

Grenselos i grenseland

Samisk og norsk losvirksomhet i nordre Nordland
og Sør-Troms

1940–1945

Marianne Neerland Soleim, Jens-Ivar Nergård og
Oddmund Andersen

Orkana Akademisk

Marianne Neerland Soleim, Jens-Ivar Nergård og Oddmund Andersen © 2019

Grenselos i grenseland

Samisk og norsk losvirksomhet i nordre Nordland og Sør-Troms

1940–1945

This book is published as Open Access under the copyright regulations of Creative Commons License CC-BY 4.0. Creative Commons License CC-BY 4.0 gives permission to copy and distribute the work in any medium or format, partially or fully, and to freely use the material for any purpose. Correct references to the work and authors must be applied, and include reference to the license, together with a specification of whether changes have been made. Reference to the original work can be provided in any reasonable manner, but can not suggest that the authors or the publisher endorse the third party or the third party's use of the work. Any reuse of the material in this book may not infringe upon the rights of reuse by other parties.

For a full description of the Creative Commons License CC-BY 4.0 consult the following webpage: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>

PDF: ISBN 978-82-8104-379-4

EPUB: ISBN 978-82-8104-380-0

HTML: ISBN 978-82-8104-381-7

XML: ISBN 978-82-8104-382-4

DOI: <https://doi.org/10.33673/OOA20195>

Sammendrag på lulesamisk er oversatt av Samuel Gæløk.

Forsideillustrasjon: Grenselos Peder Knutsen med flyktninger på vei til Sverige.

Foto: Hamarøy krigsmuseum

Baksideillustrasjoner: Tyske soldater. Foto: Ukjent. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

Are Evjen på flukt. Foto: Rolf Krogh. Privat eie.

Losen Anna i Makkvatn. Foto: Ukjent. Bildet er utlånt av Jan-Folke Sandnes.

Design og trykk: InPrint

Opprinnelig utgave Orkana Akademisk 2015

Orkana forlag as, 8340 Stamsund

2. opplag 2016

ISBN 978-82-8104-252-0

www.orkana.no

post@orkana.no

Boka er gitt ut i samarbeid med Arran lulesamisk senter

www.arran.no

poassta@arran.no

Innhold

Forord	6
1.0 Innledning	7
1.1 Undersøkelsesområdet	9
1.2 Arkivstudiene	9
1.3 Intervjumaterialet	10
2.0 Grenseløser i historisk perspektiv	12
2.1 Innledning	12
2.1.1 Hvem flyktet?	17
2.1.2 Geografiske ulikheter i flyktningtrafikken	19
2.1.3 Norsk motstandsbevegelse	20
2.1.4 Flyktningekontoret i Stockholm	20
2.1.5 Den siste krigsvinteren	25
2.2 Forskningsstatus	26
2.3 Flyktningtrafikk i Nord-Norge	28
2.4 Flyktninger fra Tysfjord til Sverige sommeren 1940	30
2.5 Organisering av losvirksomheten	34
2.5.1 Norske grenseposter og hjelp til flyktningene	40
2.5.2 Varmann og flyktningene fra Tysfjord	42
2.6 Bevoktning av grensen	43
2.7 Norske SS-vakter	44
2.8 Kontakt med tyskerne	45
2.9 Mottaksstasjonen i Jokkmokk	46
2.9.1 Suorvvá	52
3.0 «At mammas nerver holdt». Fortellinger om flyktningtrafikken i Tysfjord	53
3.1 Hellmobotn	53
3.1.1 De første flyktningene kommer til Hellmobotn	54
3.1.2 Tyskerne etablerer seg i Hellmobotn	56
3.1.3 Krigsfanger som flykter	58
3.1.4 Kaja flykter	66
3.2 Fortellinger fra Musken og Leirelv	67
3.2.1 Storlosen Peder Knutsen fra Musken	68
3.2.2 Stor-Kaia fra Musken får problemer med tyskerne	70
3.2.3 Rassia i Musken	74

3.2.4	En båt går forbi Musken	75
3.2.5	Losfamilien Petra og Nils Knutsen i Leirelv	75
3.3	Fortellinger fra Nordbukt	77
3.3.1	Grenselosen Ivar Pedersen	78
3.3.2	Flukten til domprost Arne Fjellbu fra Nidaros	82
3.3.3	Flyktninger fra Kjøpsvik	84
3.3.4	En pakke skulle hentes i Vájsáluokta	88
3.3.5	Hvordan var det å vokse opp i en losfamilie?	89
3.4	Fortellinger fra Grunnfjorden	92
3.4.1	Losene Jarle og Wilhelm Wilhelmsen	93
3.4.2	»At vi kom levanes over, det skjønnæ æ ikkje»	95
3.4.3	Et flyktningfølge på 20 personer	98
3.5	Flyktninger fra Lofoten som dro over Stefjorden i Tysfjord	100
3.6	Grenselosene må flykte	103
3.6.1	Petra Knutsen, Nils Knutsen og Anders Knutsen i Leirelv – om flukten	104
3.6.2	Losene i Nordbukt flykter – Ivar Pedersen forteller	109
3.6.3	Hvordan opplevde barn det å flykte?	110
3.6.4	Flukten fra Grunnfjorden	112
3.6.5	En ny gruppe rømmer fra Grunnfjorden	114
3.6.6	Krigsfanger kommer til Musken	115
4.0	Losing i Hamarøy kommune.	117
4.1	Losen Anna i Makkvatn	118
4.2	Alf Gabrielsen flykter	123
4.3	Kalstad-brødrene og Amund Nilsen springer fra tyskerne	125
5.0	Grenseloser i Sørfold	128
5.1	Flyktningruter	129
5.2	Sørfjordruta/Kolbakkruta	131
5.2.1	Hovedlosen Karl Skar	131
5.2.2	Losene Håkon Skar og Ludvik Sørfjord	133
5.3	Grenseloser i Nordfjord	136
5.4	En flyktningrute fra Megården og over til Stálloluokta. Historien om Oskar Fagerbakk i Sørfold	139
6.0	Fortellinger om lostrafikken i Ballangen	142
6.1	Amund Nicolai Johnsen – fange i Sachsenhausen	143
6.2	En flyktninghistorie fra Ballangen	145
6.3	Kador Kvanmo, Ballangen	146
7.0	Grenseloser i Narvik kommune	151
7.1	Lostrafikken i Skjomen	152
7.2	Losing i Vassdalen	160
7.3	Losing i Beisfjord	162

8.0 Fortellinger fra lostrafikken i Lavangen og Gratangen	166
8.1 John Nymo, Fossbakken	167
8.2 Grenseloser i Gratangen	169
9.0 Fortellinger om flyktningtrafikken på svensk side	174
9.1 Flyktninger kommer over til Sverige	174
9.2 Krigsfanger flykter	176
9.3 Endringer i 1945	178
9.4 Flyktninger som kom over fra Sørfold til Kvikkjokk	179
9.4.1 Søk etter flyktninger	180
9.4.2 «Vi begynte å fantasere» – Nils Henrik Gunnare forteller	180
10.0 Etterkrigstiden og behandlingen av de samiske grenselosene	183
10.1 «Los-saken»	183
10.2 Grenselosenes manglende anerkjennelse	188
10.3 Behandlingen av de samiske grenselosene i Tysfjord etter krigen	190
10.4 Kampen for å gjenreise grenselosenes ære	196
10.5 Grenselossaken kommer opp på nytt	196
10.6 Signingsmedaljen og 50 års minnemarkering i 1995	198
10.7 Krav om oppreisning	199
10.8 Kongen beklager	200
11.0 Avsluttende perspektiver	202
Litteraturliste	217
Arkiv- og lydmateriale	219
Intervju	220
Tjoahkkájgæsos – sammendrag på lulesamisk	222

Forord

I 2006 vedtok Sametinget i sak 32/06 at det skulle etableres forsknings- og dokumentasjonsvirksomhet om grenselosene under andre verdenskrig. Samtidig ble det bestemt at Árran lulesamisk senter skulle ha ansvar for dette arbeidet. Det ble opprettet en avtale mellom Sametinget og Árran om et treårig prosjekt. Høsten 2007 ble det opprettet en prosjektgruppe bestående av tre personer. Dr. art. i historie Marianne Neerland Soleim fra Falstadsenteret har hatt det faglige ansvaret for arbeidet. Dr. art. Oddmund Andersen fra Árran lulesamisk senter har vært prosjektleder, og professor dr. philos. Jens-Ivar Nergård har vært medlem av gruppa.

Prosjektgruppa utarbeidet en prosjektbeskrivelse som ble oversendt Sametinget i januar 2008. Denne prosjektbeskrivelsen dannet grunnlaget for arbeidet som er gjennomført.

Det ble også opprettet en referansegruppe for prosjektet. Den bestod av Inga Karlsen fra Tysfjord, Samuel Gælok fra Tysfjord og Leif Erik Michaelsen fra Bodø. Leif Erik Michaelsen døde i 2011. Prosjektgruppa har hatt flere møter med referansegruppa, som har kommet med nyttige kommentarer og innspill til arbeidet underveis. Prosjektgruppa takker referansegruppa for mange viktige innspill.

De fleste av de som var grenseløser eller på andre måter var aktive i losvirksomheten under krigen, er gått bort. Men noen lever og kan fortelle om opplevelser fra selve lostrafikken eller det nettverksarbeidet som foregikk i de samfunnene det ble lost fra. De få gjenlevende losene i prosjektområdet er intervjuet. På mange måter har prosjektgruppa opplevd å gjennomføre sitt oppdrag i tolvte time.

Prosjektgruppa har gjennomført en rekke intervjuer med personer som har erfaringer eller opplevelser fra tiden under og rett etter krigen. Vi vil takke alle informantene for mottakelsen vi har fått.

Prosjektgruppa har vært så heldig å få tilgang til mange ulike arkiv som har lagret materiale om krigen og lostrafikken. En spesiell takk retter vi til Porjus arkivkomité i Porjus, som har gitt oss tilgang til sitt intervjumateriale. Vi takker også de øvrige institusjonene som har gitt oss innsyn i materiale fra krigen, og nevner spesielt Norges Hjemmefrontmuseum, riksarkivene i Oslo og Stockholm samt Landsarkivet i Härnösand.

Prosjektgruppa takker Árran lulesamisk senter for viktig bistand underveis, og Sametinget, som gjorde det mulig å gjennomføre et prosjekt av dette formatet. Vi takker Sametinget, UiT Norges Arktiske Universitet og Nordland fylkeskommune som har gitt midler til å utgi denne boken.

Kirkenes/Tromsø/Drag, januar 2015

Marianne Neerland Soleim Jens-Ivar Nergård Oddmund Andersen

I 2007 startet Árran lulesamisk senter forsknings- og dokumentasjonsvirksomhet om grenselostrafikken under andre verdenskrig. Bakgrunnen for prosjektet var et vedtak i Sametinget i 2006. Prosjektet har vært strukturert ut fra tre hovedmålsettinger. For det første skulle det gjennomføres en historiefaglig dokumentasjon av grenselostrafikken i de samiske områder generelt, og i Tysfjord spesielt. Videre skulle det gis en kulturfaglig dokumentasjon av den samiske grenselostrafikkens plass i norsk krigs- og etterkrigshistorie. Prosjektet skulle dessuten foreta en analyse av de samiske grenselosenes manglende anerkjennelse etter andre verdenskrig. I boka presenteres resultatet.

Arbeidet baserer seg på to ulike innfallsvinkler: arkivstudier og intervju med et stort utvalg av informanter. De to forskningsstrategiene kan

Indre deler av Hellmofjorden i Tysfjord. Foto: Oddmund Andersen.

1.0 Innledning

Undersøkellesområdet dekker på norsk side kommunene Lavangen, Gratangen, Narvik, Ballangen, Tysfjord, Hamarøy og Sørfold. På svensk omfatter undersøkelsene kommunene Gällivare og Jokkmokk. Kart: Emap as. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

under gunstige omstendigheter utfylle og berike hverandre. Arkivstudiene dokumenterer begivenhetene slik de var på det tidspunkt de er nedtegnet. Intervjumaterialet dokumenterer begivenhetene slik de ble oppfattet – og ikke minst slik de nå huskes – mange år etter krigen. En god kopling mellom de to strategiene gir begge et potensial til å utfylle og til å korrigere hverandre.

1.1 Undersøkelsesområdet

Undersøkelsesområdet for studien av grenselostrafikken strekker seg fra Sør-Troms i nord til Sørfold i Nordland fylke i sør. Lengst nord gjorde vi intervjuer i Lavangen og Gratangen kommuner. Begge kommunene ligger i Troms fylke. I Nordland fylke har det vært gjort intervjuer i Narvik, Ballangen, Tysfjord, Hamarøy og Sørfold kommuner. Alle kommunene i Nordland grenser til Sverige. I tillegg har det vært gjort intervju på svensk side både i Gällivare og Jokkmokk kommuner.

1.2 Arkivstudiene

I Riksarkivet i Stockholm er følgende arkiv undersøkt: Arkivet etter Forsvarsstabens 1940–1945. Arkivet inneholder opplysninger om utenlandske statsborgeres ankomst til Sverige i krigsårene, herunder beskrivelser og rapporter om nordmenns ankomst og opphold i Sverige i krigsårene. Krigsarkivet som sorterer under Riksarkivet er også undersøkt. Arkivet omfatter forsvarsstabens interneringsleir og generalstabens innenriksavdeling. Videre er også «lägerarkiv» i Statens utlendingekommisjons arkiv undersøkt. Det omfatter i hovedsak avhør og rapporter om norske flyktninger ankommet til ulike leire på svensk side i løpet av krigsårene.

I Landsarkivet i Härnösand er kildemateriale om flyktninger i perioden 1940–1945 i Länsstyrelsens arkiv undersøkt. Det er også undersøkt noe i Landsfiskalernas arkiv, som også finnes her. Det finnes ingen samlet dokumentasjon, materialet ble fordelt etter de områder og distrikter som flyktningene kom til. I Länsstyrelsens arkiv er politirapporter fra årene 1940–1945 fra Jokkmokk undersøkt. Rapportene inneholder opplysninger om norske flyktninger som ankom mottakssentralen i Jokkmokk. Blant annet finner vi materiale vedrørende de første som tok seg over grensen fra Tysfjord til Sverige i 1940.

I tyske arkiv er materiale fra Bundesarchiv i Freiburg og Berlin undersøkt. Arkivene her inneholder opplysninger om de ulike tyske styrkenes aktivitet i Nord-Norge. Fra kildematerialet i Freiburg er det særlig rapporter angående arrestasjoner av nordmenn og flyktede nordmenn som er blitt benyttet. Opplysninger om aktiviteten til det tyske sikkerhetspolitiet er hentet fra arkivet R70-Norwegen i Bundesarchiv i Berlin. I dette materialet finnes det også rapporter fra ulike tyske divisjoner som var plassert i blant annet Drag, Tysfjord, Hellmobotn og Kjøpsvik i Nordland.

Riksarkivet i Oslo inneholder et omfattende arkivmateriale angående flyktningstrafikken i Nord-Norge. De 59 enkeltarkivene i Landssvikarkivet har det til felles at de alle består av saksmapper på den enkelte juridiske person (individ eller firma). Her finnes i prinsippet alle saker som ble etterforsket i forbindelse med rettsoppgjøret etter okkupasjonen, også de vel 37 000 sakene som av ulike grunner ble henlagt og de 347 sakene som ble definert som krigsforbrytersaker. Landssviksaker underlagt de ulike politikamre Nordland, Troms og Finnmark finnes i dette arkivet. I forbindelse med

arkivundersøkelsene her er arkivet til politikammeret i Narvik undersøkt. Dette arkivet befinner seg i Statsarkivet i Trondheim.

Undersøkelsene her viser at politirapporter angående mistanke om landssvik overfor enkelte loser er blitt fjernet fra arkivet. Det er ikke oppgitt hvem eller hvilken institusjon som har fjernet materialet fra arkivet eller når det er gjort.

I Riksarkivet er også materialet til Flyktningedirektoratets sentraladministrasjon undersøkt. Arkivet inneholder materiale fra Jokkmokk. Her finnes også protokoller og personalsaker om norske flyktninger. Fra rettskontoret i Stockholm er det personmapper fra 1943–1945 med opplysninger om avhør av norske flyktninger som var uønsket i Norge. I Riksarkivet finnes også arkivet etter Flyktningkontoret i Stockholm i 1940–1946. Fra juni 1943 ble en egen mottakssentral for samiske flyktninger etablert i Jokkmokk i Norrbotten.

Fra Statsarkivet i Tromsø er det mottatt materiale fra Arkivet til Hålogaland lagmannsrett, landssviksaker i perioden 1945–1952 og arkivet til Vest-Finnmark politikammer: landssvikavdelingen 1945–1956.

Fra Arkiv i Nordland er deler av arkivet etter Dag Skogheim undersøkt. Dette arkivet inneholder i hovedsak materiale etter tyske soldater og kilder fra arkivet i Freiburg. Kildematerialet er i hovedsak knyttet til felttoget i Nord-Norge i 1940.

Sør-Varanger Museums krigsarkiv, FD/E Rapport 15/C 1943 og diverse presserapporter: arkivmaterialet inneholder blant annet beskrivelser av den samiske befolkningens holdninger overfor tyske soldater.

Ved Norges Hjemmefrontmuseum er privatarkivet til Ragnar Ulstein undersøkt. Arkivmaterialet omfatter grunnlagsmaterialet til hans bokverk om flyktningtrafikken fra Norge til Sverige i krigsårene.

1.3 Intervjumaterialet

Da prosjektet startet, var vi selvsagt klar over at mange av det vi kunne kalle primærkildene til lostrafikken – grenselosene selv – var borte. Prosjektgruppa bestemte seg derfor å starte arbeidet i prosjektet med å gjennomføre intervju med de gjenlevende losene. Det ble et møysommelig, men viktig arbeid. Et par av de gjenlevende losene i det området undersøkelsen omfatter vegret seg for å la seg intervju av rent helsemessige grunner.

Materialet fra intervjuene med de gjenlevende grenselosene er relativt omfattende. Bare en del av det som er samlet inn, er brukt i dette arbeidet. Det finnes derfor et stort materiale som vil kunne gjøres tilgjengelig for forskning og dokumentasjon i fremtiden. Dette materialet eksisterer både som filmopptak og som lydopptak på bånd.

Også materialet om grenselostrafikken som er innhentet fra losenes familier og nettverk baserer seg på intervju. I stor utstrekning bygger studien av grenselostrafikken derfor på det vi kunne kalle narrativt materiale. Det gir studien både styrke og mulige svakheter. En del av styrken ligger i at informasjonen om grenselostrafikken er knyttet til enkeltpersoners erfaringer med den. Men noen av informantene i intervjumaterialet

var svært unge under krigen, og har hele sin kunnskap om lostrafikken fra fortellinger som har versert i de familier og sosiale nettverk de har tilhørt. Materialet er derfor ikke personlig, men bearbeidet gjennom andres fortellinger og etter hvert gjennom de bearbeidinger informantene selv har gjort.

Dette reduserer ikke betydningen av det narrative materialet. Slik håndterer alle den personlige opplevelsen. Det innebærer at de samme hendelsene noen ganger både huskes og fortelles ulikt. I prosjektet har vi latt informantenes stemmer slippe til. Historiene om grenselostrafikken bæres derfor av mange stemmer. Til sammen gir de et rikt og mangfoldig bilde av de temaene fortellingene omhandler. Som i enhver undersøkelse der det skaffes informasjon gjennom intervju, kan det vise seg å være konkurrerende oppfatninger av de forhold som belyses. Det innebærer at den som får denne informasjonen, intervjueren, ikke kan påta seg det fulle og hele ansvaret for det den frembringer. Til sammen gir de ulike, noen ganger sprikende, historiene komplekse bilder av «virkeligheten», som på denne måten også omdannes til virkeligheter. Vi har tatt informantenes fortellinger til etterretning og sett dem som en del av det mangfoldet som er innebygget i dette materialet. Vi har som forskere ingen fasit og derfor begrenset mulighet til å fremheve eller svekke ulike oppfatninger og erfaringer som kommer til uttrykk i fortellingsmaterialet. Når det gjelder losenes historier, må de regnes som de mest pålitelige kildene til lostrafikken. Selv om årene har gått, og losenes erfaringer både er påvirket av bearbeiding, minneforskyvninger og glemsel, er deres historier like fullt de mest verdifulle kildene.

Ethvert forskningsmateriale har sine feilkilder. Det gjelder også arkivmaterialet som i sin tid ble nedtegnet av folk som var preget av en bestemt tidsånd og personlige og politiske oppfatninger. En del av nedtegnelsene i arkivmaterialet om grenselostrafikken led under dette. Det skulle, som vi skal se, koste en del av de samiske grenselosene dyrt.

Dette arbeidet er blitt til gjennom et nært samarbeid mellom de tre forfatterne, men med en viss arbeidsdeling mellom oss. Marianne Neerland Soleim har hatt ansvaret for arkivstudiene og skrevet teksten der de faghistoriske perspektivene presenteres. Oddmund Andersen og Jens-Ivar Nergård har hatt hovedansvaret for gjennomføringen av intervjuene og skrevet tekstene der dette materialet presenteres.

2.0 Grenseloser i historisk perspektiv

2.1 Innledning

Forsknings- og dokumentasjonsprosjektet omfatter grenselostrafikken i samiske områder generelt og i Tysfjord spesielt. Norske og svenske myndigheters behandling av grenselosene i krigsårene vil utgjøre en sentral del av dokumentasjonen. Hvorfor grenselosene ble anklaget for landssvik, og hva den manglende anerkjennelsen fra norske myndigheter av de samiske losenes innsats betød for losene og deres familier i ettertid, er noen av problemstillingene som vil bli belyst i denne boka. I dokumentasjonen vil det også bli lagt vekt på å drøfte grenselostrafikken i forhold til det norske rettsoppgjøret etter 2. verdenskrig.

Flyktningtrafikken fra Norge til Sverige startet med det tyske overfallet på Norge 9. april 1940 og holdt i stadig større omfang frem til mai 1945.

Hellmobot Tysfjord, 1964. Foto: Asbjørn Nesheim / Norsk Folkemuseum.

Totalt flyktet om lag 50 000 nordmenn og utenlandske statsborgere fra Norge til Sverige i årene 1940–1945. Flyktningstrømmen i 1940 kom overraskende på svenskene. Det var kaotiske forhold og svenske myndigheter klarte ikke å holde oversikt over det store antallet flyktninger. Dette resulterte i at mange flyktninger aldri ble skikkelig registrert av svenske myndigheter. Registreringer som ble utført i Sverige, viser at om lag 10 000–15 000 flyktninger passerte grensen under kampene i Norge og umiddelbart etterpå.¹

Flyktningruten over Tysfjord var muligens den største ruten i Nord-Norge, ifølge forfatter Ragnar Ulstein. De første som benyttet denne ruten, var en gruppe på 34 personer som flyktet fra Hellmobotn. Årsaken til flukten var utrygghet etter at tyske soldater hadde ankommet området i forbindelse med det tyske felttoget i 1940. Disse flyktningene er nærmere beskrevet senere i dette kapitlet, jf. 2.4.

Det bodde om lag 3500 mennesker i Tysfjord under krigen, og av disse var det omtrent 900 samer.² Distriktslege Hans Theodor Sandberg arbeidet i Tysfjord i årene 1939–1946, og hevdet etter krigen³ at det var ingen som hadde Gestapo i hælene i Tysfjord i krigsårene. Hans oppfatning var at folk flyktet fordi de ønsket en bedre tilværelse på svensk side. Sandberg sendte også brev til Kjesäter, som var samlesentral for norske flyktninger under krigen, med beskjed om at det måtte bli satt opp brakker i grenseområdet, som flyktningene kunne benytte før de ble sendt videre til mottaksstasjonene i Sverige. Det var stasjonert store tyske styrker på Drag i Tysfjord. Andre mindre styrker lå i Kjøpsvik og i Hellmobotn. Det var patruljer til sjøs og i fjordbunnene innerst i kommunen, der flyktningene ble lost opp på bratte stier.

Sognepresten i Tysfjord, Kolbjørn Varmann, hevder at det var om lag 3000 personer som flyktet over Tysfjord.⁴ Storparten av flyktningene var nordmenn. Men det var også en rekke utenlandske flyktninger, slik som engelskmenn, tyskere, polakker, russere, finlendere, hollendere, belgiere og franskmenn. Mange av hollenderne, franskmennene og belgiere var for det meste knyttet til Organisation Todt, en halvmilitær organisasjon som

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

Distriktslege Hans Theodor Sandberg. Foto: NRK.

1) Grimnes, Ole Kristian: *Et flyktningesamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940–1945*. Samlaget, Oslo 1969: 11.

2) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo 1974: 175.

3) Michaelsen, Leif-Erik 1979: Grenseløser i Tysfjord, NRK-Nordland.

4) Hveding, Johan: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgjeven av Tysfjord formannskap. 1955: 60.

Soldater på fjellet innenfor Hellmobotn. Bøffelmarsjen i juni 1940. Foto: Rudi Margreiter. Arkiv: Dag Skogheim / Arkiv i Nordland.

samarbeidet med den tyske hæren om ulike byggeprosjekt i Norge. En av organisasjonen Todts hovedoppgaver var å forbedre kommunikasjonen. Det ble derfor satset på å bygge både vei og jernbane helt opp til Kirkenes. I dette arbeidet brukte de krigsfanger. Mange av krigsfangene valgte også å rømme.

Grenselosene i Tysfjord hadde begynt å løse så tidlig som i 1940. Lostrafikken i dette området kom for alvor i gang i 1942, og den var på sitt største i årene 1943 og 1944. Via selve Tysfjord rømte det særlig mange i 1942, det samme gjaldt fra Ballangen og andre nordnorske grensekommuner. Hele det samiske området i indre Tysfjord var engasjert i arbeidet for å hjelpe flyktningene på en eller annen måte. Folk på Drag, i Kjøpsvik og andre steder var også involvert i hjelpearbeidet. Musken i Hellmofjorden

ble en mellomstasjon for mange flyktninger som rømte over Tysfjord. I løpet av krigsårene ble okkupasjonsmakten oppmerksom på den stadig økende flyktningtrafikken i Tysfjord, og i 1943 plasserte de en vaktstyrke i Hellmobotn. Etter dette flyttet trafikken seg nordover til Nordbukt. Grenselosene fra Musken, Hellmobotn, Nordbukt og andre steder ble ofte kritisert for at de forlot flyktningene for tidlig like ved eller over grensen til Sverige. På grunn av dette kjente de samiske grenselosene seg presset fra flere sider. De fryktet ikke bare okkupasjonsmakten, men også det svenske grensepolitiet, som arresterte flere loser.⁵ Det fantes ingen grensekommune i landet som bedre klarte å holde grenselostrafikken hemmelig enn Tysfjord. Ragnar Ulstein skriver at da loser og andre hjelpere til slutt måtte rømme og kom til Jokkmokk, klarte de å lure folk på den norske

5) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo 1974: 190.

flyktningssentralen. Som mange motstandsmenn ga de ikke sanne svar under forhørene, dette resulterte i en negativ omtale av folk fra Tysfjord i rapportene.⁶

Krigshandlingene i Norge i 1940 krevde 853 militære og 185 sivile liv. Like mange ble såret.⁷ Like etter at det tyske felttoget mot Norge var avsluttet, reiste Hitlers nye mann i Norge, Reichskommissar Josef Terboven til Kirkenes. Her heiste han den 16. juni det tyske flagget med hakekorset. Med dette var det ingen tvil om at Nord-Norge var viktig for tyskerne.⁸ Narvik ble hardt rammet under det tyske felttoget. Etter gjenerobringen av byen startet tyskerne en massiv bombing mot den sivile bebyggelsen. Da kampene var over, la tyskerne beslag på en stor del av bebyggelsen som ikke var ødelagt. Med den tyske okkupasjonen ble forbindelsen brutt mellom Narvik og den svenske nabobyen Kiruna. Arbeidsliv, organisasjoner og privatpersoner hadde bygd opp sterke forbindelser til byen. Okkupasjonen medførte fare for liv og helse dersom man tok kontakt med slekt eller venner på den andre siden av grensen. Ved hjelp av Ofotbanen var det mulig å skaffe seg informasjon om krigens utvikling ved at norsk jernbanepersonell smuglet med seg utenlandske trykksaker tilbake over grensen. Risikoen ved denne trafikken var stor, og den økte utover i krigsårene. Store deler av den svenske befolkningen var uenig i den svenske regjeringens utenrikspolitikk. Sverige og Tyskland var enige om å la alle tyske soldater som hadde permisjon, få reise til og fra Tyskland på den svenske jernbanen. Trafikken kom raskt til å omfatte nesten alle slags typer transport, også krigsmateriell. Uenigheten om utenrikspolitikken synes å ha vært sterkere i Nord-Sverige enn lenger sør i landet. Dette kan ha vært en medvirkende årsak til at mange svensker engasjerte seg for å hjelpe nordmennene.⁹

Allerede fra sensommeren og høsten 1940 skjedde det en kraftig økning i transporten av tropper og materiell fra Tyskland til Nord-Norge. Trykket av okkupasjonen var sterkere i Nord-Norge enn i Sør-Norge, særlig fordi det i nord var større antall troppestyrker og området var strategisk viktig. På det meste var det 430 000 tyske soldater

Etter kampene i Narvik sentrum. Juni 1940. Foto: Ukjent. Arkiv: Dag Skogheim / Arkiv i Nordland.

6) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo 1977: 177.

7) NOU 1998: 12, (1998). Alta bataljon, vedlegg 11, s.103. <http://befolkning/artikler-og-publikasjoner/492dode-i-politisk-fangenskap>

8) Jaklin, Asbjørn: *Nordfronten*. Gyldendal, Oslo 2006: 66–67.

9) Ryeng, Nils: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 7–9.

i Norge, som hadde tre millioner innbyggere. Ingen andre tyskokkuperte land eller områder hadde en tilsvarende stor styrke i forhold til antall innbyggere. Nord-Norge var særlig prioritert, og en tredjedel av soldatene var stasjonert i de tre nordligste fylkene.¹⁰ Dette resulterte i store troppesamlinger i små samfunn, der okkupantene mange steder kunne være i flertall. Antallet tyske styrker som var tilgjengelig, var ikke stort nok til å sikre et effektivt forsvar av hele den lange norskekysten. Hitler ble presentert for ulike anklageskrifter den 8. mars 1941, og tok deretter en dramatisk beslutning. Den tyske hæren ble pålagt å sende 160 nye kystbatterier til Norge. Friske tropper ble beordret nordover, og permanente flystyrker skulle etableres på Bardufoss og Værnes. *Festung Norwegen* skulle bygges.¹¹

Flyktninger på vei til Sverige. Arkiv: Norges Hjemmefrontmuseum.

Helt siden august 1940 hadde Hitler prioritert Norge og Nord-Norge da han fryktet at russerne ville angripe gjennom Finland og sette seg fast på norskekysten eller i Petsamo-området. Vinteren 1942 påla Hitler alle tyske enheter i de væpnede styrkene å tenke på kystforsvaret. Kystlinjen i Europa ville i løpet av kort tid stå overfor en fiendtlig landgangsstyrke. Norge hadde høyeste prioritet i den tyske rangeringen av hvilke områder dette kom til å omfatte, påpekte Hitler i sine direktiver.¹²

I den første fasen i 1940 sprengte det store antallet flyktninger fra Norge nesten kapasiteten hos de lokale politimyndighetene i Sverige. I første halvår av 1941 ble det registrert 1700 flyktninger. Etter hvert ble flyktningstrømmen regulert ved hjelp av forordninger og praktiske tiltak. Grunnlaget for regelverket ble etablert ved utlänningelagen

10) Jaklin, Asbjørn: *Nordfronten*. Gyldendal, Oslo 2006: 187.

11) Jacobsen, Alf R.: *Nikkel, jern og blod. Krigen i nord 1939–1945*. Aschehoug, Oslo 2006: 117.

12) Jf. Jaklin, Asbjørn: *Nordfronten*. Gyldendal, Oslo 2006: 135.

av 11. juni 1937. Denne loven var streng, og den ga de svenske grensemyndighetene rett til å avvise personer som ikke hadde gyldige papirer som grenseboerbevis, passerseddel eller reisetillatelse når de ankom Sverige. Ved mottakssentralene i Sverige ble flyktningene avhørt av norske tjenestemenn. De fleste oppga den reelle årsaken til at de hadde flyktet, mens andre oppga en annen flukttårsak enn den virkelige. Årsaken til dette kunne være sikkerhetsgrunner, eller muligens å vekke interesse med tanke på å komme seg videre til Storbritannia og inn i styrkene som oppholdt seg der. Flukttårsaker som ble oppgitt av flyktningene i avhør i Sverige var: motstand/ettersøkt, offiserer, jøder, studenter, til styrkene, unngå arbeidstjeneste, unngå tysk arbeid, matmangel, fulgte familien samt en større andel som ikke oppga noen grunn for flukten.¹³

2.1.1 Hvem flyktet?

Flyktningstrømmen fra Norge i 1940 bestod i hovedsak av fire kategorier. Den første gruppa var folk som bodde i grensetraktene, i det vesentlige kvinner, barn og eldre. Den andre gruppa var norske militære som flyktet for å unngå å bli internert av tyske tropper. Enkelte militære enheter dro også over grensen for om mulig å kunne slutte seg til styrker som fortsatte kampen lenger nord. En tredje gruppe var sivile vernepliktige som også ønsket å slutte seg til kampene som fortsatt pågikk. Denne gruppa forsøkte som regel å krysse grensen til Sverige i Sør-Norge, for deretter å ta seg nordover for å bli med i kampene i Narvik-avsnittet. Den fjerde gruppa flyktninger bestod av politikere, organisasjonsfolk og personale fra statsadministrasjonen som stod i åpenbar fare for å bli arrestert av tyskerne. En viss andel av de sivile flyktningene fikk bo hos slekt og venner i Sverige, men det var de svenske myndighetene som sørget for det store flertallet av flyktningene. En rekke mindre forlegninger ble opprettet i skoler, forsamlingshus og herberger for å ta seg av de nødvendige oppgavene tilknyttet flyktningenes opphold. I denne første fasen i 1940 kan man ikke si at det var etablert noe egentlig mottaksapparat, og mye av hjelpearbeidet måtte improviseres.¹⁴

Etter kapitulasjonen 10. juni gikk det norske samfunnet over til en tilpasningsfase i forholdet til de tyske okkupantene. I Sør-Norge hadde denne fasen allerede vært i gang en stund gjennom Administrasjonsrådet som midlertidig ledet siviladministrasjonen i landet. Utover høsten 1940 skjerpet tyskerne behandlingen av nordmennene. Reichskommissar Josef Terboven utnevnte 13 såkalte «kommissariske statsråder», som etter planen skulle fungere som et eventuelt riksråd. Ulike organisasjoner som tyskerne og NS ikke maktet å få kontroll over, ble forbudt. Etter hvert begynte folk å merke matrasjoneringen og de utfordringene det bød på med knapp tilgang på matvarer og vanskeligheter med å få tak i visse matvarer. Tyskernes henrettelser av nordmenn ga næring til hat og motstandsvilje.¹⁵ Da okkupasjonen etter hvert festet grepet på landet,

13) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken*. Bd. I. Samlaget, Oslo 1974: 425.

14) Barstad, Tor Arne: «Norske flyktninger i Sverige», i Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red.), *Broderfolk i ufredstid*, Universitetsforlaget, Oslo 1991: 64.

15) Ryeng, Nils: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 27.

ble kontrollen skjerpet og sensuren trådte i kraft. Dette startet en omfattende strøm av folk som flyktet over grensen til Sverige. Blant disse flyktningene befant det seg også utenlandske borgere som hadde flyktet til Norge før 1940, og som nå måtte flykte igjen for å berge livet. Sommeren og høsten 1941 organiserte den militære motstandsorganisasjonen i det okkuperte norske området (Milorg) og Hjemmefrontens sivile organiserte del (Sivorg) i Oslo egne grupper for å frakte nordmenn over grensen til Sverige. Kort tid etterpå opprettet Norges kommunistiske parti et eget hjelpeapparat for flyktninger, der de rekrutterte losere og hjelpere på upolitisk grunnlag. Virksomheten med grenselosere i Norge omfattet trolig over 1000 losere i tjeneste i kortere eller lenger tid. Om lag 500 personer deltok som losere for Milorg-organisasjonen. Losene kunne være skogsfolk, lastebilsjåfører, konduktører og drosjesjåfører, og det hendte at barn også ble nødt til å fungere som losere.¹⁶

Flyktninger på vei til Sverige. Arkiv: Norges Hjemmefrontmuseum.

Ifølge opplysninger fra Ragnar Ulstein, flyktet 45 088 over grensen til Sverige i løpet av okkupasjonsårene. I Trøndelag og Nord-Norge var rutene hardere enn i sør, og kapasiteten tilsvarende mindre. Det var også langt færre flyktninger til rutene i nord. Om lag 30 prosent av flyktningene kom fra rutene i Trøndelag og Nord-Norge. Det var ikke bare ettersøkte som flyktet via de organiserte rutene i sør eller nord. Ragnar Ulstein intervjuet 530 personer i tilknytning til sitt prosjekt om «Svensketrafikken», og han fremhever i sitt arbeid at praktisk talt alle losene hadde fortalt at de førte mye folk som ikke trengte å flykte.¹⁷ Dette bekrefter dermed inntrykket generelt for hele landet at et fåtall av flyktningene var ettersøkt. Det samme gjaldt nok også Tysfjord, hvor en stor andel av flyktningene

16) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken*. Bd. I. Samlaget, Oslo 1974: 13.

17) Ibid., s. 253.

ne oppga at de flyktet for å unngå arbeidstjeneste eller for å få bedre materielle forhold. Men for de som var ettersøkt av tysk politi, var flukt gjerne det eneste alternativet. Vanskelighetene for flyktningene når de var kommet på svensk side var størst i Nord-Norge. Dette var særlig tilfelle for området som lå øst for grensen mellom Saltfjellet i Nordland og Skibotn i Troms. Svenske myndigheter organiserte en fjellredningstjeneste i dette området fra høsten 1944, der også noen nordmenn var med. De reddet mange flyktninger fra den visse død inne på vidda, men hjelpemannskapene var likevel for få til å dekke hele området på viddene. Det var i dette området, hovedsakelig på svensk side, de fleste av de 31 omkomne flyktningene mistet livet.¹⁸

Det finnes ikke sikre tall over falne og arresterte i flyktningtrafikken for hele landet. Fangelister og dommer oppgir ikke alltid riktig årsak til arrestasjon eller dom. Det har ifølge forfatter Ragnar Ulstein bare vært mulig å sette opp en omtrentlig oversikt over dette tallmaterialet. Av 96 registrerte flyktninger ble 52 arrestert under flukt og døde eller ble henrettet i fangenskap. 13 av flyktningene var skutt under flukt og 31 omkom underveis. Blant 29 registrerte losere, var fem falt i tjeneste, åtte ble henrettet og 16 døde i fangenskap. Blant 55 registrerte hjelpere ble åtte henrettet og 47 døde i fangenskap eller ble drept ved arrestasjon.¹⁹

2.1.2 Geografiske ulikheter i flyktningtrafikken

Helt fra starten kunne flyktningtrafikken fra Norge til Sverige beskrives som to slags virksomheter: en liten og organisert og en stor uorganisert trafikk. En liten andel av flyktningene rømte fra en eventuell arrestasjon, og et stort antall flyktet uten å være i direkte fare. Den siste gruppa dro ofte via tilfeldige ruter der de var kjent eller hadde venner som kunne hjelpe dem videre. Store deler av Østfold, Akershus og Hedmark ligger under en times biltur fra grensen til Sverige og under 5–6 timers marsj. Det samme gjelder Trøndelag og Nordland. Selv om Norge er på det smaleste i Tysfjord, var rutene her lange. Rutene var gjerne 70–100 km, og de var av de hardeste fordi man på svensk side kom inn i folketomt høyfjellsområde. I Tysfjord var veinettet dårlig utbygd og nesten all trafikk mellom bygdene gikk sjøveien. Fra Skjomen og nordover til Salangsdalen og Bardu var det ikke avstandene som var det største problemet, men store tyske avdelinger og et sterkt vakthold ved grensen.²⁰ Faren for å bli oppdaget av grensepatruljer var størst i Trøndelag og Nord-Norge, fordi los og flyktninger måtte holde seg til dalområdene. Det var lettere for tyskerne å passe grensen i nord enn i sør. Enten man gikk i lavlandet eller på høyfjellet, var en oftest i åpent terreng. Svært mange ruter i nord hadde en lengde frem til grensen som krevde en natts marsj. Grenselosene i nord var mange steder ute mer enn i ett døgn, og møtte de uvær, kunne turen vare i flere døgn.

18) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo 1974: 423.

19) Tallmaterialet er hentet fra Ragnar Ulstein: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget. Oslo 1974. Ulstein oppgir at materialet er basert på opplysninger fra intervju og brev.

20) Ryeng, Nils: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 186.

Ved grenselostrafikken i Nord-Norge ser det ut til at flyktningene, om de kunne, selv har betalt for seg underveis. Her varierte summene mer enn på flyktningrutene i sør. Noen loser krevde noen hundrelapper, mens andre forlangte flere tusen kroner for å lose flyktningene over grensen. Både i sør og nord var det loser og hjelpere som mente de klarte seg uten godtgjørelse, og avlo å ta imot penger eller varer. Det var også loser og hjelpere som utnyttet flyktningenes situasjon og tok seg godt betalt, og det var mange som ga flyktningene det de kunne til tross for knappe ressurser. For hjelpere og loser var det svært alvorlig om de ble arrestert. Man risikerte dødsstraff eller dødsleirer både som flyktning og som los og helper, særlig om en ble tatt med våpen.²¹

2.1.3 Norsk motstandsbevegelse

Flyktningtrafikken til Sverige ble en viktig del av norsk motstandsbevegelse. Sent om høsten 1941 økte strømmen av flyktninger, og blant dem var de første flyktningene fra motstandsbevegelsen som måtte rømme fra landet. Deretter økte flyktningtrafikken året etter da Gestapo slo til mot de norske jødene høsten 1942. Omkring 700 norske jøder døde i tyske fangeleirer og konsentrasjonsleirer, kun 25 norske jøder overlevde leiroppholdet. Mellom 900 og 1000 norske jøder lyktes i å flykte over grensen til Sverige. Med de norske jødene kom en ny type flyktninger. Tidligere hadde folk gjerne flyktet av individuelle årsaker, enten som en konsekvens av sitt engasjement i motstandsarbeid eller opposisjon. Mange flyktet for å kjempe Norges sak fra utlandet eller for å få det bedre materielt. De mange hundre jødene som ankom Sverige i 1942, flyktet for å berge livet, og trusselen omfattet dem alle uansett alder og kjønn. Jødenes flukt og deportasjonene av jøder til tyske konsentrasjonsleirer etterlot et dypt inntrykk på den svenske befolkningen.²²

2.1.4 Flyktningekontoret i Stockholm

1942 er blitt beskrevet som det store ulykkesåret under okkupasjonen. Mange store tyske aksjoner dette året resulterte i at det ble organisert flere fluktruter fra Norge til Sverige. Dette gjaldt særlig fra Oslo-området, men det ble også etablert flere ruter i Trøndelag og Nord-Norge. Etter 1942 ble som regel flukt det eneste alternativet for folk i motstandsbevegelsen. Dette gjaldt etter hvert for tusenvis av nordmenn. De fleste organiserte fluktrutene i Norge var etablert for å få ettersøkte ut av landet. Grenseloser, hjelpere og fluktrutene ble dermed viktige ledd i motstandskampen. På slutten av krigen ble flyktninger som ikke var ettersøkt, kontrollert før de fikk bli med over grensen. Flyktninger som var ettersøkt, ble ikke tatt med. I Nord-Norge kom man som regel direkte inn på rutene gjennom familie, venner og bekjente.

21) NOU 1998: 12, Alta bataljon. 11. 6 Illegal motstandsvirksomhet, 11.6.6.2 Svensketrafikken.

22) Barstad, Tor Arne: «Norske flyktninger i Sverige», i Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red.), *Broderfolk i ufredstid*, Universitetsforlaget, Oslo 1991: 79–80.

Krigsfange bærer materialer ved Sildhopvatnet i Sørfold kommune i 1944. Foto: Johannes Martin Hennig. Arkiv: Nordlandsmuseet.

Etter at flyktningene fra Norge ankom Sverige, ble de tatt hånd om av militærpatruljer, andre myndigheter eller sivile. Deretter ble de sendt til landfiskalen (lensmann) for avhør. Avhøret ble gjennomført av landfiskalen selv eller en annen politimann. Avhøret skulle fastslå flyktningenes identitet, hjemsted, årsaken til flukten, reiseruten til grensen, slekt i Sverige, medbrakte penger og andre opplysninger om den enkelte flyktning som de svenske politimyndighetene ønsket. Avhørsrapportene ga grunnlag for vurderingen av hvorvidt flyktningene fikk bli i Sverige. Dersom flyktningen ble formelt avvist, fikk han/hun som regel en skriftlig avvisningsbeslutning. Det svenske politiet registrerte avviste flyktninger. Dette gjaldt bare de som var formelt avvist, men det gjaldt ikke alle tilfeller. I noen tilfeller ga UD beskjed om at flyktningene skulle avvises og at det ikke skulle gis skriftlig begrunnelse for dette. Det er ikke oppgitt hvilke tilfeller dette gjaldt, men de som ble avvist hadde som regel ikke oppgitt noen grunn til flukten eller de påberopte seg ikke å være politiske flyktninger.²³

En egen mottakssentral for norske samer ble opprettet i juni 1943. Flyktningekontoret i Stockholm hadde kommet frem til at det ikke var nødvendig å trekke samiske flyktninger så langt sør som til Kjesäter i Södermanland i Sverige. I Jokkmokk ble samiske flyktninger innkvartert i herberget på stedet, og de fikk arbeid i distriktet blant de svenske samene. Mottakssentralen i Jokkmokk ble aldri noen stor affære, og den var lenge ikke drevet av nordmenn. Landfiskalen og den svenske arbeidsformidlingen på stedet

23) Barstad, Tor Arne: «Norske flyktninger i Sverige», i Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red.), *Broderfolk i ufredstid*, Universitetsforlaget, Oslo 1991: 76–77.

tok seg av flyktningene, sørget for husvære, klær, legeundersøkelse og arbeid. Først høsten 1944, da arbeidsmengden økte, ble det nødvendig å ansette en egen norsk bestyrer på stedet, advokat Odd Dessington.²⁴ Svenske myndigheter tok særskilte forholdsregler for å hjelpe flyktninger som ankom fra ødemarksområder i nord. Disse flyktningene måtte ofte gå opptil 13 mil på svensk side før de traff folk som kunne hjelpe dem. Fjellstuer og gammer ble satt i stand og utstyrt med proviant, legemidler, ulltepper, signalmateriell og annet utstyr. Svenske fly patruljerte fjellovergangene og kastet ned mat, telt, klær og ulltepper til flyktningene. Hjelpemannskaper ble sendt ut, og det ble opprettet sanitetsstasjoner like innenfor grensen. Mottakelse og forpleining ble etablert i Karesuando og Kiruna. Flyktningene som ankom via Suorvvá, ble mottatt i Jokkmokk.²⁵ Flyktningekontoret hadde planer om å opprette en ny mottakssentral i Nord-Sverige, men dette ble ikke gjennomført.

I 1943 var utenlandske krigsfanger på flukt fra dødsleirene eller transporter til leirene et nytt innslag i flyktningtrafikken. Dette gjaldt først og fremst leirene som lå i Trøndelag og Nord-Norge. En stor andel av krigsfangene ble plassert i Nord-Norge, særlig i Nordland hvor Nordlandsbanen og riksvei 50 (E6) skulle bygges ut. Det er vanskelig å anslå det korrekte antallet sovjetiske krigsfanger til enhver tid på grunn av at leirene ble flyttet etter hvert som strekninger av riksveien og jernbanen ble ferdig. I april 1944 oppga Organisation Todt at 12 874 krigsfanger var i arbeid med jernbanebygging og 431 krigsfanger med veiarbeid.²⁶ I oktober 1944, etter Finlands kapitulasjon, ble alle byggeanlegg nord for Torkilseng i Sørfold innstilt, og bare en tredjedel av det påbegynte arbeidet på veien fra Fauske til Drag ble gjennomført.²⁷ Svært mange arbeidere, hvorav det største antallet var krigsfanger, ble sendt til dette området for å arbeide med Nordlandsbanen i 1944. Totalt var om lag 11 500 sovjetiske, 800 jugoslaviske og 1041 polske krigsfanger i slavearbeid på jernbaneanleggene mellom Mo og Finneid. I tillegg til dette var det om lag 8300 sovjetiske krigsfanger på strekningen mellom Finneid og Drag i Tysfjord. Totalt var det på dette tidspunktet over 21 600 krigsfanger som arbeidet ved anleggene i disse områdene. Foruten disse krigsfangene var det stasjonert om lag 14 000 tyske soldater som Wachtkommando (vaktkommando), hvis oppdrag var å kontrollere krigsfangenes arbeid på hele linjen fra Mo til Drag. I alt var det 8700 arbeidere og personale fra Organisation Todt i arbeid ved samme strekning.²⁸

Krigsfangene hadde alle odds mot seg under flukten. De kunne som regel ikke norsk, var elendig utstyrt, hadde nesten ikke klær og sko, dessuten var de underernært og manglet mat. Disse flyktningene kjente ikke rutene til Sverige og visste ikke hvor de tyske soldatene patruljerte ved grensen. Mange ble tatt underveis, og noen døde av sult og

24) Grimnes, Ole Kristian: *Et flyktningesamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940–1945*. Aschehoug, Oslo 1969: 116.

25) Ibid., s. 246.

26) BA, Koblenz, R50 I/94. Zahl der Arbeitskräfte der Einsatzes Norwegen von Juli 1943 bis Juni 1944.

27) Seidler, Franz W: *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938–1945*. Bernard & Graefe, Koblenz 1987: 59.

28) RA, OT-Abt. Bahn, E.46, mappe 2, E-OBL Fauske, Stand am 1.10.1943, OBL Narvik II, Stand am 15.11.43.

Sovjetiske krigsfanger i arbeid på veien over Heia mellom Mørsry og Sildhopvatn i 1944. Foto: Johannes Martin Hennig. Arkiv: Nordlandsmuseet.

kulde under fluktforsøket. Mye tyder også på at disse flyktningene var mer utsatt for å bli angitt av nordmenn. Dette hadde sammenheng med at tyskerne hadde kunngjort at det var streng straff for å hjelpe flyktede krigsfanger og for ikke å melde ifra.²⁹ Det ble betalt godt for opplysninger som førte til at utenlandske krigsfanger ble tatt.

De tyske okkupantene behandlet utenlandske krigsfanger på flukt svært hardt. Et ukjent antall ble henrettet på stedet når de ble tatt, mens andre ble ført tilbake til leiren og henrettet der. Flukt ble ansett som en stor trussel. Allerede i august 1941 ga den tyske hærens overkommando ordre om at krigsfanger som ble innbrakt etter flukt, skulle henrettes av sikkerhetstjenesten i SS. Reglene ble noe mildere i mars 1942, men allerede i mai samme år gjeninnførte hærens overkommando straffen for flukt. Etter dette ble alle krigsfanger som var tatt etter flukt, overgitt til Gestapo som gransket hvorvidt fangene hadde begått noen lovbrudd under flukten. Krigsfanger som flyktet, hadde som regel vært nødt til å stjele mat og klær, og ifølge den tyske hærens reglement betød dette som regel døden for dem som ble innhentet.³⁰ På grunn av frykten for blant annet spionasje, sabotasje eller organisering av motstandsgrupper ble sovjetiske krigsfangers flukt ansett som en trussel mot den tyske hæren.

29) Et eksempel på denne typen kunngjøring finnes i avisen Harstad Tidende 3. oktober 1941.

30) Streit, Christian: *Keine Kameraden Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Verlag J.H.W. Dietz Nachf., Stuttgart 1991: 256.

2.1.5 Den siste krigsvinteren

Fra sommeren 1944 nådde både den organiserte og uorganiserte flyktningtrafikken sitt største omfang. I august dette året krysset over 2000 flyktninger grensen, og antallet holdt seg på over 2000 hver måned resten av krigen. Totalt flyktet 16 000 nordmenn til Sverige i 1944, og dette var dobbelt så mange som i 1942. I slutten av oktober godkjente Hitler Terbovens plan om tvangsevakuering av Finnmark og deler av Nord-Troms ved «Den brente jords taktikk». Den norske befolkningen skulle fjernes med makt og alle hus skulle brennes ned til grunnen eller ødelegges. Tyskerne mente at dette var den eneste måten de kunne unngå at russerne fulgte etter de tyske styrkene. Hele landsdelen fra grensen i øst til Lyngenfjorden skulle tvangsevakueres, og tyskerne skulle opprette en base i Lyngen. Hitlers ordre utløste den største fordrivelsen i nyere norsk historie. Det er oppgitt at 40 000 menn, kvinner og barn ble tvunget sørover med makt. Andre kilder oppgir at antallet var 50 000.³¹ Arvid Petterson skriver i sin bok *Fortiet fortid* (2008) at 75 000 ble tvangsevakuert og om lag 25 000 lot seg ikke jage bort.³²

Antallet fluktruter i Nord-Norge gikk litt ned det siste krigsåret. Rutene nord for Lyngen falt bort senhøstes 1944 på grunn av brenninga av Finnmark og Nord-Troms. Julen 1944 arresterte tyskerne en del av losene i Sulitjelma mens andre klarte å flykte. Med dette var de to viktigste organiserte fluktrutene i landsdelen delvis satt ut av spill. Det førte likevel ikke til særlig endring i flyktningetrafikken fra Nordland, og folk tok seg frem på egen hånd både over Tysfjord, Sulitjelma og mange andre steder. Flyktningene fikk hjelp underveis, men hjelpen var tilfeldig. I det svenske grenselandet øst for Tysfjord, Sørfold og Fauske var det mange flyktninger som fikk store vanskeligheter under flukten. På svensk side ble det funnet elleve døde i denne perioden, både nordmenn og utlendinger. Langt flere med frostskafer ble funnet av grensevaktene og redningsfolk, og sendt til sykehus. Flyktningetrafikken i Nord-Norge fikk en litt annen karakter enn i Sør-Norge den siste krigsvinteren.³³ Ingen steder i landet opplevde flyktningene slike tilstander som i området mellom Sulitjelma og i fjellene i Nord-Troms denne siste krigsvinteren.

Høsten 1944 rapporterte avisen Norges Nytt i Stockholm om norske flyktninger som hadde slitt seg over viddene til Sverige. En norsk journalist skrev i en artikkel at det var usigelig trist å se sine landsmenn som flyktninger. Det var lett å glemme at man hadde vært i samme situasjon selv, påpekte journalisten. Han hadde møtt flyktningene fra Finnmark og Troms som hadde ankommet Kiruna i november 1944. Etter en lang og hard flukt var flyktningene særlig medtatt, og stemningen var preget av stille apati. Flyktningene nordfra hadde sett hjemmene brenne eller stukket seg vekk såpass tidlig at de hadde blitt nødt til å holde til i ukevis inne på vidda. Et følge med mange barn hadde vært femten døgn underveis, og et barn døde under flukten.³⁴

31) Jaklin, Asbjørn: *Nordfronten*. Gyldendal, Oslo 2006: 283.

32) Petterson, Arvid: *Fortiet fortid*. Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms. Hammerfest 2008.

33) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo 1974: 415-416.

34) *Norges Nytt*. Nr. 48. Stockholm 29. november 1944.

I Målselv og Bardu ble det på samme tid vanskelig å opprettholde rutene på grunn av at store tyske troppestyrker stanset i distriktet og var stasjonert helt inne i dalene ved grensen til Sverige. Flyktningtrafikken nord og sør for Narvik gikk som før, særlig over Tysfjord. Herfra strømmet flyktninger østover hele høsten og førjulsvinteren 1944. En stor andel av flyktningene fra Tysfjord i 1944 bestod av folk fra nærområdet som selv hadde deltatt som losere eller hjelpere på et tidligere tidspunkt. En del av disse flyktningene oppga som fluktårsak at de var redd for å bli utskrevet til arbeidstjeneste for tyskerne.³⁵

I slutten av januar 1945 stanset flyktningtrafikken over Tysfjord, etter at sogneprest Kolbjørn Varmann ble arrestert (se 3.6). Han var lederen for de viktigste organiserte rutene, og arrestasjonen resulterte i at losene måtte rømme over grensen. Det meste av flyktningtrafikken lenger sør var på dette tidspunktet blitt bedre organisert, mens hendelsene i nord var preget av krigen slik den ble ført over hele Europa. Flyktningtraffikkens historie inneholder mange dramatiske enkeltskjebner, og er ikke minst en fortelling om et endeløst slit for de som deltok. For andre var fluktopplevelsen lettere, og det var gjerne antallet turer i de ulike områdene som avgjorde om det gikk bra eller ikke. Erfarne og uthvilte losere var en betryggelse for at det skulle gå bra.³⁶

2.2 Forskningsstatus

Standardverket om flyktningtrafikken i Nord-Norge, som også skildrer losvirksomheten i Tysfjord, er Ragnar Ulsteins bok *Svensketrafikken, III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*.³⁷ I beskrivelsen av grenselosenes virksomhet i Tysfjord viser Ragnar Ulstein til rapporten som ble skrevet av en ansatt ved mottakersentralen i Jokkmokk i februar 1945. Da hadde flyktningtrafikken over Tysfjord vært i gang i fire år. Ulstein skriver at hele det samiske området i indre Tysfjord kanskje var den største flyktningruta i Nord-Norge. Rapporten ble skrevet av kriminalassistent i Jokkmokk, Odd Mathiesen, i februar 1945. I rapporten ble det rettet sterke anklager mot de samiske grenselosenes arbeid i krigsårene. Anklagene omhandlet særlig at samene hadde vært passive under krigen og ikke deltatt i motstandsarbeid. Videre ble grenselosene anklaget for å ha stjålet penger, klær og verdisaker fra flyktningene og for ikke å ha lost flyktningene langt nok over på svensk side.

I bygdeboka *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869–1950*, beskriver Bjørg Evjen grenselosvirksomheten i Tysfjord i krigsårene.³⁸ Hun påpeker at flyktningtrafikken andre steder i landet ble vurdert som en heroisk innsats, men i Tysfjord ble det forsøkt å sette et landssvikstempel på innsatsen. De som flyktet over grensen fra Sulitjelma, fikk kontakt med svensk befolkning like over grensen. Losene i Tysfjord

35) Riksarkivet, RA, Utenriksstasjonene, Legasjonen i Stockholm, avhørsrapporter, RA/S-1725, eske 394.

36) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken*. Bd. I. Samlaget, Oslo 1974: 15.

37) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo 1977.

38) Evjen, Bjørg: *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869–1950*. Tysfjord kommune 1998.

fulgte som regel flyktningene til grensen og pekte ut kursen eller tegnet kart for flyktningene til turen videre. Losene kunne ikke følge med helt frem til folk fordi de måtte tilbake før de ble savnet. Denne fremgangsmåten ble losene i ettertid klandret for. Evjen viser også til rapporten fra mottakersentralen i Jokkmokk. Hun fremhever at rapporten ikke ga et riktig bilde av hva som hadde skjedd, og at bakgrunnen for rapporten kan ha vært personlige hevnmotiv.

Et av de siste bidragene av norske forfattere som viser litt av flyktninghistorien er boka *Hemmelig krig i Nord* (2009).³⁹ I kapitlet «Flyktningetrafikken og flyktningerutene» beskrives noen av de viktigste flyktningrutene som XU brukte og hendelsene knyttet til disse rutene. Blant andre er reinsamen Henrik (Heiki) Labba fra Melkedalen omtalt i boka. Hele hans familie var med i «lostjenesten», og han ansatte flere reingjetere for å dekke behovet for loser. Labba var aldri med flyktninggruppene selv, men forklarte dem hvor de skulle gå. Sogneprest i Tysfjord, Kolbjørn Varmann, er også omtalt i boka. Han mente at noe måtte gjøres med flyktningstrømmen som økte gjennom de første krigsårene, for å hindre at så mange pådro seg fysiske lidelser for resten av livet eller ikke kom frem i det hele tatt. Som prest hadde han naturlig nok en omfattende omgangskrets, og han hadde gode forbindelser med ressurspersoner som kunne hjelpe til med å organisere flyktningene. Den illegale organisasjonen fikk sitt senter i Kjøpsvik, og omfattet et stort antall skøyteskipper og grenseloser. Varmann utstyrte ikke flyktningene med materiell for turen, men han ga losbevis og attester for nasjonal holdning til de som ønsket det. Politikonstabel Torstein Gustafsson forteller at det var mange ulike grupper flyktninger som kom over til Sverige.⁴⁰ Det hendte at det ble «hvisket dem i øret» om flyktninger som ikke hadde gjort alt riktig. Det kunne være flyktninger som var «quislinger». Når de fikk vite om slike ting, ble det stående i vedkommendes sakspapirer. I Tysfjord var man sannsynligvis klar over at det svenske politiet søkte etter folk som hadde nazisympatier. Sogneprest Kolbjørn Varmann begynte derfor å utstede attester til flyktningene, som bekreftet at de ikke sympatiserte med tyskerne. Teksten på slike attester kunne være forskjellig, men på en attest som vi har fått tilgang til, står det: «Jeg kjenner NN og kan bevitne at det ikke er noe å utsette på hans adferd. Han har ikke hatt uverdig befatning med fienden og er ikke medlem av N.S.» Attesten er underskrevet av Kolbjørn Varmann. I tillegg har han stemplet det med «Menighetspastoren i Tysfjord, Kjøpsvik».

I slutten av januar 1945 ble Varmann arrestert av tyskerne for sin virksomhet med flyktningorganisasjonen. På grunn av sykdom ble han liggende på sykehuset i Narvik til krigen var slutt, og slapp dermed videre tysk fangenskap.⁴¹

I Sverige er det flere forfattere som har skildret grenselosvirksomheten i krigsårene. En av disse er politimannen Mauritz Erikson, som har skrevet boka *Flyktninger i fjellet*.⁴² Forfatteren var politi på svensk side, og han var stadig på rekognosering

39) Ryeng, Nils (med Ole Chr. Føre og Olav Ravn): *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009.

40) Intervju med Torstein Gustafsson 2001.

41) Ryeng, Nils (med Ole Chr. Føre og Olav Ravn): *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 185–195.

42) Erikson Mauritz: *Flyktninger i fjellet*. Cappelen, Oslo 1975.

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

Kolbjørn Varmann var sogneprest i Tysfjord i krigsårene. Foto: Tysfjord kirkelige fellesråd.

vestover i ødemarken for å se etter flyktninger. Det var også en liten militæravdeling i Suorvvá som hadde ansvaret for vakthold av området og for innkvartering av flyktningene. Redningstjenesten i Suorvvá bestod av Erikson og hans assistent Paulus Utsi. Politiet og militæravdelingen i Suorvvá reddet mange menneskeliv. Fra november 1944 ble det brukt fly og mer mannskap i redningsarbeidet. Ved årsskiftet i 1945 fikk Erikson hjelp av de to norske kurerene Harry Evenseth og Jon Almli.

Noen år senere utga Björn Fontander boka *Flykten över Kölen*.⁴³ Han beskriver særlig hvordan noen flyktninger ble krevd for penger og fratatt utstyr av grenselosene. Fontander påpekte at ved de fleste grenseområdene

ne fantes beregnende patrioter, og han fremhevet at dette ikke gjaldt alle losene. Ifølge hans oppfatning var ikke losvirksomheten noen organisert flyktninghjelp eller organisasjon. Losene fungerte mer som frilansere, hevdet han. Med tanke på det store antallet flyktninger som lyktes å komme til Sverige ved hjelp av grenseloser som arbeidet for Varmann, er det åpenbart at losvirksomheten har vært organisert.

2.3 Flyktningtrafikk i Nord-Norge

Etter hvert som tyskerne bygde ut vakttjenesten i områdene mot grensen til Sverige, hadde flyktningene behov for los som kunne ta dem forbi bevoktede områder og patruljer inne ved grensen. På denne måten kom lostjenesten i gang i store deler av Nord-Norge. Men den faste organiserte flyktningtrafikken ble ikke spesielt omfattende i Nord-Norge generelt. Årsakene til dette var landskapet og bosetningen. Flyktningrutene i Nord-Norge lå i områder som var lite befolket. Landet var smalere og folk kjente hverandre

43) Fontander, Björn: *Flykten över Kölen 1940–1945*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1979.

over større avstander enn hva som var vanlig i Sør-Norge. Likevel var flyktningtrafikken fra byene i Nord-Norge mer organisert. Motstandsgrupper i Bodø sendte folk til kontakter i Saltdal, Fauske og Sørfold. I Narvik sendte de flyktninger til sine kontakter i Ballangen og Tysfjord i sør og til Trældal og Bjerkvik i nord. Fra Harstad sendte man folk stort sett til de samme rutene. Motstandsgrupper i Tromsø sendte som oftest folk til sine kontakter i Målselv og Bardu eller til Storfjord og Kåfjord. Fra byene i Finnmark gikk flyktningtrafikken over Alta og Kautokeino, og ruter i Troms.

I Nord-Norge var det ti flyktningruter som ble betraktet som de viktigste rutene. Syv av disse rutene gikk inn mot grensen fra Nordland. Den første ruten befant seg i området langs grensen øst for Korgen, Bleikvassli og Hattfjelldal sentrum. Neste rute startet i Mo i Rana og Dunderlandsdalen over grensen ved Umbukta. Tredje rute var i Saltdal med sidedaler som Evenesdalen og Junkerdalen. I nærheten av denne ruten var den fjerde ruten, som var etablert i Sørfold, Fauske og Sulitjelma. Deretter var Tysfjord-rutene det femte området, som i nord lå tett opptil den neste ruten i Ballangen-området. Neste rute gikk ved Narvik, over Skjomedalen, Trældal og Vassdal mot Abisko eller grensen ved Bjørnefjell. Videre nordover i Troms var neste rute, som gikk ut fra Bardu og Salangen. Denne hadde igjen et sidespor over ruten i området Målselv-Balsfjord. Den sentrale ruten i Nord-Troms var i området Storfjord og Kåfjord. Til slutt var det Finnmarks hovedrute, som strakk seg fra Kautokeino til Auskari.

På rutene i Nord-Norge var det som oftest én etappe fra grensebygda til nærmeste svenske stasjon. Etappen var vanligvis lang og på høyfjellet, og det var som regel losen som bestemte når en gruppe skulle dra. Losene i Nord-Norge var langt mer utsatt for uvær enn losene andre steder i landet, og losetappene ble vurdert som jevnt over hardere i Nord-Norge enn i Sør-Norge. I det veldige området mellom Røros og Kautokeino gikk flyktningtrafikken over snaufjell som mange steder strakk seg milevis inn i Sverige. Dette var farlige fjell for de som måtte flykte og var dårlig forberedt på harde klimatiske og fysisk krevende forhold. De fleste av de 31 flyktningene som er registrert døde på vei til Sverige, ble offer for snøstorm og kulde i fjellene i Nord-Norge. Svært mange fikk også varige frostskeer etter oppholdet på fjellet.⁴⁴

Blant losere og kurerer i Nord-Norge som gikk på begge sider av grensen, var det en vanlig oppfatning at det svenske vaktet holdet var strengere enn det tyske. Ragnar Ulstein oppgir i sin bok *Svensketrafikken* flere forklaringer på det svake tyske vaktet holdet ved grensen. For det første var Sverige et nøytralt land og konsentrerte derfor beredskapen mot grensen til Norge, mens tyskerne konsentrerte sin beredskap mot Nordsjøen og Norskehavet. En ytterligere forklaring på det svake tyske vaktet holdet kunne være at tyskerne ikke så særlig alvorlig på flyktningtrafikken de første to–tre årene. Tyskerne var klar over at kun et mindretall av de som flyktet til Sverige kunne ha håp om å komme seg videre til de norske styrkene i Storbritannia. For de norske flyktningene som hadde håp om dette, fungerte Sverige som en blindgate inntil 1943 da de norske polititroppene i Sverige ble etablert.

44) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo 1977: 407.

Tyskerne bygde etter hvert opp et sammenhengende grensevaktssystem fra Østfold i sør til Finnmark i nord. Patruljer ble plassert langs grensen og hver patrulje fikk ansvar for en sektor. En tysk patrulje på 8–10 mann kunne knapt sperre noen sektor, og om natten ble det en umulig oppgave å forhindre grenseoverganger. Kunnskapen til lokal-kjente om grensevaktens rutiner var svært viktig for flyktningene. All informasjon om vaktens bevegelser ble samlet inn og rutene ble som regel lagt opp etter dette.

Navn som Umbukta, Dikanes, Wilhelmina, Jokkmokk, Kvikkjokk, Arjeplog, Mavas, Vuoggatjälmi, Suorvvá, Vájsáluokta, Abisko, Sitasjaure/ Sijdasjávrre, Torneträsk, Kilpisjärvi, Pältsastugan og Karesuando er velkjente navn for de som hjalp flyktningene i de nordlige grensetraktene. Mange av de flyktningene som kom over i disse områdene i den verste vintertiden, fikk mén for livet. Stedsnavnene ble et minne om redning etter en fortvilet kamp mot døden, der de utsultet og forfrosne virret omkring i ødemarken til de enten ble funnet av grensepatruljer eller samer, eller de fikk følge med andre og bedre utrustede flyktninger som hadde retningen og på den måten kom frem til svenske bygder.

2.4 Flyktninger fra Tysfjord til Sverige sommeren 1940

Ved krigens begynnelse i 1940 fløy flere svarte bombefly nordover på vei mot Narvik. I Musken i Tysfjord så folk disse flyene gå lavt over fjellene. Det var et varsel om at krigen var i gang. Mange ble redde for at flyene skulle slippe bomber over Musken. En informant forteller at hans far kommanderte dem ned i kjelleren. Der ba de til Gud om hjelp.

Samtidig marsjerte tyske soldater langs de indre landområdene på vei mot Narvik, kjent som Bøffelmarsjen. På sin vei nordover passerte de naturlig nok også de samiske områdene. I Tysfjord kom de tyske troppene ned innerst i Hellmofjorden den 7. juni.⁴⁵ I 1940 var det to gårder der. Folkene her fikk tidlig høre at tyskerne var på vei nordover langs de indre landområdene. Familiene valgte derfor å flykte før tyskerne kom ned til gårdene. En av familiene flyttet til Tømmervik helt ytterst ut i Hellmofjorden. Der var de noen uker før de flyttet innover i fjorden igjen. De bodde en kort tid i Ytre Vássjá, før de på sommeren kom tilbake til Hellmobotn. Da hadde tyskerne forlatt stedet. Det var et trist syn som møtte dem da de kom hjem igjen. Inga Karlsen forteller at hun husker lukten da de kom tilbake. Det var sko strødd langs veien, alle sauene var slaktet og husene var ramponert. Tyskerne behøvde brensel og hadde derfor hentet ved der de fant det. Til og med var låvebrua brent opp. Likevel valgte familien å bosette seg her igjen.⁴⁶

Lenger ute i fjorden, i Musken, var det mange som fikk beskjed fra politiet om å komme seg unna tyskerne når de kom til Hellmofjorden. Mange flyttet til den andre siden av fjorden. Noen tok husdyrene med seg. En la torv i båten og leide kua om bord.

45) Skogheim, Dag og Westrheim, Harry: *Alarm. Krigen i Nordland 1940*. Tiden forlag, Oslo 1984: 235–242.

46) Intervju med Inga Karlsen i 2008; intervju med Marta Nystø i 2008.

Bergjegere på fjellet i nærheten av Grunnfjordbotn. Bøffelmarsjen juni 1940. Fotograf: Rudi Margreiter. Arkiv: Dag Skogheim / Arkiv i Nordland.

På den måten fikk han med seg kua. Etter en stund kom tyskerne roende med en gum-mibåt ut fjorden. Folk som da var i Nåråldak og Buollámluokta, var usikker på hvor-dan de skulle forholde seg til tyskerne om de kom på land der. De hadde tatt med seg gevær, og bestemte seg for at om tyskerne kom på land, skulle de skyte. Det ble imid-lertid ikke nødvendig. Etter halvannen uke fikk de beskjed om å flytte tilbake til sine hjemsteder av lensmannen.⁴⁷

I årboka for Tysfjord i 1990 er flyktningtrafikken og grenselosene i Tysfjord beskrevet. I artikkelen i årboka er det listet opp navn på flyktningloser i Tysfjord-området, og et par av losene var blitt intervjuet om losvirkksomheten. Noen av losene var betraktet som faste, mens andre var med på mer tilfeldige oppdrag.

Artikkelen i årboka skildrer særlig de 34 som ble loset over grensen fra Hellmobotn i månedsskiftet mai–juni 1940. Paul Amundsen fortalte at etter at tyskerne ankom Hellmobotn, følte de seg utrygge, og mente det beste var å dra over til det nøytrale Sverige. Både gamle og unge var med i gruppa som kom over til Jokkmokk. Flere fikk seg arbeid i skogen, men svenske myndigheter ønsket ikke at de skulle bli i Sverige. Etter et par måneder ble flyktningene fraktet tilbake til grensen av landfiskal Ström og fire betjenter.⁴⁸ De hjemvendte flyktningene ble ikke møtt med noen reaksjoner fra tysk side i 1940, det var først senere da flyktningtrafikken tiltok i omfang at tyskerne ble mistenk-somme overfor losene og flyktningene. I politirapportene fra juni 1940 fra Jokkmokk politi kan vi lese at på grunn av de tyske troppenes forestående ankomst til Tysfjord, hadde befolkningen begitt seg inn til Grunnfjorden. Det var blitt uttalt fra kommunens

47) Informant 2.

48) Årbok for Tysfjord 1990: 56.

Soldater fra Bøffelmarsjen i Hellmobotn, juni 1940. Fotograf: Rudi Margreiter. Arkiv: Dag Skogheim / Arkiv i Nordland.

side at det bare fantes mat for tre uker i kommunen, og at de ikke visste hvordan man skulle få tak i mat etter dette. På samme tid hadde befolkningen i Drag blitt oppfordret av de britiske troppene om å forlate området på grunn av at man forventet et slag med tyske tropper her. Etter dette hadde flere reist inn til Grunnfjorden for å komme seg over grensen til Sverige via Läipa, Vájsáluokta, Suorvvá og til slutt Jokkmokk. Flere av flyktningene oppga til det svenske politiet at de hadde reist fra Norge for ikke å bli utskrevet til tvangsarbeid av tyskerne.⁴⁹ En av de samiske flyktningene fortalte i avhør til det svenske politiet at da krigen brøt ut, hadde han flyttet fra Tysfjord til Grunnfjord, hvor han hadde oppholdt seg i skogen etter anbefaling av de engelske troppene. I Grunnfjord hadde han truffet tre andre samer, og de hadde bestemt seg for å gå over grensen til Sverige.

På grunn av mangel på mat og frykt for tyskerne hadde de ikke våget å bli igjen i Norge. Den 19. juni 1940 hadde de ankommet Vájsáluokta, der de traff ytterligere 23 samer som hadde krysset grensen et par dager tidligere. Hele gruppa med flyktninger ble samme dag hentet av svenske soldater og fraktet til Suorvvá. Dagen etter ble de hentet av svensk politi og transportert til Jokkmokk.

Litt senere på sommeren ble to fjellsamer fra Hamarøy avhørt av politiet i Jokkmokk og senere utvist fra Sverige. Ved krigsutbruddet hadde de to samene begitt seg opp i fjellene, og i midten av juni 1940 hadde de ført reinsdyrflokken til Hellmobotn og oppholdt seg der til de hadde bestemt seg for å krysse grensen til Sverige. De forlot reinsdyrene i

49) Härnösand Landsarkiv, Jokkmokk, polisrapporter ang. flyktninger 1940.

Hellmobotn og etter et par dagers marsj var de ankommet Suorvvá. De hadde selv tatt kontakt med landfiskalen i Jokkmokk og deretter blitt avhørt av politiet. På spørsmål om hvorfor de hadde begitt seg over til Sverige, hadde de to svart at de hadde funnet flere av sine egne reinsdyr liggende døde med skuddsår på fjellet. De hadde antatt at det var tyske soldater som hadde skutt reinsdyrene, og uttrykte frykt for tyskerne siden de hadde blitt fortalt at tyskerne utnyttet nordmenn til gjenoppbyggingen av det ødelagte landet. Ingen av de to hadde legitimasjon, og begge ble utvist i slutten av juni 1940.⁵⁰ I de første par årene av flyktningvirksomheten forekom det en del tilfeller hvor flyktninger ble avhørt og sendt tilbake. Senere ble det gitt klare og strenge instruksjoner om at ingen flyktninger skulle avvises.⁵¹

En av de som flyktet i 1940, var Adolf Nystø. Han forteller at de startet fra Nes i Grunnfjorden. Derfra gikk de sørover slik at de hadde Vájssá på svensk side som mål. På vei over til Sverige skal de ha sett tyskerne som var på vei nordover til Narvik, selv om tyskerne skal ha skjult seg for dem. Nystø tror at de ikke ønsket å skremme flyktningene.⁵²

De flyktet midt i vårfloppen. Underveis opplevde de at det var vanskelig å komme over de største elvene. Over ei elv måtte de strekke et tau slik at de klarte å vade over, samtidig som de holdt i tauet, men det gikk bra. Noen hadde tatt med seg ei geit og meningen var at de skulle selge den i Sverige. Men underveis gikk de tomme for mat. I Vájssá var de derfor nødt til å slakte geita. Kjøttet ble raskt fortært. «Det ble et par kokinger», forteller Adolf Nystø. Det var så mye folk som skulle ha mat.

I Jokkmokk ble de sendt i vedskogen, men der var de ikke lenge. «Vi va en sommar», sier Adolf Nystø. Da skulle noen av hellmobotningene hjem for å arbeide med slåttونا. Og når politimyndighetene fikk nyss om at det var noen som skulle returnere, samlet de dem sammen og førte dem tilbake til Tysfjord. Hvorfor han måtte sende alle tilbake, visste ikke Nystø. Kanskje var lensmannen i Jokkmokk tyskvennlig?⁵³

Det var kun en av nordmennene som ble igjen i Jokkmokk. Han hadde høgd seg i foten. Senere skal han ha ordnet oppholdstillatelse gjennom Den norske legasjonen i Stockholm.⁵⁴ Ei av jentene hadde skaffet seg huspost i Sávggá, ikke langt fra Jokkmokk. Hun var forlovet med en fra Sverige. Men hun ble hentet og tatt med i samme gjengen som ble sendt tilbake til Norge.

Først skulle de sendes over Kiruna og Narvik, men da protesterte de. De ville gå samme vei tilbake som de var kommet. De fikk derfor båtskyss til Vájsáluokta. Derfra skulle de gå. Det var fire stykker som fulgte dem til grensen. Vel fremme ved grensen var det noen av guttene i gruppa som prøvde å lure det svenske politiet til å gå over grensen, men det nektet de. De hadde planlagt at politiet skulle få svi for sin behandling av dem. Planen var at de skulle ta en av politimennene med seg ned til Hellmobotn og så sende han tilbake over Narvik. Sannsynligvis var det snakk om Torstein Gustafsson, som var

50) Härnösand Landsarkiv, Jokkmokk, polisrapporter ang. flyktninger 1940.

51) Steen, Sverre: *Norges krig*. Bd. II. Gyldendal, Oslo 1948: 464.

52) Intervju med Martha og Adolf Nystø 2008.

53) Intervju med Martha og Adolf Nystø 2008; *Årbok for Tysfjord* 1990: 56.

54) *Årbok for Tysfjord* 1990: 56.

i politiet i Jokkmokk. Men politimannen var mistenksom og fulgte med på kartet hele tiden, slik at de ikke gikk over grensen mellom Norge og Sverige. Da de kom til grensen, hentet noen karer gevær som de hadde gjemt i ura ved grensen, men da var politiet allerede på vei hjemover.

Om denne episoden forteller Torstein Gustafsson:

... bland annat kommer jag ihåg just 1940, tidigt på sommaren, så kom de hit. Dom var väl egentligen av samesläkt från Tysfjord...Och dom blev kvar här och dom arbetade i skogen och fick ihop lite pengar på det sättet. Det var ingen svårighet med det. Men så när det blev lite bättre ordning i Norge på grund av att tyskarna började bestämma helt och hållet där, så ansågs det inte vara någon svårighet för dom här att återvända till Norge. De flesta som kom hit var ju såna här som var bosatta just i trakten kring Tysfjord. Jag tror i andra delen av juli månad så samlades dom ihop här, olika familjer. Det var väl nog kanske ett 30–40 tal. Och vi var fyra poliser som förde dom, eller följde dom, kanske man ska säga, upp efter älvdalen, vi ledde dom fram till gränsen till Norge. Där minns jag, var vi klockan tolv på natten. Jag tror det var den 22. juli 1940. Så lämnade vi av dom och så vandrade dom själva ner till bebyggelsen där ... Inga tyskar såg vi där. Inte då. Men dom fanns redan då i botten på dom där fjordarna. Det visste dom men dom hade ingenting emot att, har jag för mig i vart fall, det var inget hinder för norrmännen här att de vandra tillbaks. För de flesta av dem hade ju bosättning där kanske en del anhöriga kvar. De var från Tysfjord och hela fjorden utåt där.⁵⁵

Etter at Adolf Nystø kom hjem, var han hjemme en stund, men i 1941 rømte han på nytt til Sverige. Han dro siden han ble innkalt til tysk arbeidstjeneste. Denne gangen rømte han i lag med Nils Mathisen fra Tømmervik, og de gikk fra Hellmobotn. Det var før tyskerne hadde etablert vaktholdet der. På grensen traff de ytterligere to stykker som også var på vei over grensen. De overnattet i Måskåsjammen. I Sverige ble de plassert i tømmerskogen. De var rundt Jokkmokk, blant annet på steder som heter Takudden og Voksna. I Sverige kom han med i polititroppene og vendte tilbake til Norge over Mosjøen i 1945. I Norge deltok han i vaktholdet av tyskerne etter at de hadde kapitulert. Blant annet stod han vakt i Saltdal.

2.5 Organisering av losvirksomheten

Flyktningstrømmen i 1940 kom overraskende på svenskene, og det tok tid å opprette et apparat og en organisasjon som kunne håndtere problemet. Fra norsk side i Sverige var det i den første tiden liten hjelp å få. Etter hvert skulle det norske Flyktningekontoret i Stockholm sette sitt preg på den videre utviklingen av flyktningtrafikken over grensen.

55) Intervju med Torstein Gustafsson 2001.

Det var ikke bare tysfjordingene som ønsket å flykte over til Sverige ved krigens begynnelse. Også personer utenfor regionen kom til Tysfjord for å søke hjelp til å komme seg over. I juni 1940 kom ordfører Theodor Broch⁵⁶ fra Narvik til Sørfjorden i Tysfjord og ba om hjelp til å flykte over til Sverige. Han kom seg trygt over grensen uten å bli sendt tilbake.

Etter hvert økte denne flyktningtrafikken med det resultat at det var stadig flere losere som ble trukket inn i arbeidet. Våren 1942 ble det bygd opp en organisasjon for flyktningtrafikken med Kolbjørn Varmann som leder. Mange i lokalbefolkningen stilte villig opp med hus til flyktningene og staben med losere var nesten utelukkende samer. Bakgrunnen var at en gjeng veltrente ungdommer fra Svolvær hadde forsøkt å ta seg over grensen uten å lykkes. De hadde gått inn i et uvær som hadde medført at flere av dem hadde pådratt seg store frostskafer. Varmann så derfor behov for en organisasjon som hjalp flyktningene over til Sverige.⁵⁷

I Kjøpsvik måtte flyktningene få tak over hodet når de kom frem. Mange fikk bo hos Hilda Berg. Det var en rekke personer som tilbød transport inn i fjordene med større og mindre båter, og inne i fjordene ble det bygd opp et nettverk av losere som hjalp folk over grensen til Sverige.⁵⁸ I siste del av krigen delte kjøpmenn ut matvarer til grenselosere som hadde mange flyktninger boende hos seg.⁵⁹ Flyktninger som kom til Tysfjord, hadde en farlig rute foran seg. Først måtte de finne noen i fjorden som kunne ta imot dem. Folk som var ute i Kjøpsvik blant annet for å handle, kunne få opplysninger om at det var flyktninger som ønsket å komme seg inn fjorden. De ble da plukket opp og ført innover med ulike båter. Doktorbåten ble brukt aktivt for å frakte flyktninger inn til losene i Hellmofjorden og Musken.⁶⁰ I andre tilfeller hentet losene selv flyktningene. Som oftest visste losene hvor tyskerne var, ellers kunne de ro innom de ytterste gårdene i fjordene for å få opplysninger om hvor tyskerne oppholdt seg. Om de skulle komme roende og oppdage tyskere, så kunne de komme seg til land og gjemme seg, eller de kunne lete frem pilken og late som om de pilka.⁶¹

Losene som førte flyktningene over fjellet var i hovedsak samer. Bakgrunnen for dette var, i følge flere informanter, at det var kun den samiske befolkningen som kjente dette landskapet. Mange hevder at det var samene som var best skikket, både fysisk og ut fra påklledning, til å forsere dette landskapet.⁶² Flere av informantene fremhever at det samiske språket var en av grunnene til at ingen ble tatt. Samene kunne bruke samisk seg imellom, med den følge at ingen andre forstod hva som ble sagt. I tillegg ble det etter hvert utviklet et eget kodespråk. De sa ikke motorbåt, eller «motorvantsa», som det heter på samisk. I stedet kunne de si «hierkim» (tvare)⁶³ om propellbåter. «Guhka sjuohpan»

56) Broch, Theodor: *Fjellene venter*. Gyldendal norsk forlag, Oslo: 1946: 228–235.

57) Hveding, Johan: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgitt av Tysfjord formannskap. 1955: 59.

58) Ibid.

59) Informant 3.

60) Intervju med Ragnhild Moksnes 2011.

61) Intervju med Paul Gælok 2008.

62) Hveding, Johan: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgitt av Tysfjord formannskap. 1955: 63; Westrheim, Harry: Grenselosene i Tysfjord. NRK Radio, 1979.

63) De samiske benevnelsene er oversatt i parentes.

(lang lasso) var ordet for gevær, mens England var «suollubiehtár» (øypeter), og tyskerne var «ruonaga» (de grønnkledde) eller «ruodnágábdegisá» (de med grønnkledde kofter). Naboene sa at når de prata seg imellom, så forstod ikke de andre noen ting.⁶⁴ Det er også opplagt at når noen ringte og fortalte at vinduskarmene som var bestilt kunne hentes, og når personen ikke hadde bestilt slike vinduskarmer, så skjønnte de at dette egentlig dreide seg om noe annet.

Mange var også mistenksomme. Budskap om ulike forhold knyttet til krigen kunne bli uttrykt på en indirekte måte, vanligvis ved å antyde noe uten å si ting direkte. Det var derfor viktig å lytte til hva folk sa. Dersom en person uttrykte seg uklart, kunne det være bevisst for å videreformidle et annet budskap. På denne måten var det indirekte språket en måte å videreformidle budskap om ulike ting på i dagliglivet.⁶⁵

Det var også risiko for at losene eller andre som deltok i flyktningarbeidet kunne bli angitt. En informant forteller følgende historie: I Tysfjord var det en person som visste om losarbeidet. Først prøvde personen å få kontakt med Todt, men ble avvist. «Så for han heim og skreiv et brev til den tyske overkommandoen om alle som var grenseloser, som hadde gevær og som hadde radio.» Brevet ble sendt til overkommandoen på Storjord. Brevet var skrevet på norsk, slik at tyskerne måtte få det oversatt. På Storjord arbeidet en norsk kvinne hos tyskerne. Hun fikk i oppdrag å oversette brevet. Da hun leste brevet, skjønnte hun at dette var alvorlig. Til tyskerne sa hun at hun hadde hodeverk og måtte dra hjem. Vel hjemme fortalte hun sin mann om brevet. Mannen tok kontakt med lensmannen i Kjøpsvik, som igjen kontaktet hjemmefronten i Kjøpsvik. De bestemte seg da for å lage en falsk oversettelse av brevet. Brevet ble deretter gitt til overkommandoen. Alle som var involvert, var nervøse og klare til å rømme om tyskerne oppdaget forfalskningen. Men det skjedde ingenting. Tyskerne la bort brevet. Lensmannen dro deretter til denne personen og holdt han isolert hjemme.⁶⁶

Fra 1944 opplevde også mange losere at det oppstod ulike typer rykter om losaktiviteten. De som flyktet, fikk høre mange klagemål fra andre flyktninger om den aktiviteten som losene bedrev. Noen av flyktningene som var i Sverige og hørte disse ryktene, skal derfor ha skrevet hjem til losene i Tysfjord med beskjed om at de måtte slutte å lose. Det var imidlertid ikke mulig å skrive dette direkte da de visste at tyskerne åpnet brevene. Beskjeden ble derfor gitt gjennom koder. En los fikk derfor følgende beskjed: «Slutt å hogg favnved.» Losen hadde aldri hogd favnved. Men han var en gløgg mann, og man regnet med at han forstod hva som mentes.⁶⁷

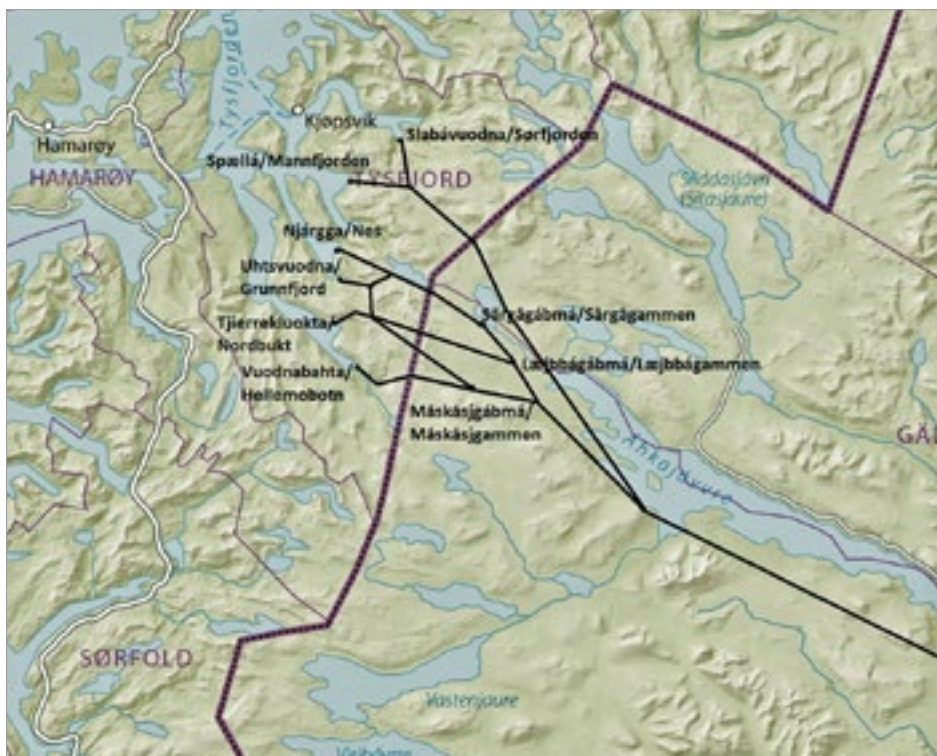
I de første krigsårene var det altså ikke etablert noen egen organisasjon for losing av flyktninger over grensen til Sverige fra Tysfjord-området. Enkelte spredte grupper flyktet over grensen, og folk som ikke var kjent i Tysfjord, tok ofte feil av kartet når de nærmet seg svenskegrensen. Innenfor Tysfjord lå milevis med svensk ødemark og ingen bebyggelse. Det var her, på den andre siden av grensen, at snøviddene, strabasene og de virke-

64) Urheim, Mikal: Grenselosene i Tysfjord under annen verdenskrig. Notat. Utrykt, 1995, Informant 1.

65) Intervju med Paul Gæløk 2008.

66) Informant 1.

67) Ibid.

Fra fjordene i Tysfjord var det flere fluktruter over til svensk side. Kart: Emap as. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

lige farene begynte for flyktningene. I Sverige var Suorvvá den første mottaksstasjonen flyktningene som kom over grensen møtte. Suorvvá hadde et jevnt innrykk av flyktninger, og stedet var en utpost med dårlig samband. Det var tydelig at Suorvvá ikke ble høyt prioritert av svenske myndigheter. Mauritz Erikson var stasjonert der som eneste politimann, i tillegg til en mindre militæravdeling som hadde ansvar for vaktholdet ved demningen på stedet og for innkvartering av flyktningene. Området Erikson hadde ansvar for bestod av 330 kvadratkilometer høyfjell samt grensen til Tysfjord og Ballangen. I dette området var det tre fjellstuer; i Sitas, Áhkka og Vájsá om lag tre mil fra grensen.

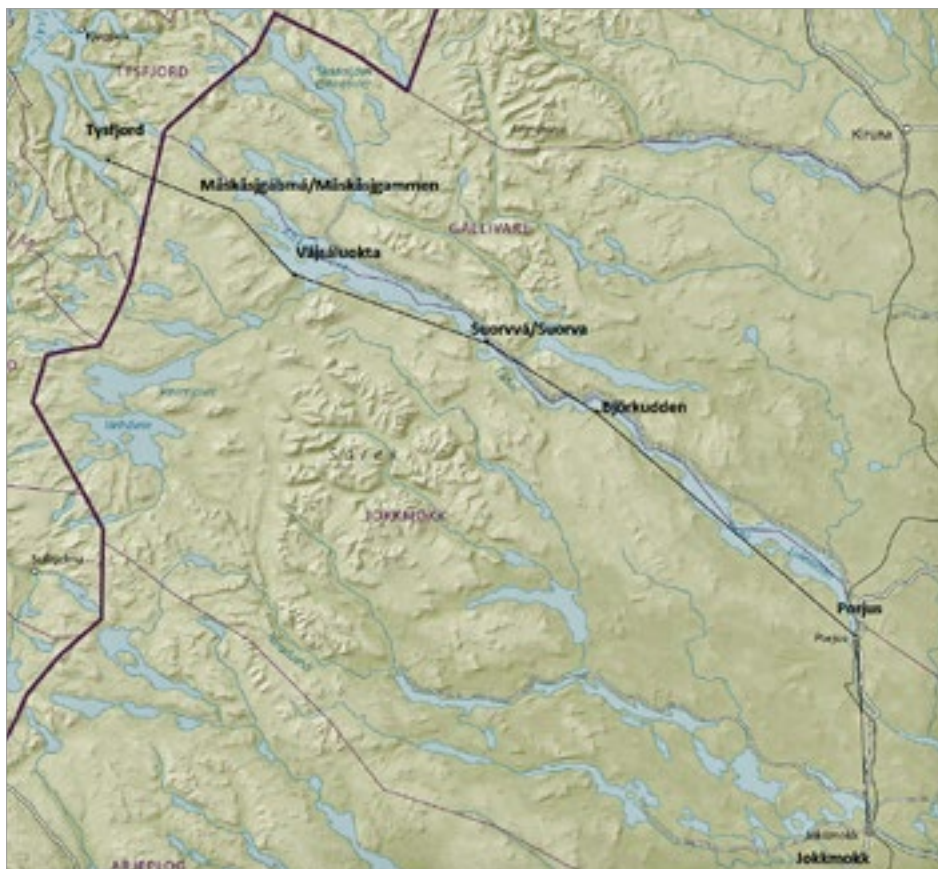
Det var mulig å flykte fra alle fjordene, men de mest brukte flyktningrutene gikk fra Hellmofjorden og Grunnfjorden. Fra Hellmobotn var det kun litt over seks kilometer i luftlinje til svenskegrensen. Denne fluktveien ble imidlertid sperret fra 1943 på grunn av tyskernes nærvær. Tyskerne etablerte en leir inne i fjordbunnen samtidig som de opprettet vaktposter i fjellene. Flyktningene ble derfor tvunget til å starte på veien over til Sverige fra Nordbukt lengre ute i fjorden. En vanlig rute fra Nordbukt var over Tsjekim og videre østover på nordsiden av vannet Gussajávrrre. Det var ikke trygt å passere Gussajávrrre siden det lå tyske vaktposter rett på sørsiden av vannet. En tryggere rute gikk på nordsiden av Giergebuodjávrrre/Steingjerdvannet og videre gjennom Svaesvágge og inn i Sverige.

Også i Grunnfjorden og Mannfjorden ble det etablert vaktposter inne i fjordbunnene, slik at flukten over til Sverige der også måtte ta utgangspunkt i områder lengre

ute i fjorden. Fra Grunnfjord kunne startstedet være gården Nes. Det var mulig å gå opp Eideryggen eller inn dalen og opp til Tjoaddnejávrr/Langvatnet og over grensen forbi Læjbbá og ned til Vájsáluokta. På losturene kunne de bruke fra en og en halv til to og en halv dag.⁶⁸

Fra Mannfjorden og Sørfjorden var det mulig å gå via Dappajávrr og over til Ritsem eller Vájsáluokta. Men det lå tyske vaktposter inne i fjellet langs rutene, slik at disse stiene var utrygge. På disse rutene måtte man gå flere mil før en nådde grensen til Sverige. Siden tyskerne patruljerte mellom de ulike vaktpostene, var det dessuten en viss mulighet for å treffe på dem i fjellene utenfor de oppsatte vaktpostene.

På svensk side var det et stort ødeland før en kom frem til nærmeste bebyggelse i Suorvvá, hvor det var mottakssentral for flyktningene. På vinterstid var det ikke folk i dette området, med unntak av de politipatruljene som politiet bygde opp i siste fase av krigen. Avstanden mellom Suorvvá og riksgrensen var i luftlinje om lag 73 kilometer,

Losruten gjennom Sverige. Kart: Emap as. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

68) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 197; *Årbok for Tysfjord* 1990: 59.

i gangavstand var det enda lengre. Mellom grensen og Suorvvá var det hytter i Vájsáluokta og i Áhkká. Rett på den andre siden av Áhkájávrré, ved Ritsem, var det en gamle. Avstanden fra riksgrensen og til Vájsáluokta var i luftlinje om lag 29 kilometer. Avstanden til hytta i Áhkká var 37 kilometer. Mellom Vájsáluokta og riksgrensen var det noen mindre gammer. Nærmest riksgrensen og rett innenfor Hellmobotn lå Måskåsjammen, seks kilometer fra grensen. Lenger øst lå Læjbágammen, som var om lag 12 kilometer fra grensen i luftlinje. Øst for Læjbágammen lå Sárkågammen.⁶⁹

Under den tradisjonelle reindrifta var det vanlig at en sijdda eller flere familier sammen kunne forflytte seg tre mil om dagen.⁷⁰ En rimelig godt trent person skulle derfor kunne klare ruten fra grensen frem til Vájsáluokta på en dag. Om utgangspunktet var Måskåsjammen eller Læjbágammen lenger inne i landet, var selvfølgelig sjansene større for å klare dette på en dag.

Etter innregistrering i Suorvvá ble flyktningene transportert fra Suorvvá til Porjus, en strekning på over ti mil. Om sommeren reiste flyktningene med båt. Turen ned vassdraget gikk derfor relativt raskt. På vinterstid fikk de svakeste hestetransport, mens de øvrige måtte gå.⁷¹ Da kunne man overnatte på bestemte steder underveis. Det var matstasjoner på Björkudden, Gáldesluokta og Álloluokta i tillegg til en ubetjent matstasjon.⁷²

Björkudden i Sverige slik det ser ut i dag. Foto: Oddmund Andersen.

69) Mikal Urheim: Grenselosene i Tysfjord under annen verdenskrig. Notat, uttrykt. 1995: 10–11.

70) Intervju med Nils Henrik Gunnare 2010.

71) Intervju med Ragnhild Moksnes 2012.

72) Pers. med. Mikal Urheim.

På Björkudden kunne man også overnatte. Det lå tre mil øst for Suorvvá. Bill Öberg som bor her i dag, forteller at flyktningene vanligvis kom på ski. Ofte var det 20 stykker i hver pulje. En gang var det så mange som 40 flyktninger hos dem. I tillegg til overnatting fikk også flyktningene mat før de dro videre. De fikk dekket noe av matutgiftene fra det offentlige.⁷³

I desember 1944 skrev avisen Norrbottens-Kuriren at det befant seg 133 flyktninger av åtte ulike nasjonaliteter i Suorvvá. Avisens utsendte reporter hadde møtt på 40 flyktninger da han var på vei opp fjellet sammen med en samisk hjelpepatrulje. Flyktningene var på vei sørover til Porjus. Åtte av dem var barn i alderen tre–sju år. Barna måtte bæres på ryggen av de voksne i følget, og reporteren skriver at ferden langs de steinete strendene ved innsjøen Áhkájávrra hadde tydeligvis tæret hardt på kreftene til flyktningene. De sju samene i hjelpepatruljen hadde med seg 45 par reservereski som de ga til flyktningene. Samme dag ankom Erikson nordfra med 34 flyktninger, og i tillegg var en militærpatrulje på 17 mann på vei ned fra grenseområdene med ytterligere et stort antall flyktninger.⁷⁴

Fra Wehrmachts og det tyske sikkerhetspolitiets side ble grenselosvirksomhetene kommentert i flere rapporter. I begynnelsen av oktober 1942 opplyste Wehrmacht at et stort antall illegale grenseoverganger var gjennomført den siste uka på grunn av unge nordmenns frykt for å bli utskrevet til tysk arbeidstjeneste. Det var ingenting som tydet på at det var en organisert verving til flukt over grensen, meldte Wehrmacht. Den tyske stedsansvarlige på Drag hadde meldt inn til Wehrmacht at det ble fortalt på stedet at unge nordmenn flyktet til Sverige. Ifølge hans opplysninger var det sønnen til lensmann Kokås og legen Sandberg som i samarbeid med losene forberedte og organiserte flyktningtrafikken. Dessuten var også presten i Kjøpsvik delaktig i virksomheten, ble det opplyst i rapporten.⁷⁵ I desember 1944 rapporterte avdelingen for økonomisk planlegging i Nord-Norge ved sikkerhetspolitiet at antallet flyktninger til Sverige hadde økt sterkt fra områdene Bardu og Tysfjord. Det ble påpekt at det var bemerkelsesverdig at selv familier med små barn kunne flykte til Sverige. Sikkerhetspolitiet påpekte at det var særlig vanskelig at flyktningene fikk hjelp av loser, men de mente at dette ikke dreide seg om en organisasjon i regi av den norske motstandsbevegelsen.⁷⁶

2.5.1 Norske grenseposter og hjelp til flyktningene

Høsten 1944 ble spørsmålet om en mer organisert hjelp for flyktningene tatt opp på svensk side. Dette ble gjennomført i områdene fra Jämtlandsfjellene i sør til Treriksrysa i nord. Det ble lagt ut depoter med mat, klær og annet utstyr på en rekke steder langs grensen ved de mest kjente flyktningveiene. Stier ble merket, kart og forklaringer på flere språk ble lagt ut i gammer og fjellstuer. Losene på norsk side ble orientert. I de

73) Intervju med Bill Öberg og Gittan Öberg 2010.

74) Norrbottens-Kuriren, Torsdagen 14. Desember 1944.

75) NA, T 314, 1557. Territorialbefehlshaber Nordnorwegen. 1. oktober 1942.

76) BA, R 70, Bd. 17, Wirtschaftsplanung Nordnorwegen. Tromsø den 16. desember 1944.

Krigsfanger ved Rekvatn kraftstasjon. Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

områdene som ble patruljert regelmessig, ble flyktningene oppfordret til å vente til patruljene kom, men dessverre var det flyktninger som mente at det ikke var nødvendig å vente. I slike tilfeller gikk det noen ganger galt. Mange flyktninger måtte få legehjelp ute i ødemarken eller rakk å komme seg til sykehus i tide. Skipatruljer på norsk og svensk side fikk belønning for sitt strev når de kunne rapportere at de hadde reddet liv. En liknende innstilling kunne en møte hos de norske grensepostene som holdt til i forskjellige fjellstuer og egentlig hadde andre oppgaver, men som gjerne hjalp landsmenn på vei over grensen.⁷⁷

Ved tvangsevakueringen fra Finnmark og Nord-Troms høsten 1944 rømte et stort antall flyktninger over grensen i det nordvestlige området av Sverige. I løpet av få dager ankom mange hundre flyktninger over grensen ved Skibotn. Noen få hadde hester og sleder, men de fleste flyktningene gikk til fots. Den nærmeste svenske bebyggelsen med veiforbindelse sørover var Karesuando, som lå fire–seks dagsmarsjer fra den norske grensen. På strekningen fantes det bare noen få ødemarksgårder. På finsk side gikk veien Torneå–Skibotn, men her var den finsk-tyske fronten. Telt, klær, mat og ski måtte slippes ned fra fly for å skaffe flyktningene livsviktige hjelp. Ved ankomsten til Karesuando hadde de vært på flukt i ti–tolv dager eller mer. På norsk side hadde mange vært nødt til å sove under åpen himmel i flere netter. Hvordan hundrevis av mennesker hadde klart å dra tvers gjennom den tyske frontlinjen til dels med hester og sleder, ble sett på som uforklarlig. Men en forklaring kunne være at den tyske retretten fra Finland og Nord-Norge forårsaket så mye forvirring at de hadde nok med å passe på sine egne.⁷⁸

77) Steen, Sverre: *Norges krig*. Bd. II. Gyldendal, Oslo 1948: 464.

78) Ibid., s.464–465.

2.5.2 Varmann og flyktningene fra Tysfjord

I Tysfjord var det mange som på en eller annen måte medvirket til grenselosvirksomheten og hjalp flyktningene på ulike måter. Peder Knutsen fra Musken i Tysfjord ble etter hvert Kolbjørn Varmanns hovedlos. Knutsen begynte sin losvirksomhet i slutten av 1941, og loste i gjennomsnitt en eller to ganger i måneden. Han krysset grensen antakelig rundt 60 ganger. Følgenes størrelse varierte fra en enkelt mann til 40 flyktninger i ett følge. Det vanligste var omtrent fire–fem flyktninger i hvert følge. Han anslo i ettertid at han hadde lost mellom 300 og 400 flyktninger over grensen til Sverige. Flyktningene ble i de fleste tilfeller lost frem til Rautakåten, eller Måskåsjgammen, som den het på norsk side. Det var bare et fåtall som ble lost frem til Vájsáluokta. Knutsen hadde aldri på forhånd hatt noen avtale med flyktningene om hvor mye penger han skulle ha for losingen. Han hadde ikke forlangt penger, men tok imot det de hadde gitt han. Han hadde ingen avtale med Varmann om å forlange penger av flyktningene. Ved noen tilfeller hadde Varmann oppgitt at enkelte av flyktningene ikke hadde noen penger, men bedt losene om å ta dem med seg likevel.⁷⁹

Det lar seg neppe gjøre å skaffe en oversikt over hvor mange losarbeidet omfattet, men hele befolkningens innsats i Tysfjord for å hjelpe flyktninger står det stor respekt av. Med tyske ordrer og forbud mot å hjelpe flyktninger var det ikke uten en viss risiko å skulle engasjere seg i dette hjelpearbeidet.

Etter alt å dømme visste de fleste av innbyggerne i Tysfjord om grenselostrafikken. Et hundretalls var med i arbeidet, som hjelpere med forsyninger, de mottok overnattingsgjester eller førte flyktningene innover i fjordene fra Kjøpsvik, og flyktningtrafikken i Tysfjord-området økte stadig. Flyktningtrafikken over Tysfjord var omfattende i hele fire år frem til slutten av januar 1945. Alle samiske områder i indre Tysfjord var engasjert på samme måte som de andre innbyggerne i Tysfjord. Både barn og voksne var involvert på en eller annen måte. Noen skaffet forsyninger, andre tok imot overnattingsgjester for en uke eller to og andre var engasjert med å frakte flyktningene innover fjordene fra Kjøpsvik, som var sentrum for trafikken. Siste og risikofylte etappe gjennomførte losene som fraktet flyktningene over grensen til Sverige. Ragnar Ulstein påpeker i sin bok *Svensketrafikken* at det ikke fantes noen grensekommune i landet som bedre holdt på sine hemmeligheter omkring flyktningtrafikken enn Tysfjord. Han viser til at da Varmann ble arrestert i 1945, var det ikke løst prat fra noen i Tysfjord som var årsaken, men et brev fra en flyktning i Sverige til en bekjent i Nord-Norge. Brevskriveren hadde bedt han om å oppsøke Varmann i Kjøpsvik dersom han ønsket å rømme fra landet. Gestapo fikk tak i brevet, og deretter ble Varmann arrestert.⁸⁰

79) NHM, Narvik Politi. Rapport 2. Til kgl. Norsk Legasjon, Rettskontoret. Jokkmokk den 19/3-45.

80) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo 1977: 176–177.

2.6 Bevoktning av grensen

Fra 1942 ble tyskerne særlig oppmerksom på flyktningtrafikken i Hellmobotn, Grunnfjord og Mannfjord. De tyske vaktene i Grunnfjord og Mannfjord bodde på gårder i disse områdene, og i Hellmobotn var vaktene plassert i små koier nær grensen. Det tyske sikkerhetspolitiet kontaktet Wehrmacht i mars 1942 og påpekte at de hadde så godt som ingen kontroll med flyktningvirksomheten i området fra Helligskogen i Nord-Troms til Hellmobotn i Nordland. På grunn av vanskelighetene hadde sikkerhetspolitiet besluttet å foreta en inndeling i 13 sperresoner i dette området.⁸¹ I en senere rapport kunne Wehrmacht melde at de hadde store problemer med trafikken over grensen til Sverige og Finland, og at de på grunn av klimatiske forhold var praktisk talt lammet. Grensepostene hadde dessuten vanskeligheter på grunn av det utfordrende terrenget de skulle kontrollere. Her ble det spesielt vist til området mellom Skibotn og grensen over til Finland. Det hadde ikke vært tilfeller av flyktede over grensen her, og Wehrmacht opplyste at den samiske befolkningen i dette området befant seg i Sverige og Finland i løpet av hele vinteren.⁸²

Wehrmacht klarte ikke å forhindre at folk flyktet i området mellom Tysfjord og Narvik, og i oktober 1942 ble det opplyst om antallet som SD (Sicherheitsdienst, den tyske sikkerhetstjenesten) hadde registrert som flyktet i tiden august til oktober 1942. Fra Tysfjord hadde 45 personer flyktet, fra Narvik var antallet 50 og fra Ballangen ble det meldt at 40 personer hadde flyktet til Sverige. På grunnlag av dette antok man at det totale antallet flyktede for hele området kunne være nærmere 300 personer. Wehrmacht oppga at dette i hovedsak var unge personer som hadde rømt for å unngå tysk arbeidstjeneste.⁸³

Tyske vaktposter ble i 1943 satt ut i Hellmobotn. Senere flyttet de lenger innover i dalen, og i 1944 hadde tyskerne vakter stående helt opp til grensen. Etter hvert som tyskerne gjorde seg mer kjent i fjellet, ble det farlig å ta inn i hus eller telt, og det gjaldt å gjøre veien opp til grensen så kort og rask som mulig, ifølge los Peder Knutsen.

I et forsøk på å skremme befolkningen i området og forhindre flukt over grensen satte de norske vaktene ut et rykte om at alle som bodde i disse fjordområdene, skulle arresteres. I et intervju gjennomført av NRK sameradio fortalte en av de tidligere grenselosene at ryktet om deportasjonen av samene i Tysfjord var bare prat. Han uttalte at: «... det var bare sånn de hadde pratet om. Bare for å prate, når de mistet flyktninger (...). Det var bare sånt de pratet om, men om de hadde hentet oss, hadde vi bare måttet dra, men flesteparten hadde klart å rømme.»⁸⁴

I tyske kilder kan vi lese at det tyske SS var opptatt av å registrere flyktningtrafikken i Nord-Norge. I september 1944 ble det meldt til sikkerhetspolitiet i Tromsø om opplysninger fra et svensk feltpostbrev. Brevet var sendt fra en som var innkalt til tjeneste på

81) NA, T314, 1557. Höheres kommando LXXI. 7.4.1942.

82) NA, T314, 1557. Höheres kommando LXXI. 19.4.1942.

83) NA, T314, 1557. Höheres kommando LXXI. 17.10.1942

84) NRK, sameradio, intervju (udatert).

svensk side, og som var plassert ved den norske grensen. Han oppga i brevet at norske flyktninger kom over grensen i området omkring Vassijaur.⁸⁵ Dette var flyktninger som ankom Sverige fra Narvik. I januar 1945 meldte sikkerhetspolitiet i Oslo at flyktningstrafikken til Sverige fortsatt var omfattende. De opplyste at forholdsregelen om å arrestere mannlige slektninger av de som flyktet til Sverige som gisler, delvis hadde skremt folk fra å flykte.⁸⁶ Med tanke på det store antallet som likevel klarte å flykte til Sverige fra Nord-Norge i tiden etter dette skrivet fra sikkerhetspolitiet, ser det ut til at frykten for arrestasjon kanskje ikke har vært så stor blant befolkningen.

2.7 Norske SS-vakter

I 1944 var det vaktskifte i Tysfjord. Norske frontkjempere fra SS-troppene ankom fra Finland og overtok vaktholdet. Gestapo hadde vært ivrige etter å finne årsaken til svikten i vaktholdet i tiden før vaktskiftet. De inspiserte gårder i Hellmobotn, Grunnfjord og Mannfjord, men likevel økte flyktningstrafikken i disse områdene. Gestapo hadde oppført seg noenlunde rimelig under sine inspeksjoner på gårdene, men de norske SS-troppene ble beskrevet som umenneskelige. Ryktet om at tyskerne skulle arrestere alle som bodde inne i fjordområdene, ble ifølge SS-troppene satt ut for å stanse flyktningstrafikken, men samene rakk likevel å flykte over grensen. Mange gårder ble tømt for folk som flyktet og flere gårder var en tid helt øde. En informant fra Musken husker disse soldatene som mer innelukket enn de tyske soldatene. Han mener dessuten å huske at de hele tiden forsøkte å finne bevis på at folk gjemte flyktninger hjemme hos seg. De var også på jakt etter radioer og gevær.⁸⁷ En av soldatene som var stasjonert i Kjølsvik, forteller at de hørte rykter om at presten, doktoren og magisteren og noen andre var innblandet i flyktningstrafikken. De hørte også at flyktningene fikk hjelp fra samiske veivisere, som fikk dem over grensen. «Kompanisjefen forhørte noen samiske grenseløser, truet og skjelte, men uten at samene avslørte noe.»⁸⁸ Varmann skal ha uttalt at samene var flinke under disse avhørene. Når de ble avhørt, ga de ikke ordentlige svar. Han skal derfor ha uttalt at «Det er ingen som samer til å svare uten å svare noe».⁸⁹

Varmann beskrev SS-troppene som kom nordfra i 1944 som: «(...) en gruppe usedvanlig slette norske gutter, og flere av dem syntes å være imbecile forbryter typer.»⁹⁰ Forretningsmannen Olav Skogvold utstyrte mange flyktninger med mat, sko og klær. Etter tre arrestasjoner av Gestapo ble han til slutt sendt til fangeleiren Falstad i Nord-

85) BA, R 70, Norwegen, Bd. 31. An den Kommandeur der Sicherheitpolizei und des SD Tromsø. 4. september 1944.

86) BA, R 70, Norwegen, Bd. 31. Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD. Oslo den 18. januar 1945. 87) Informant 2.

88) Brenden, Geir og Thomassen Arne Håkon: *Hitlers norske skjeggere. Norske SS-frivillige i Karelen 1941–1944*. Forlaget Historie og Kultur AS, Oslo 2013: 267.

89) Bjørg Evjen: *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869–1950*. Utgitt av Tysfjord kommune. 1998: 283.

90) Ryeng, Nils: *Hemmelig krig i nord*. Orion forlag, Oslo 2009: 194.

Trøndelag. Da han ble arrestert for andre gang, ble forretningen hans plyndret av blant andre en velkjent politiløytnant og et par konstabler. Politiløytnanten, som også var sekretær for hird-kretsen, ble dømt til 15 års fengsel etter krigen.⁹¹ I en fortrolig rapport fra Kjesäter i 1944 blir menige fra Norsk politibataljon, Norsk vaktbataljon, Norsk Legion og Førerens Garde beskrevet som helt eller delvis «imbecile». I rapporten ble det oppgitt at det var det absolutte bunnskrapet innen partiet som var samlet opp i disse formasjonene. Rapporten beskrev disse som bondegutter, eller gutter som hadde vokst opp i slummen. Det som hadde drevet dem inn i partiet, var gode lønninger og tran-gen til å gjøre karriere. Ved avhør avdekket disse menige ofte et behov for å renske seg, og at de derfor hadde rømt over grensen til Sverige med et ønske om å komme seg videre til England.⁹²

2.8 Kontakt med tyskerne

I en rapport til Den norske legasjonen i Stockholm blir det påpekt i desember 1944 at det er svært få nazister i Tysfjord, og at de få som var der, hele tiden hadde forholdt seg rolige. En kvinne fra Kjøpsvik som ble avhørt, kjente ikke til noen tilfeller hvor nazister hadde anmeldt andre for flukt eller liknende fra Kjøpsvik. Kvinnen påpekte imidlertid at svært mange unge jenter i Kjøpsvik hadde kontakt med tyske soldater.⁹³ Fra legasjone ns side uttalte de at dette stemte med utallige andre uttalelser som var avgitt av folk fra Tysfjord. På svensk side har man særlig vært opptatt av hvorvidt losene hadde hatt kontakt med tyskerne. I en rapport etter et avhør av en av losene ble det påpekt at han under okkupasjonen hadde arbeidet for tyskerne den tiden han ikke var på fiske. Han hadde i hovedsak vært beskjeftiget med å skyss tyskere i sin motorbåt og hadde vist dem veien til grensen. I rapporten ble det også påpekt at losen hadde meldt seg frivillig til arbeid i tre måneder med brakkeoppsetning for tyskerne i Mo i Rana i 1941. Deretter hadde han frivillig arbeidet for tyskerne på Drag, og senere i Lødingen.⁹⁴ Flere av losene som ble avhørt i Jokkmokk etter at de kom over grensen i februar 1945, hadde arbeidet for tyskerne i Mo i Rana, Drag og i Lødingen. Enkelte av losenes virksomhet var blitt oppdaget av tyskerne, og de fant ut at det var best å rømme med sine familier til Sverige før de ble arrestert. Andre loser ble advart av Varmann om at det var fare på ferde, og valgte derfor å rømme til Sverige.

Flere av flyktningene som ble avhørt ved mottaket på Kjesäter, oppga at de hadde flyktet til Sverige for å slippe å reise til sjøs for tyskerne igjen.⁹⁵ Alle de avhørte i Jokkmokk og Kjesäter oppga at de ikke var medlem av NS.

91) Ryeng, Nils: *Hemmelig krig i nord*. Orion forlag, Oslo 2009: 189.

92) RA, Legasjonen, ambassaden i Stockholm, flyktningekontoret, spesialrapporter, eske 449. Kjesäter den 9. februar 1944. Fortrolig P.M.

93) RA, Rikspolisjefen, FC Svenskearkivet, eske 279. Rapport til kgl. norsk legasjon, 29.12.1944.

94) RA, S-1560 Rikspolisjefen Fc, LO 287. Rapport, Jokkmokk 22.2.1945.

95) RA, avhørsrapporter, utenriksstasjonene, Legasjonen.

2.9 Mottaksstasjonen i Jokkmokk

I de to første okkupasjonsårene kunne ikke de norske flyktningene uten videre regne med å bli godtatt som flyktninger i Sverige. Fra april 1941 til desember samme år ble 797 norske flyktninger avvist ved grensen. Ved mottaksstasjonen på Kjesäter ble flyktningene som regel avhørt av norske tjenestemenn. De fleste oppga en grunn til at de hadde flyktet fra Norge, men det hendte at noen oppga en annen flukttårsak enn den virkelige. Forklaringen på at folk oppga andre grunner, kunne være av sikkerhetsårsaker.

Først i 1943 ble en egen mottaksstasjon og sameleir i Jokkmokk opprettet. Flyktningene var ikke alltid fornøyd med det som ble gjort for dem i Sverige, og administrasjonen måtte som regel ta hensyn til både svenske myndigheter og norske flyktninger.

Rettskontoret ved Den norske legasjonen mottok rapporter fra mottaksstasjonen i Jokkmokk. I rapportene vedrørende både flyktninger og loser ble følgende opplysninger registrert: personlige data, personlige forhold før krigen, personlige forhold ved krigsutbruddet, personlige forhold under okkupasjonen, opplysninger angående reisen til Sverige samt referanser i Sverige. På noen av rapportene er det også notert en konklusjon fra mottaksstasjonens side.

Politimannen Torstein Gustafsson forteller at flyktningene måtte legitimere seg i Jokkmokk, samtidig som det ble tatt avhør av dem. Etter en lang og strabasjøs tur over fjellet var det mulighet for folk å få et bad på mottaksstasjonen. Det var også lagt ut et utvalg klær til flyktningene. Nær badehuset var det et sted kalt Lusitania, hvor det foregikk avlusning av flyktningene. Her var det også et spisested for flyktningene. Det var flere flyktningeleirer i Jokkmokk, og en av disse var kun for samer. Det var sannsynligvis det stedet som ble kalt Lappherberget. Etter at folk var avhørt, ble de sendt sør- over til oppsamlingsleire.⁹⁶

Ragnhild Moksnes, som flyktet i 1944 fra gården Kjær i Tysfjord, forteller at fire personer arbeidet på mottaksstasjonen. Foruten forlegningssjef Dessington og kona hans, bestod mottaksstasjonen i Jokkmokk av Knut Pedersen fra Lappnes i Hamarøy og en Rasmussen fra Kautokeino. De hjalp blant annet til med å skaffe boliger til flyktningene, samt ordne med rekvisisjoner slik at flyktningene fikk kjøpt mat og klær. Legasjonen betalte også husleien for Ragnhilds familie under oppholdet i Sverige.⁹⁷

I første del av krigsårene fungerte Akkastugorna ved Áhkájávrru også som mottaksstasjon. Her var tre menn stasjonert. Vinteren 1944 kom det imidlertid ikke mange flyktninger denne veien. Det ble derfor besluttet at vakten skulle flyttes lengre øst til Suorvvá. Dette skjedde vinteren 1943–1944.⁹⁸ Etter hvert ble også selve forhøret av flyktningene lagt til Suorvvá, i tillegg til andre forhold slik som for eksempel avlusning av flyktningene.⁹⁹

96) Intervju med Torstein Gustafsson 2001; Informant 3; Intervju med Johan Mäarak 2008; Intervju med Mikal Urheim 2001.

97) Intervju med Ragnhild Moksnes 2012.

98) Fontander, Björn: *Flykten över Kölen 1940–1945*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1979: 174.

99) Erikson, Mauritz: *Flyktninger i fjellet*. Cappelen, Oslo. 1975: 26.

Mulig innkvarteringssted for flyktninger når de kom til Jokkmokk. Foto: Oddmund Andersen.

I Suorvvá var det også en stor matsal. Suorvvá var militærleir under krigen, og hadde derfor kapasitet til å ta imot flyktningene.

Ved et avhør på mottaksstasjonen i Kjesäter i januar 1945 uttalte en av flyktningene at befolkningen i Tysfjord var nokså slapp, men at ingen egentlig hadde gjort noe galt under krigen sett fra et jøssing synspunkt. I begynnelsen av november 1944 ble alle menn mellom 18 og 65 år tvangsutskrevet til vedhugst for tyskerne, og de gikk ganske hardt frem, slik at det var ytterst vanskelig å vri seg unna, fortalte den avhørte. Arbeidet varte ikke lenge, men i slutten av måneden kom det en ny utskrivning, og nå mente folk at de ikke lenger kunne være sikre på å skulle arbeide innen herredet, og så tok rømnningene til. Like før avhørte flyktet over grensen, fikk han i egenskap av medlem av evakueringsnemda beskjed om at Tysfjord var den nordligste kommunen som skulle motta evakuerte fra Finnmark og Troms. Alle hadde inntrykk av at tyskerne innrettet seg på å holde Narvik-distriktet så lenge som mulig.¹⁰⁰

En av losene som ankom 1. februar 1945, etter flukt fra Grunnfjorden i Tysfjord, ble beskrevet i en rapport av saksbehandleren ved mottaksstasjonen. Det ble i rapporten vist til at losen hadde hatt frivillig arbeid for tyskerne i Lødingen i to måneder i 1941. Videre hadde losen hjulpet flyktninger over grensen til Sverige, og da dette ble oppdaget, hadde han selv flyktet over grensen. Han ankom Sverige sammen med

100) RA, Legasjonen, ambassaden i Stockholm, flyktningekontoret, spesialrapporter, eske 449-454. Kjesäter 2. januar 1945.

16 andre flyktninger. Til slutt i rapporten oppga saksbehandleren i sin konklusjon at losen var en meget slu person, og ikke særlig troverdig.¹⁰¹ Saksbehandleren ved mottaksstasjonen avga på samme tid rapport angående en mann fra Tysfjord som hadde fungert som los for flyktninger ved ett tilfelle. Han hadde arbeidet for tyskerne i Mo i Rana, Lødingen og på Drag. I rapporten ble det oppgitt at han var redd for at tyskerne skulle få greie på at han hadde fungert som los, og at han derfor var redd for å bli tatt som gissel. I rapportens konklusjon har saksbehandleren skrevet at vedkommende er «helt imbesill».¹⁰²

I en senere rapport av samme saksbehandler ved mottaksstasjonen anbefalte saksbehandleren at losen skulle avvises på grunn av at han hadde tatt frivillig arbeid for tyskerne.¹⁰³ I en rapport angående en los fra Musken ble det oppgitt at avhørte ved en rekke tilfeller hadde fungert som los for flyktninger mot god betaling. Losen hadde deltatt i følget som flyktet fra Tysfjord til Sverige sommeren 1940, og var blitt tvangssendt tilbake til Norge etter tre måneder. Losen oppga i rapporten at høsten 1941 hadde han og en del andre fra Tysfjord meldt seg frivillig til arbeidsformidlingen. De hadde arbeidet med å sette opp tyske brakker i Mo i Rana. Senere var han på fiske i Lofoten. Utenfor fiskerisesongen hadde losen hatt arbeid i Lødingen, Kjelodden og på Drag. Ifølge en senere rapport til rettskontoret fra mottaksstasjonen ble det oppgitt at losen burde avvises og nektes flyktninghjelp fordi han hadde tatt en klokke fra en flyktning. På grunnlag av rapportene ved mottaksstasjonen er det åpenbart at losenes deltakelse i tysk arbeid i Norge er blitt brukt som argument for å nekte dem hjelp i Sverige, og muligens styrke mistanken mot losene angående deres nasjonale holdning. I rapportene fremkommer at saksbehandleren ved mottaksstasjonen i enkelte tilfeller har vært svært negativ i sin omtale av losene.

Det var vanlig å ta betalt for ulike oppdrag. Det kunne være for transport inn fjorden, for å bli rodd over fjorden eller for selve losingen over fjellet. Varmann synes også å ha akseptert at man fikk penger for ulike oppdrag.¹⁰⁴ En del av flyktningene betalte også godt for å bli lost. Blant annet skal hollandske arbeidere ha vært hjelpsomme når det gjaldt olje og annet nødvendig utstyr til båtene som gikk i transport for flyktningorganisasjonen.¹⁰⁵ En av informantene mener derfor at det var en viss konkurranse om losoppdragene.¹⁰⁶

Det er også åpenbart at forholdene ved mottaksstasjonen i Jokkmokk var preget av stridigheter mellom ansatte og flyktninger. En representant fra Den norske legasjonen i Stockholm besøkte mottaksstasjonen den 30. januar 1945. Etter besøket skrev han i et notat:

101) RA, Rikspolisstisjefen, FC Svenskearkivet, eske 279. Rapport til kgl. norsk Legasjon, Rettskontoret. 23.02. 1945.

102) Ibid.

103) NHM, Narvik politi, dokumentliste, notat til kgl. norsk Legasjon, Rettskontoret, 27.02. 1945

104) Brev fra Kolbjørn Varmann 1945.

105) Johan Hveding: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgjeven av Tysfjord formanskap 1955: 60.

106) Informant 1.

For tiden befinner det seg ca 200 norske lapper på Jokkmokk, Vajmatt og Kerkijaur. Disse er størsteparten Finnmarkslapper men det finnes også endel fra Tysfjord. Disse siste er i almindelighet ikke rene lapper, men av blandingsrase. Såvel svenske som norske myndigheter i Jokkmokk har fått et temmelig dårlig inntrykk av disse folkene fra Tysfjord. Under oppholdet på Jokkmokk hadde jeg en konferanse med bl.a. Landfiskal Ström, som om tysfjordingene uttalte: «Det tror jeg nog er sämsta folket». Derimot uttalte han sin begeistring for nordmenn ellers og for lappene fra Finnmark. Det var i det hele tatt gledelig å konstatere at lappene ble behandlet med aktelse og hensynsfullhet så vel av de norske tjenestemenn på mottagersentralen som av de svenske övrighetspersoner og den svenske befolkning.¹⁰⁷

Representanten skriver at han hadde vært til stede ved noen av de avhørene som forlegningssjefen hadde gjennomført av nyankomne flyktninger, og hadde konstatert at samene ble behandlet på en vennskapelig og forståelsesfull måte. Representanten fra Legasjonen mente at stridighetene ved stasjonen hadde fått en viss karakter av et personlig oppgjør mellom to av rettskontorets funksjonærer, forlegningssjef og advokat Odd Dessington og politikonstabel Berg Olsen. I løpet av de dagene representanten hadde besøkt Jokkmokk og snakket med flere av flyktningene, fikk han inntrykk av at ingen hadde noe å klage på. De svenske myndighetene kunne bekrefte at Dessington skjøttet sitt arbeid på beste måte.¹⁰⁸

Forlegningssjef Dessington ved mottaksstasjonen i Jokkmokk hadde ikke noen positiv holdning til befolkningen i Tysfjord. Ved et avhør med en av flyktningene i desember 1944 uttalte han at det ennå ikke var kommet to skikkelige mennesker fra Tysfjord. Han hevdet videre at folk fra Tysfjord flyktet straks de så en tysker. I avhøret ble det fremhevet at flyktningene var ampre og deprimerte ved ankomst Jokkmokk, så det var viktig at de som skulle ta imot flyktningene var klar over dette. I konklusjonen ved avhøret ble det kommentert at det var uforståelig at lenstillitsmannen i Jokkmokk hadde satt samiske gutter til å ta imot flyktninger. Det ble hevdet fra Den norske legasjonen i Stockholm at de ikke passet til denne typen arbeid.¹⁰⁹ Etter dette avhøret ble det en del uenigheter mellom den avhørte flyktningen og Dessington. På grunn av dette skrev Dessington en detaljert redegjørelse angående forholdene ved mottaksstasjonen i Jokkmokk. Han skriver her at han sikkert har karakterisert flyktningene fra Tysfjord som mindre gode, og viser til at han mente kun dem som var i Jokkmokk. De som reiste videre til Kjesäter, kunne han ikke uttale seg om. Om noen følte seg forurettet på sin hjembygds vegne, så fastholdt Dessington sin påstand, og viste til at de hadde hatt mye problemer med tysfjordingene i Jokkmokk. Han viste videre til at de andre flyktningene og svenske myndigheter mente det samme. Dessington uttalte også at det var utstedt så mange attester av sognepresten i Tysfjord at man ikke kunne legge noen særlig vekt på dem. Til kritikken om bruk av samiske medhjelpere på mottaksstasjonen påpekte Dessington at stasjonen

107) RA, S-1560 Rikspolisjefen Fc, LO 287.

108) Ibid.

109) Ibid.

Tyskerne bygget på Kråkmø. Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

i Jokkmokk først og fremst var opprettet for samene. Såfremt man skulle bruke folk fra selve forlegningen, måtte det nødvendigvis bli samer. Det var kun én flyktning som hadde kommet med kritikk angående bruk av samiske medhjelpere. Dessington ga på sin side medhjelperne de beste skussmål, og viste til at mange flyktninger som hadde passert Jokkmokk, helt sikkert kunne bevitne dette.¹¹⁰

Kriminalassistenten og forlegningssjefen har, som tidligere nevnt, vært svært hard i sin omtale av befolkningen i Tysfjord samt losenes virksomhet. I et notat¹¹¹ til rettskontoret den 27. februar 1945 hevdet de at nesten alle arbeidsføre menn i distriktet hadde på et eller annet tidspunkt arbeidet for tyskerne. De viste til at mennene i distriktet selv hadde meldt seg som ledige til sjefen for arbeidsformidlingen. Så sent som i 1944 hadde de tatt arbeid for tyskerne selv om en på dette tidspunktet må kunne anta at de visste hvilke paroler som var kommet fra andre deler av landet og England. De to fortsatte sin kritikk og hevdet at befolkningen i Tysfjord ikke hjalp flyktningene på grunn av sin patriotiske innstilling, og heller ikke alltid av sympati. For befolkningen i Tysfjord hadde hjelpen til flyktningene vært en ren biinntekt, og mange hadde hatt flyktningene som sin viktigste inntektskilde, hevdet de to. Til slutt i notatet ble det hevdet at losene av makelighetshensyn og lathet har satt flere flyktninger i livsfare, og i en del tilfeller vært den direkte årsaken til at flyktninger hadde omkommet ved at de ikke hadde lost dem langt nok. Det ble dessuten påpekt at losene hadde drevet med frivillig arbeid på tyske befestningsanlegg som de visste ikke tjente norske interesser.

På grunnlag av opplysningene i notatet ble det fra mottaksstasjonens side foreslått å avvise ni av losene av ulike grunner. Årsakene som ble oppgitt, var blant annet at losene hadde utnyttet flyktningenes uvitenhet til egen vinning, de hadde hjulpet folk som de

110) RA, Legasjonen, ambassaden i Stockholm, Flyktningekontoret, spesialrapporter. Eske 449-454.

111) NHM, Narvik politi, dokumentliste, notat til kgl. norsk Legasjon, Rettskontoret, 27.02. 1945

visste ikke var gode nordmenn, de hadde satt flyktningers liv i fare ved å lose dem for kort, og de hadde deltatt frivillig i tysk arbeid. Forlegningssjefen erklærte seg helt enig i konklusjonen i notatet, og anbefalte på det sterkeste at den ble etterfulgt. Notatet viser i helhet svært grove beskyldninger mot losene og befolkningen generelt i Tysfjord fra mottaksstasjonens side.¹¹² Et av de siste dokumentene fra Narvik politikammer, datert 26. april 1949, oppgir at Tysfjord herredsstyre anmeldte kriminalassistent Odd Mathiesen og forlegningssjef Odd Dessington for deres «uvederheftige rapport med sjikanerende og nedsettende uttalelser om hele Tysfjords befolkning».¹¹³ Det foreligger ingen dokumentasjon på hvorvidt anmeldelsen ble sendt til de involverte eller hva som skjedde videre.

I et intervju gjennomført av NRK sameradio fikk kona til en av de samiske losene fra Leirelv i Tysfjord spørsmål om det var sant at losene hadde stjålet fra flyktningene. Hun fortalte at:

Nei, det er ikke sant. Det der lyver de bare om. For når de hadde fulgt de her, så kom de aldri hjem med noe. Jeg slaktet dyrene våre her, for jeg visste ikke hva jeg skulle servere, i den korttida med rasjonering av mat. Jeg ga mat og vi levde nå vi også. Jeg har ikke noe uoppgjort med flyktningene og ikke bad vi om penger fra flyktningene heller. De dem har fulgt har kommet frem.¹¹⁴

For losene og deres familier ble beskyldningene fra de ansatte ved mottaksstasjonen svært hard kost etter å ha risikert både eget og familiens liv for å hjelpe flyktningene over grensen.

112) NHM, Narvik politi, notat til Kgl. Norsk legasjon, Rettskontoret. Jokkmokk den 27.2.1945.

113) NHM, Narvik politi, særutskrift Tysfjord, Tysfjord lensmannskontor, Kjøpsvik 26.4.1949.

114) NRK, sameradio, intervju, udatert.

En forklaring på at losene ikke har fulgt flyktningene langt nok, var at de måtte være hjemme igjen når morgenen kom. Samene var småbrukere og fiskere, og det var ulovlig å ha båt på vannet etter klokken 22. Det var også like alvorlig å oppholde seg i fjellet om natten. Kom det en patrulje på døren tidlig om morgenen, og huseieren ikke var hjemme, ble de straks mistenkt for å ha gjort noe ulovlig. Derfor måtte særlig de samiske losene passe på at de var tilbake i tide. Dette var en av årsakene til at losene fulgte flyktningene frem til gammene på svensk side, som lå noen kilometer fra grensen.

2.9.1 Suorvvá

I august 1944 ble Mauritz Erikson ansatt av svenske myndigheter med ansvar for flyktingtrafikken i Suorvvá. Han var underlagt lensmannen i Jokkmokk. Før hans tid var det en Svenonius som hadde ansvar for mottak av flyktningene. Han var stasjonert i Suorvvá.¹¹⁵ De skulle ta hand om flyktninger som kom over til svensk side fra sørlige del av Sørfold i sør til Skjomen i nord, et område som dekker 33 kvadratmil.¹¹⁶

Svenonius skal ha fortalt Erikson at det siste året av hans virketid bare kom noen få flyktninger, alle sommerstid. Erikson trodde derfor at han ikke skulle få så mye å gjøre. Men fra høsten 1944 økte flyktningstrømmen kraftig. En av grunnene til at strømmen av flyktninger fra Tysfjord økte, kan ha vært at det gikk mange rykter etter nedbrenningen av Finnmark om at brenninga skulle fortsette sørover. Mange ble derfor redde og ønsket å flykte.¹¹⁷

På svensk side ble hjelpe- og søkeapparatet utvidet fra 1944. Mauritz Erikson ansatte Paulus Utsi og Mikkil Utsi. De var reingjetere, og om sommeren hadde de reinen sin i Vájsáluokta-området. De hadde derfor god kjennskap til området. Deres oppgave var å søke etter flyktninger. Det ble også lagt ut depoter til flyktningene, og det ble satt inn fly som søkte etter flyktninger. Dessuten ble det organisert militære patruljer som transporterte flyktninger fra Akkastugorna til Suorvvá. Militærpatruljenes tilstedeværelse ble imidlertid kort. Allerede den 3. januar 1945 ble den militære hjelpen på 30 mann og 27 trekkhunder trukket tilbake. Hundene hadde heller ikke vært til stor nytte. En av hundeførerene hadde fortalt at de var nødt til å sette hundene på sleden siden de var helt utslitt.¹¹⁸

115) Erikson, Mauritz: *Flyktninger i fjellet*. Cappelen, Oslo. 1975: 15.

116) Fontander, Björn: *Flykten över Kölen 1940–1945*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1979: 173.

117) Intervju med Ragnhild Moksnes 2012.

118) Fontander, Björn: *Flykten över Kölen 1940–1945*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1979: 176–177, 187.

I dette kapittelet vil vi gjenfortelle de konkrete historiene knyttet til lostrafikken i Tysfjord kommune. Vi vil prøve å gi et bilde av hvordan losene maktet å utføre sine oppgaver i en vanskelig tid. Her vil utvalgte områder beskrives, med vekt på Hellmofjorden, Grunnfjorden og Stefjorden.

3.1 Hellmobotn

I Hellmobotn var familiene som rømte fra tyskerne ved krigens begynnelse tilbake på gårdene sine samme sommer. Etter hvert som krigen utviklet seg, fikk de den helt inn på livet. Fra Hellmobotn var veien som tidligere nevnt kortest over til svensk side. Ved krigens begynnelse var det derfor noen personer fra andre områder

Hellmobotn i 2013. Foto: Oddmund Andersen.

3.0 «At mammas nerver holdt» Fortellinger om flyktning- trafikken i Tysfjord

Noen sentrale stedsnavn i Tysfjord. Kart: Emap as. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

som søkte inn til fjordbunnen for å få hjelp til å komme seg over til Sverige. Senere, etter at tyskerne etablerte vaktposter i Hellmobotn, førte det til at flyktninger som kom via det organiserte losnettverket, ikke søkte inn til fjordbunnen lengre. Unntaket var fanger som lyktes å rømme fra fangeleirene; de kunne noen ganger søke ned til de to gårdene i fjordbunnen.

I Hellmobotn bodde tre søstre som fikk oppleve på nært hold hvordan krigen utviklet seg gjennom ulike faser, helt frem til et stykke inn i 1944 da familien flyttet ut til Musken, lenger ute i den samme fjorden. Samtidig som denne familien flyttet til Musken, valgte den eldste søsteren å rømme over til Sverige. De tre søstrene har alle delt av sine minner fra krigsårene i dette prosjektet.¹¹⁹ Det er i tillegg tatt med materiale samlet inn fra andre bidragsytere.

3.1.1 De første flyktningene kommer til Hellmobotn

En loshistorie fra 1943 kan ha hatt betydning for hvordan losene fra Tysfjord forholdt seg til det svenske grensepolitiet. Da var det to unge menn fra Stamsund i Lofoten som ønsket å flykte til Sverige.¹²⁰ De dukket opp inne i Hellmobotn og spurte om hjelp til å finne veien over til Sverige. Først hadde beboerne i Hellmobotn nøyd seg med å vise

¹¹⁹) De tre søstrene heter Kaia Andersen, Marta Nystø og Inga Karlsen.

¹²⁰) Ulstein, Ragnar: *Svensketrakfikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 190–191.

ruten til dem. Men de fant ikke veien, og snudde og gikk tilbake til Hellmobotn. Da løste Anders Mikkelsen (senere Urheim, 1894–1958) dem til grensen. Dessuten tegnet han et kart over vegen fra grensen til Vájsáluokta. To dager etter kom imidlertid karene tilbake. Etter de to mislykkede turene ville de gi opp sitt fluktforsøk, men folket i Hellmobotn ønsket å hjelpe dem. Det ble derfor bestemt at den andre Anders Mikkelsen (1906–1993) i Hellmobotn skulle løse dem helt frem til Vájssá.¹²¹

På turen over til Sverige overnattet Anders og flyktningene i Vájsáluokta. Anders skulle dra hjem neste dag. Der de overnattet, var det to samer. En av dem dro østover, sannsynligvis til politiet som holdt til ved Áhkká. Anders Mikkelsen skulle dra hjemover, men på grunn av snøstorm ble han nødt til å utsette hjemreisen. Plutselig kommer politiet og arresterer Anders Mikkelsen. Han protesterte mot arrestasjonen, men fikk ikke gjennomslag hos politiet. Han ba dem føre han til de svenske samene som på den tiden var i Vájssá, for at de skulle bevitne hvem han var. Det gjorde politiet. Hos de svenske samene fikk politiet bekreftet Mikkelsens identitet, og at han var et ordentlig menneske. Likevel slapp de han ikke fri, de førte han til Akkastugorna, som lå lenger øst. Neste dag skulle de føre han til Suorvvá.¹²²

Anders planla å rømme, men ryggsekken hans, lua og pengeboka lå hos politiet. Han ville ikke dra uten disse tingene. En av politimennene ba Mikkelsen om å bote en kommag som tilhørte en av flyktningene. For å kunne gjøre dette trengte Anders verktøy, og det lå i ryggsekken hans som var hos politiet. Da fikk han lov til å gå til sekken for å finne sysakene. Samtidig som han hentet det han trengte til bøtingen, tok han med seg det han trengte for å flykte, uten at politiet merket det. Om kvelden, da det var blitt stille i hytten, tok Mikkelsen med seg nok mat til å klare turen over til Norge. Deretter snek han seg ut. Ute fant han skiene sine, og snart var han på vei vestover. Midtveis stoppet han ved en gamme hvor han tok seg tid til å drikke kaffe. Det var snøvær, så han trodde ikke at de ville følge etter han. Neste morgen, da det lysnet av dag, var han tilbake i Hellmobotn.¹²³

Vel hjemme oppdaget han at Gestapo var kommet til fjorden. Sjefen holdt til i en skøyte nede i bukta. Anders gikk dit og fortalte at han hadde vært til fjells og fisket, siden det ikke var fisk i fjorden. Han tenkte at dette var en måte han kunne forklare fjellturen sin på, «et hull hvor han kunne komme seg unna». Samtidig var fire soldater dratt til fjells. De hadde oppdaget sporene etter Anders. Da de kom tilbake, gikk de til huset hvor Anders bodde og spurte ungene som var der om de visste noe om disse sporene, men det gjorde de ikke. Deretter kom de til Anders. Han fortalte dem at han hadde vært på fjellet og fisket. På et kart viste han hvor han hadde gått. Da sa tyskerne seg imellom: «stimmer», «stimmer». Han var heldig. Over tregrensen hadde patruljen gått inn i et tett snødrev slik at de måtte snu,

121) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 190–191.

122) Intervju med Anders Mikkelsen 1964; Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 190–191

123) Intervju med Anders Mikkelsen 1964; Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 190–191.

slik at de ikke oppdaget hans tur inn i Sverige. Hadde de fått vite om losoppdraget, hadde han nok blitt arrestert.¹²⁴

Denne historien ble raskt kjent blant losene i Tysfjord, og losene kan ha blitt redd for å bli arrestert av det svenske grensepolitiet. De valgte vanligvis ikke å gå helt frem til Vájssá, men forlot flyktningene før de møtte grensepolitiet. Dette bekrefter en av losene: Paul Amundsen forklarte at han ikke våget å gå helt frem til Vájsáluokta. Han var redd for å bli internert av det svenske grensepolitiet.¹²⁵ Dette fremgår også av Mauritz Eriksons beretninger fra siste del av krigen.¹²⁶ Han var grensepoliti på svensk side i dette området. Noen kilometer vest for Vájsáluokta skal han ha sett flyktninger som var kommet ned til vannet, og som hadde tent et bål slik at politiet skulle komme for å hente dem. Han lånte en båt og dro over. Da han kom frem til bålet, så han tre personer forsvinne fra lyskretsen idet han nærmet seg. Igjen ved bålet var det fire personer, to voksne, et par samt en gutt på 17 år og en baby på fire måneder. De tre som forsvant, var norske losere. «Jeg ville gjerne treffe dem og sprang etter, men de stakk seg unna i mørket.»¹²⁷

Det ble gjort forsøk på å arrestere folk fra Tysfjord som kom over helt frem til 1945. Henrik Päivio, som var i de svenske polititroppene, forteller at landsfiskal Erlend Strøm ringte en kveld med beskjed om å arrestere en Hellmobotning som var på besøk i turisthytten i Vájssá. På det tidspunktet var det ikke vakt i Vájssá, men i Akkastugorna lenger øst. Mauritz Erikson mente at de ikke behøvde å dra samme kveld, og utsatte det til neste morgen klokken fem. Men da hadde Hellmobotningen allerede dratt for lenge siden. De prøvde først å følge etter han. De fulgte han helt til Rautajávrrre, men ga opp og snudde der. Mannen var en dyktig skiløper, så de klarte ikke å innhente han. Henrik Päivio vet ikke hvorfor de skulle arrestere han, men tror at Strøm hadde fått informasjon om at han kan ha hatt noe å gjøre med spioner eller flyktninger.¹²⁸

Det var imidlertid losere fra Tysfjord som dro helt til Vájsáluokta med flyktninger, som ikke ble arrestert.¹²⁹ Det kunne derfor være ulik praksis mellom de ulike politimennene som var stasjonert i området. Likevel synes det gjennom krigsårene å ha vært lite kontakt mellom de norske losene og det svenske grensepolitiet.

3.1.2 Tyskerne etablerer seg i Hellmobotn

I 1943 etablerte tyskerne en vaktstyrke i Hellmobotn, med oppgave å passe på grenseområdene.¹³⁰ I første omgang etablerte de en vaktstasjon i en skogstue i Peta, et område som lå rett vest for gårdene i Hellmobotn. Etter hvert utvidet tyskerne sin aktivitet, samtidig

124) Intervju med Anders Mikkelsen 1964.

125) *Årbok for Tysfjord* 1990: 58.

126) Erikson, Mauritz: *Flyktninger i fjellet*. Cappelen, Oslo 1975: 36.

127) *Ibid.*, s. 35–36.

128) Intervju med Henrik Päivio og Härje Lindblom 1999.

129) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 192.

130) Ifølge Mikal Urheim etablerte tyskerne seg her med et geværslag på fem mann allerede i 1942. Senere, i 1943, skal de ha opprettet et infanterikompani her (intervju med Mikal Urheim 2001).

Inga Karlsen. Foto: Oddmund Andersen.

som de flyttet leiren nærmere gårdene på stedet. Marta Nystø var en av tre søstre som bodde der. Hun husker at det ble etablert morsetelegraf i ett av husene på stedet. Hun forteller også at tyskerne hadde med seg en hest. I Vierra, på en åsrygg nærmest gårdene, hadde familien en stall. Der satte tyskerne hesten. Mannen som hadde som oppgave å passe hesten, bodde også der. På det meste skal det ha vært hele 150 tyske soldater etablert i fjordbunnen.¹³¹

I den perioden som de tre søstrene bodde i Hellmobotn, ble de kjent med de tyske soldatene som etablerte seg der. I Hellmobotn var det en person ved navn Karl Sjäfer¹³² fra Østerrike blant soldatene. Han patruljerte mellom Grunnfjorden og Hellmobotn. Ifølge Kaja Andersen var han en ekte «trolltamp». I tillegg hadde han språkøre. «Selv om vi snakket samisk, jammen fanget han det opp», sier Kaja. De måtte derfor være ekstra forsiktig når han var blant dem.¹³³ Ifølge Mikal Urheim skal han ha vært stasjonert i indre Finnmark og hadde lært seg litt samisk.¹³⁴

Når en bor så tett innpå tyskerne, var det nesten umulig å ikke bli kjent med dem. Inga Karlsen forteller at hun og broren Ivar gikk til Biehtselåpptå hver søndag. Der hadde tyskerne vaktposter i underjordiske bunkerser, og der kunne Inga og broren spise middag. Foreldrene var selvsagt redd for barna, siden det var så mange soldater der oppe. Faren advarte derfor om at barna ikke skulle gå alene i skogen. Det spesielle var imid-

131) Intervju med Marta Nystø 2008, intervju med Kaja Andersen 2008.

132) Ifølge Mikal Urheim (pers. med. 2013).

133) Intervju med Kaja Andersen 2008.

134) Ifølge Mikal Urheim (pers. med. 2013).

En tysk soldat tok dette bildet av Inga Karlsen og hennes bror Ivar under krigen. Foto: Ukjent. Privat eie.

lertid at også noen av tyskerne sa det samme. Inga husker at det var en stabssjef som hadde ansvar for hestetransporten opp til fjells. Stabssjefen sa en gang til jentene at de ikke skulle gå alene, for her var så mange menn.¹³⁵

Ingas yngste bror, Ivar, fikk kikhoste. Han ble helt blå og var alvorlig syk. Da fikk familien plutselig bruk for telegrafstasjonen som tyskerne hadde etablert der. Faren til

Inga gikk dit og sendte bud på en tysk lege som var oppe i Biehtselåpptå. Legen fortalte hva de skulle gjøre. Samtidig telegraferte han etter den norske legen i Kjøpsvik, slik at han kom og førte gutten til sykestuen i Kjøpsvik. Heldigvis gikk det bra, og Ivar kom frisk hjem igjen. Inga mener derfor at det ikke var «bare galskap» med de tyske soldatene.¹³⁶

3.1.3 Krigsfanger som flykter

Etter at tyskerne etablerte sin vaktstyrke i fjordbunnen, var det ikke lenger like enkelt å flykte via Hellmobotn. Flyktningene som kom til Tysfjord, valgte hovedsakelig å følge andre ruter enn de som gikk like forbi de tyske vaktstyrkene. Nordbukt lenger ute i fjorden ble derfor et sentralt utgangspunkt for å komme seg over til Sverige. Det var imidlertid en gruppe som ikke visste at det var tyske vaktstyrker i fjordbunnen, nemlig krigsfanger som var internert i området.

På Drag var det flere fangeleirer; tre sovjetiske leirer, en polakkleir og en tsjekerleir. Fangene arbeidet på jernbaneanlegg på Drag, de var på veiarbeid eller hugget ved i skogen. I 1945 var det 1000 sovjetere, 285 polakker og 175 tsjekkere i disse leirene.¹³⁷

En sovjetisk fangeleir lå ved veikrysset på Drag. Folk syntes synd på fangene, og heiv både fisk og brød inn til dem. Noen av vaktene var også humane. Når de så at noen skulle kaste mat inn til fangene, valgte de å snu seg bort eller gikk den andre vegen. Når fangene fikk fisk, lagde de bål i leiren, og kokte fisken i fiskebollebokser.¹³⁸

En vårdag Ragnhild Moksnes var på Drag, møtte hun russefangene.¹³⁹ Hun forteller at de var et forferdelig syn. De hadde «surra filla rundt beinan. Det var så vidt de klarte

135) Intervju med Inga Karlsen 2008.

136) Ibid.

137) *Årbok for Tysfjord* 1990: 45, 53–54.

138) Intervju med Ragnhild Moksnes 2012.

139) De fleste informantene bruker betegnelsen russefanger om de sovjetiske krigsfangene.

Båten «Vøringen» ligger til kai på Drag i krigsårene. Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

å gå, støtta seg te hverandre. Det var nesten som lik, som kom marsjeranes. Så var det en tysker i spissen, og på kvær sia og så nån bak, og liksom pusja på de.»

Tilsvarende ble observert av en person som var på Drag sammen med sin far for å levere hummer. Han husker at sovjetiske krigsfanger kom marsjerende ned til Dragskaia for å laste et skip. Det han syntes var underlig, var at mange ikke hadde støvler på beina. I stedet hadde de surret striesekker rundt føttene. Faren hadde kjøpt sigaretter, og mens de var på kaia, tente faren seg en røyk. Da kom plutselig en russisk fange bort til dem og antydte at også han ville ha en røyk. Faren ga han en. Like etter kom ytterligere en og ba om en røyk. Også han fikk. De hadde ikke fyrstikker og signaliserte at de ønsket å få tent på røyken. Faren tente da på dem. Når de fikk fyr, sa de «vørsågod». I ettertid har informanten undret seg på hvorfor de sa «vørsågod». Han tror at når de fikk noe av folkene på Drag, så sa de «vørsågod» til dem. Så russerne hadde lært «vørsågod» av dragsfolket.¹⁴⁰

I fangeleirene levde fangene under kummerlige forhold. Etter krigen fikk Kristoffer Ellingsen i oppdrag å rydde i fangeleirene på Drag, og han har fortalt om dette. Fangene bodde i brakker der to og tre personer måtte dele køye. Gulvet var av jord. Russerne var avmagret, og inne i brakkene lå det lik. Fangene hadde latt de døde ligge for å kunne få matrasjonene deres. På den måten kunne fanger ligge døde en stund før de ble hentet ut.¹⁴¹

Mange av fangene drømte om å rømme, og noen gjorde også alvor av sine drømmer. Enkelte av disse personene kom ned i Hellmobotn for å få hjelp til å finne veien til Sverige.

Inga Karlsen¹⁴² forteller at hun har en spesiell opplevelse som har etset seg fast i hennes sinn. Det var en hendelse som skjedde i 1943. Da var hun ni år. Fem sovjetiske krigsfanger hadde rømt fra en fangeleir.¹⁴³ De hadde tatt seg frem langs land fra Tømmerneset og var nå kommet frem til bunnen av fjorden. I Hellmobotn bestemte de seg for å gå ned

140) Informant 1.

141) Kristoffer Ellingsen: udatert notat.

142) Intervju med Inga Karlsen 2008

143) Ragnar Ulstein beskriver 14 flyktninger. På Helligaksla innenfor Hellmobotn ble to av flyktningene innhentet. En av disse ble skutt på stedet, mens den andre ble ført til Anders Mikkelsen (Urheim) i Hellmobotn (Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 307–308); Intervju med Mikal Urheim 2001.

til gårdene for å forhøre seg om hvor veien til Sverige gikk. Klokken var åtte på kvelden, og familien i Hellmobotn satt og spiste fersk fisk. Familien tilbød dem mat, noe de var glade for, siden de var svært sultne. Inga husker at de spiste maten der de stod.

Familien hadde imidlertid et problem. I Hellmobotn var det på den tiden en tysk vaktpost i Peta. Hver kveld klokken åtte kom tyskerne hjem til dem for å hente melk. Faren til Inga, Anders Mikkelsen (senere Urheim), skal ha pekt på klokken åtte og sagt «pang pong», for på denne måten å fortelle dem om at tyskerne straks kom. Deretter tok de den maten som lå på bordet, og så viste faren dem til en heller som lå i uren ovenfor Hellmobotn. Her ble flyktningene plassert. Etter krigen har denne helleren fått navnet Gárjijelsláhpa, som kan oversettes med Russehelleren.

Like etter at de var gått, kom den tyske vaktposten og hentet melka. Da var de glade for at de hadde fått flyktningene tidsnok ut av huset. Senere på kvelden, da det mørknet, gikk faren sammen med Ingas onkel, Johan Andreassen, til russerne for å vise dem veien over til Sverige. Dette skal ha gått bra et stykke på veien. Russerne skal imidlertid ha fått tak i et gevær, som de hadde tatt med seg. Plutselig skal en av flyktningene ha løsnet et skudd.

Skuddet førte til at det ble slått full alarm i Peta, hvor tyskerne holdt til. De sendte også bud på ytterligere hjelp fra Drag. På et øyeblikk var det derfor store vaktstyrker i Hellmobotn som startet søket etter de sovjetiske krigsfangene. Faren til Inga, samt Johan, skjønnte straks hva som var i ferd med å skje, og måtte derfor returnere til gården igjen. De hadde nøydt seg med å peke ut retningen til russerne.

Tyskerne startet straks jakten på flyktningene. Det gikk heller ikke lang tid før de innhentet dem. Flyktningene skjønnte at tyskerne var etter dem. De hadde derfor

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

vært nødt til å spre seg. To av fangene ble tatt igjen oppe i Helligaksla, noen skal dessuten ha blitt funnet på et sted som het Tjudehårro, på vei sørover. Det er i dag litt usikkert, men sannsynligvis ble alle innhentet av tyskerne. De fleste ble skutt på stedet. Om det er noen som klarte å komme seg unna, er usikkert. Tyskerne hadde imidlertid latt en leve, og han førte de ned til Hellmobotn.¹⁴⁴

Inga og hennes lillebror Ivar leker når en tysk soldat kommer til henne og sier: «Er du angst, pappa skutt.» Inga, som allerede da var rappkjef-

Tyske soldater i Tysfjord i krigsårene. Arkiv: Årran lulesamisk senter.

ta, svarte straks: «Nei, aldri i verden, du klarer aldri å skyt han pappa.» De fortsatte å leke, men så spør hun sin bror om han hadde hørt hva soldaten sa. De gikk derfor inn i huset for å finne ut hva som foregikk. Når de kommer inn i stuen, finner de russeren sittende på en stol, mens tyskerne stod rundt han med gevær og avhørte han samtidig som familien også ble forhørt. Spørsmålet var hvem som hadde vist russerne veien over til Sverige. Tyskerne mente at det var Ingas far og hennes onkel Johan som hadde vært loser.

Lillebroren krøp under bordet og så på hendelsen derfra. Inga stilte seg foran fangen og så på han. Hun forteller at hun syntes spesielt synd på russeren. Om denne hendelsen forteller hun: «Jeg må si det blikket han sendte meg, æ har sett to sånne her blikk i mitt liv, det bedende blikket, det bønnefylte blikket, det har æ sett hos ... en kreftpasient i mi tid, jeg har jo jobbet i hjemmetjenesten. Det er de to gangene jeg har sett et sånt lidende bønneblikk.»

Tyskerne bestemte at Ingas far skulle ha meldeplikt. To ganger om dagen måtte han møte hos vaktstyrken i Peta. Johan Andreassen skulle føres til Drag sammen med fangen. Inga tror at onkelen skulle skytes. Mora begynte straks å lage i stand mat til han, samt at de ordnet en koffert med klær som han skulle ha med seg. Inga husker at hennes foreldre var i sorg og gråt mens de pakket. Deretter ble det tatt farvel med Johan.

Da skjer noe helt uventet. Inga og hennes lillebror Ivar bestemmer seg for at tyskerne ikke skal få onkelen med seg til Drag. Han skal ikke bli skutt. I stedet for å ta farvel med han gikk de ut. Og når Johan kommer ut, tar de tak i trøya hans på hver sin side, og sammen gikk de ned til båten som skulle føre han og russeren ut til Drag. Nede ved

144) Intervju med Inga Karlsen 2008.

båten var ungene snare med å gå om bord i den vesle båten, heksbåten (en liten robåt), som skulle føre dem ut til skøyta som ventet på Johan og russeren. Ungene var de første som klatret om bord i skøyta, og de satte seg i lugaren. Deretter kom onkelen deres. I lugaren ble det deretter en diskusjon mellom tyskerne og Johan.

Tyskerne prøvde deretter å lokke ungene på land både med en boks med sukker-tøy, som de kalte «bon bon», og penger. Men ungene nektet å ta imot dette. De hadde bestemt seg for at de skulle ha onkelen med seg på land. Tyskerne spør seg om hva de skal gjøre nå. Onkelen svarer da: «Ungene har nå ikke gjort noe, det vet dere nå selv, men hvis dere tar dem ut, ja, da blir det altså ikke greit.» Det ble dermed bestemt at ungene skal være med i småbåten som skal frakte dem i land. Når de kom til land, prøvde tyskerne å kaste ungene på land først, men de skal ha holdt i alt de fikk tak i, slik at tyskerne ikke klarte å slite dem løs. Deretter kastet Inga Johans koffert langt ovenfor flo-målet. Samtidig sier ungene på samisk til Johan at han skal gå først på land. Da Johan gikk på land, fulgte ungene etter. Deretter gikk de hjemover. Når de kommer hjem lei-ende på onkelen, finner de familien sittende i stua og gråte. Og enda mer gråt de da de så ungene komme sammen med onkelen. Inga forstod ikke hvorfor de gråt. I stedet undret ungene seg over at de ikke var glade for at de hadde fått onkelen hjem. Russeren som ble tatt til fange, ble ført til Drag og sannsynligvis drept der. Ifølge noen av rykte-ne som nådde Hellmofjorden, skal det ha vært på en gruffull måte.

I ettertid, da de ble voksne, har Inga mange ganger pratet med sin lillebror om det som hendte. De undret seg over hvordan de våget å gjøre som de gjorde. Selv mener hun at de som et religiøst folk må søke svar hos Gud. De tror at det var Gud som var med denne gangen også. Men samtidig sier hun at de som små barn ikke skjønnte hvor far-lig det var det de gjorde.

Jernbanelinjen slik den så ut i krigsårene ved Kjerringvatnet, nær Tømmernes i Hamarøy kommune. Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

I 1949 eller 1950 kom det en tysker til Hellmobotn. Han arbeidet i Kiruna, slik at turen ikke var lang for han. De kjente han igjen som en av dem som hadde vært med på å arrestere deres onkel og faren under krigen. Folk konfronterte han derfor med hva som hadde skjedd under krigen, men han nektet og sa at det måtte være hans bror de husket.

En gang i slutten av au-gust i 1943 klarte fem menn å rømme fra fangeleiren på Tømmernes i Hamarøy kom-mune. Ivan Denisov, som

deltok i flukten, har etter krigen fortalt oss om flukten til Sverige.¹⁴⁵ Det skal i det følgende gis en kort gjengivelse av hans fortelling.

Rømningen skjedde om natten i regn og ulende vind, og den var lenge planlagt. De fem kameratene hadde skaffet seg en avbitertang fra nordmenn som arbeidet på stedet. Med den skulle de kutte seg gjennom de to piggrådsgjerdene som omga leiren. De hadde ventet på væromslag til dårligere vær, og da det kom, visste de at dette var det rette tidspunktet for å rømme: Det var færre tyskere på vakt i dårlig vær, slik at det var mindre sannsynlig at de ville bli tatt. Om natten, mens de andre sov, snek de seg ut til et område hvor de visste at karbidlyktene fra tyskernes vaktårn ikke nådde. Førstemann kuttet seg raskt gjennom gjerdene som omga leiren. De andre fulgte raskt etter. Men idet sistemann, Stepan Setsjko, skulle kripe ut til friheten, kom en tysk vakt rett mot han. Han våget ikke kripe under gjerdet da den tyske vakten kom gående, og ble liggende stille til vaktposten hadde passert.¹⁴⁶

På den andre siden av gjerdet ventet de fire andre kameratene i spenning. Da Stepan ikke dukket opp etter et par minutter, våget de ikke vente på han lenger. De hadde avtalt et sted hvor de skulle møtes om de kom fra hverandre, og de valgte derfor å gå dit. Stepan dukket imidlertid ikke opp på det avtalte stedet, så de fortsatte mot Sverige uten han. Med seg på turen hadde de et kompass som Ivan Denisov tidligere hadde fått lagd. Dessuten hadde de fått tak i et turistkart over Nordland. Med kart og kompass var det lettere for dem å søke direkte mot Sverige. De trengte derfor ikke søke hjelp hos den norske eller den samiske befolkningen i området. Underveis levde de på sopp og bær, og etter fem-sju dager skjønte de at de hadde krysset grensen til Sverige. Det gikk ytterligere en dag, og så kom de frem til ei turisthytte på svensk side. Fra turisthytta ble de fraktet over til Suorvvá, hvor det ventet en overraskelse. Der satt nemlig Stepan Setsjko og ventet på dem.¹⁴⁷ Stepan Setsjko hadde måttet vente til den tyske vaktposten hadde passert før han våget å kripe

Ennå i dag kan man finne rester etter piggråd fra fangeleiren på Tømmernes. Foto: Oddmund Andersen.

145) Haugland, Magne: *Do svidanija – På gjensyn. Dokumentarberetning om sovjetiske krigsfanger*. Commentum forlag as, Sandnes 2008: 259–260.

146) Ibid., s. 259–261.

147) Ibid., s. 280–282.

under gjerdet og ut av fangeleiren. Da han kom ut på den andre siden, så han at kameratene hans var forsvunnet. Han så heller ikke spor etter dem på fjellet. Han hadde derfor ikke noen annet valg enn å begynne på turen over til Sverige på egen hånd. Han gikk hele neste dag til han kom frem til Hellmofjorden, hvor han overnattet i ly av en stein. Neste morgen oppdaget han noen fiskere i en båt. Idet fiskerne skulle ro av gårde, bestemte Stepan seg for å ta kontakt med dem. Han ga seg derfor til kjenne. Fiskerne kom da bort til han. En av disse var Amund Mathias Mikkelsen fra indre Våssjá, som på det tidspunktet var 18 år. Amund tok han om bord i båten og rodde han inn fjorden, sannsynligvis til Peta.¹⁴⁸

Stepan har fortalt at han her unngikk husene siden han ikke visste om det var tyskere der. Han var i ferd med å krysse elva, men en av fiskerne som han tidligere hadde møtt, kontaktet han og bydde han inn i huset. Han fikk overnatte der. Neste morgen fikk han frokost, og så ble han utrustet med både sko og klær. I tillegg lagde husfolket niste til han. I Hellmobotn møtte han også på et par unge jenter, Kaja Andersen og Marta Nystø.¹⁴⁹ Deretter gikk han og mannen i huset til et hus i utkanten av bygda. Her ventet to gamle og to unge menn med to store sekker klare. Med ord og fingerspråk fikk de forklart at han skulle følge med dem over til Sverige. Deretter startet de på vandringen til fjells. Om kvelden kom de frem til ei hytte hvor de overnattet. Neste dag gikk ferden videre helt til de kom frem til en innsjø. Ved innsjøen lagde Stepan seg mat av provianten

Rester etter bygninger fra fangeleiren på Tømmernes. Foto: Oddmund Andersen.

148) Haugland, Magne: *Do svidanija – På gjensyn. Dokumentarberetning om sovjetiske krigsfanger*. Commentum forlag as, Sandnes 2008: 282.

149) Intervju med Kaja Andersen 2008.

han hadde fått med seg på turen. Her møtte han en gutt og ei jente som tok han med til turisthytta hvor han overnattet. Neste dag dro han videre til Suorvvá. Etter å ha blitt gjenforent med sine kamerater gikk ferden videre til Jokkmokk. Stepan skal ha uttrykt stor beundring for folkene i Hellmofjorden, som hadde risikert sitt liv for å hjelpe han til friheten i Sverige.¹⁵⁰

Etter krigen ble Ivan Denisov invitert til Norge.¹⁵¹ Det var Hamarøy historielag som inviterte han tilbake til fangeleiren som han engang hadde flyktet fra. Han fortalte om sin flukt til en fullsatt sal på Innhavet. Under dette besøket deltok også de tre søstrene fra Hellmobotn, Kaja Andersen, Marta Nystø og Inga Karlsen, sammen med sin bror Mikal Urheim. Kaja Andersen forteller at hun etter krigen ikke klarte å snakke om krigstiden. Men da hun fikk møte Ivan og fikk høre hans historie, var det som medisin for henne. Etter dette har det derfor vært lettere å takle minnene fra krigstiden.¹⁵²

Kaja Andersen var den eldste av søstrene i søskenflokket som bodde i Hellmobotn. Hun forteller at en søndag ble hennes tante oppmerksom på at det var folk oppe på åsryggen i Hellmobotn.¹⁵³ De forstod at det var krigsfanger som var på vei mot Sverige. En av de tyske vaktene i Peta, som het Kosta,¹⁵⁴ pleide å komme innom for å drikke kaffe og slå av en prat. Noen ganger kunne han også ha med seg bilder av sin egen familie, som han viste dem. Tilfeldigvis var Kosta der akkurat da. Inga serverte kaffe. Samtidig fikk ungene beskjed om russerfangene som var oppdaget. De kontaktet dem og førte dem til nabohuset. Det er vel ikke mer enn 50 meter mellom de to husene. For å sikre at den tyske vakten ikke skulle oppdage dem, skjulte de dem oppe på loftet. Da Kosta dro, fikk flyktningene mat. De hadde levd på umodne krøkebær, og var sultne. Av tangmel lagde de klappakake. Flere av russerne hadde dessuten svært dårlig fottøy og skulle få komma-
ger av familien. De måtte sys om for å passe russerne, og i tillegg fikk de noen ullsokker.

Plutselig ser de en båt på vei innover ute i fjorden. De skjønner at det er tyskerne som kommer, og roper «Deutschen kommer». Det var da om å gjøre å få russerne ut av huset før tyskerne kom innom. De ble ført til et sted ovenfor bebyggelsen. Med seg fikk de reinskinn og skinnfeller, slik at de kunne sove ute. Neste dag klokken fem om morgenen går en av de voksne opp til dem og loser dem et stykke østover, slik at de skal finne veien til Vájsáluokta.

Ut på kvelden samme dag kommer Peder Knutsen og Paul Amundsen innom Hellmobotn. De hadde vært i Vájsá en tur. På vei tilbake hadde de møtt russerne. De hadde merket seg at de hadde kommager på føttene. I Hellmobotn forteller de om russerne de møtte på turen. Ut fra at de hadde kommager på føttene, skjønte de at de måtte ha fått hjelp av samer. De ville vite hvor de kom fra. Kunne det være at de kom via Hellmobotn? Nei, i Hellmobotn var det ingen som kjente til disse russerne. Der hadde

150) Haugland, Magne: *Do svidanija – På gjensyn. Dokumentarberetning om sovjetiske krigsfanger*. Commentum forlag as, Sandnes 2008: 282–283.

151) Ibid., s. 295–296.

152) Intervju med Kaja Andersen 2008.

153) Ifølge Ragnar Ulstein: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 306. var dette i august 1943.

154) Mikal Urheim (pers. med. 2013) mener hans navn var Gustav og at han var fra Organisation Todt.

de ikke vært. De må ha kommet fra en annen plass. Kanskje de kom fra Folda, det vil si området lenger sør. Det kunne ikke Peder Knutsen og Paul Amundsen se bort fra, for de kunne jo sy kommager også der. Om denne hendelsen sier Kaja: «Det vi lærte under krigen, var å lyve. Både stor og liten, og ung og gammel.» For øvrig kan Kaja fortelle at disse russerne skal ha kommet vel frem til Sverige.

3.1.4 Kaja flykter

På slutten av året i 1944 ble det vanskeligere for Kaja å være i Norge. Hun var en av få unge jenter i Hellmobotn, og soldatene ble stadig mer pågående. En gang stod hun og vasket klær på et brett ved elva. Da kom en soldat og spør Kaja: «Willst du meine Liebling bleiben.» «Ja», svarte Kaja. Da sa han: «Da must du mir eine kiss geben.» Da ble Kaja redd og rømte over alle hauger. Hun våget ikke å være alene ved elva etter dette. Det var også vanlig at soldatene kom hjem til dem. Da trakk hun seg tilbake på loftet, men da kunne de komme etter henne. «Du bist schlecht Menschen», kunne de si når hun gjemte seg unna. Kaja følte derfor at hun ikke hadde annet valg enn å rømme.

En gang kom det fire jenter fra Hamarøy som planla å flykte til Sverige. De hadde kommet seg til Nordbukt ved hjelp av sognepresten i Tysfjord. Kaja valgte å flykte sammen med dem. Varmann hadde oppfordret dem til å kle seg godt, med flere par bukser. Dessuten måtte de ha godt med mat med seg. Ivar Pedersen fra Nordbukt loste dem opp til Måskåsjgammen, der de overnattet. Klokken fem om morgenen neste dag begynte de å gå igjen. Ei av jentene, som var kun 17 år, var ikke helt frisk, slik at de måtte leie henne. Da de hadde gått et stykke, begynte det å snø tett, men Kaja visste veien. Elva som de fulgte, skulle de hele tiden ha på venstre side. Etter å ha gått en stund finner de en råk i elva. De undersøker hvilken retning elva renner, og oppdager at de går motsatt vei. Da var det bare å snu.

Ved Ænonnjålmme møtte de syv stykker fra Fredagsvik i Tysfjord, som var kommet frem før dem. Her var det en gamme, hvor de fant havregryn, sukkerbiter og litt kjøtt. De spiste litt, og så dro de videre. Etter en stund kom de frem til et mottak, sannsynligvis var det Akkastugorna. Her overnattet de.

Når de våkner neste dag, blir de var at noen roper inne mot grensen. Noen gutter på stasjonen tok skiene fatt og dro innover mot grensen. De fant tre menn, blant annet en som ikke klarte å gå. Da de kom tilbake, viste det seg at en av karene hadde forfrosset føttene. Om dette forteller Kaja: «Da la vi han ned. Jeg og Solveig, som den eldste het, vi visste hva vi skulle gjøre. Vi tok av han skoene, som var frosset fast i lestene. Så tok vi av han lestene, som var frosset fast i sokkene, og sokkene var frosset fast i foten. Du må tro at han led fælt. Vi visste at vi måtte varme han, og begynte å gni hver vår fot imellom hendene. Han ynket seg, og ynket seg». Om morgenen kom det et fly med mat. Da tok de han med til sykehuset.

Selv fortsatte de til Suorvvá. Der ble de boende i 14 dager eller tre uker, for å vente på at vannet skulle fryse til. Der var det samtidig noen andre jenter fra Tysfjord. Da skal en gammel mann, som også var flyktning, ha lånt en saks, og sammen med noen

gutter fra Kjøpsvik skamklypte de jentene. Årsaken var at de mente at de skulle ha vært i lag med tyske soldater.

Kaja dro til Jokkmokk. Der ble det avhør. Hun hadde med seg svært mye penger, i alt 1600 kroner. Dette var penger hun selv hadde tjent på å sy klær til folk i bygda. Disse pengene måtte hun levere ifra seg. De fikk klær som de skulle gå i, og mat ifra legasjonen. Kaja tok seg arbeid som kokk i Vuollerim. Hun ble i Sverige helt frem til tyskerne kapitulerte.

3.2 Fortellinger fra Musken og Leirelv

I Musken, Leirelv og Hustoft var det flere losere og flyktninghjelpere. Fra Musken kan følgende personer nevnes: (Amund) Peder Knutsen (1893–1962), Erik Amundsen (1904–1984), Paul Peder Amundsen (1906–1974), Peder Nilsen (1903–1967), Peder Mikkelsen (1896–1985), Amund Mathias Mikkelsen (1925–1999), Peder Pedersen (Mikkel-Petter) (f. 1918), Kaia Knutsen (1911–1993) og Paul Alfred Amundsen (1912–2002). I Hustoft var Peder Ingvald Olsen (1904–1993) los. I Leirelv er følgende personer kjent som losere eller aktive i losnettverket: Nils Knutsen (1909–1982), Anders Knutsen (1896–1972) og Petra Knutsen (1913–1990).

Tyskerne kom ofte innom Musken, særlig når de var på jakt etter flyktninger. I regionen var det flere fangeleirer, og det hendte at fanger rømte. Da pleide tyskerne ofte å søke etter dem i Musken. Når det var mistanke om at flyktninger ble gjemt i husene til folk, kunne de gjennomføre rassaier, til og med midt på natten. De tok seg også til rette overfor andres eiendom. Ved et tilfelle skal de ha skutt sauer ute på en holme. Deretter slaktet de dyrene og tok med seg kjøttet. De brød seg ikke om at det var andre som eide dyrene. Men ellers gjorde ikke de noe mot vanlige folk, i følge informanten. Informanten husker at tyske soldater kom gående over fjellet om høsten fra Strinda i Hamarøy. Da var de våte, trette og slitne og fikk komme inn til folk for å varme seg og tørke klærne. Da kunne de prate med folk og fortelle at de var lei krigen.¹⁵⁵

Musken i Hellmofjorden. Foto: Boris Ersson.

155) Informant 2.

Om det kom tyskere til bygda, hadde man egne steder man kunne gjemme flyktningene. Ved Hedningejorda oppe i Musken var det en heller som ble brukt til å gjemme flyktningene under. Denne helleren var stor, nesten som et hus, og det var derfor plass til mange folk. Etter krigen var vår informant og undersøkte denne helleren. Han fant patronhylser der. Sannsynligvis stammer disse fra flyktninger som hadde geværer med seg.

Når folk kom til Musken, var det vanlig å føre dem med båt over fjorden. Det letteste for flyktningene var om de kom seg over til Nordbukt, men i noen tilfeller rodde man rett over fjorden med folk, og så gikk flyktningene inn til Nordbukt. Fra Nordbukt gikk en av hovedrutene over til Sverige. Om flyktningene ikke ble fraktet over fjorden, var det mulig å gå fra Musken opp *Ruonasvágge* og over til Sverige, men dette var ikke så vanlig.

3.2.1 Storlosen Peder Knutsen fra Musken

Peder Knutsen skal være blant dem som har lost flest flyktninger over til Sverige. Den første turen skal han ha tatt på seinsommeren i 1942. Bakgrunnen for sitt virke som los var at han var statens oppsynsmann for reindrifta i området. Den norske reindrifta hadde rett til å ha rein inne på svensk område i seks vintermåned, mot at svenske reindriftssamer kunne føre sin rein ut til kysten om sommeren i 2,5 måneder. Hans oppdrag var å påse at reinbeitekonvensjonen mellom Norge og Sverige ble overholdt. I passet sitt, utstedt av tyske myndigheter og underskrevet av Terboven og Quisling, heter det at sivile og militære myndigheter skulle legge til rette for at oppsynsmannen kunne få gjennomført sitt embete. Passet ga Knutsen rett til å krysse grensen mellom Norge og Sverige.¹⁵⁶

Peder Knutsen (helt til venstre i bildet) med flyktninger før de krysser grensen til Sverige. Til høyre i bildet ses Leif Vik fra Lagmansvik i Hamarøy og hun som senere ble hans kone Gunnhild Jakobsen fra Narvik. De andre på bildet var tysfjerdinger. Foto: Hamarøy krigsmuseum.

Mange av dem som Peder Knutsen loste, kom over fra Hamarøy gjennom det losnettverket som var bygd opp der. Når han fikk vite at folk var underveis, dro han vanligvis opp til Ruossavágge overfor Musken for å hente dem. I andre tilfeller måtte han med båt ut til Kjøpsvik, da flyktningene var kommet dit med båt. I begynnelsen loste han mindre grupper, men etter som flyktningtrafikken økte, økte også antallet. En gang skal han ha lost opptil 48 personer samtidig. Selv sa han at

¹⁵⁶) Hveding, Johan: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgjeven av Tysfjord formannskap. 1955: 64.

den største utfordringen for han var å føre dem frem til, og helst over, grensen, uten å bli oppdaget av tyskerne. På tilbaketuren var det ikke så farlig. Ble han stoppet av tyskerne, kunne han vise passet. Fra en slik tur forteller han at han en gang i 1944 ble stoppet av en tysk vaktpost på grensen. Først trodde ikke vaktposten på at han hadde vært på lovlig ærend i Sverige. Da ble han ført frem til hovedvakta, hvor han på ny måtte vise passet sitt. Der fikk han både kaffe og sigarer, og lov til å dra videre til Musken. Selv sa han: «De skulle berre ha visst at eg hadde vore i Sverige med ei ferd emigranter!»¹⁵⁷ I losarbeidet hadde Peder hjelp fra naboer, slekt og venner. Paul Amundsen fra Musken var den som oftest var med på turene til Peder Knutsen.¹⁵⁸

I 1944 var det et mannskap på ni på en hollandsk lekter som ikke var særlig fornøyd med å være i tysk tjeneste. De planla å rømme over til Sverige. Båten hentet sement fra Kjøpsvik. Gjennom sitt arbeid på kysten var de kjent med at det var mulig å komme seg over til Sverige fra Tysfjord. De satte derfor kursen mot Kjøpsvik. Der kom de i kontakt med kjøpmann Bech på Kjøpsnes, som sendte bud inn til Peder Knutsen om at han måtte komme og hente hollenderne. Peder tok kontakt med mannskapet og ble enige med dem om hvordan de skulle te seg for at det ikke skulle vekke mistenksomhet blant tyskerne. Først loste han dem ut Kjøpsviksundet, slik at tyskerne skulle tro at de dro ut fjorden. Et stykke ute i fjorden snudde de og returnerte på Hulløysiden, slik at det ikke var mulig å se dem fra Kjøpsvik. Deretter gikk de inn til Musken med slukte lanterner.¹⁵⁹

I Musken måtte lekteren gå helt inn i fjæra slik at mannskapet kom i land. De kom inn til selve Musken om kvelden da det var mørkt, og de var sikre på at det ikke var tyskere i Musken fordi de hadde hatt kontakt med de andre losene i bygda. De slo derfor på lyskasterne og begynte å lyse langs land, sannsynligvis for å finne et egnet sted å sette båten. Folkene i bygda visste ikke at det var losene som kom inn med hollendere. I stedet trodde de at det var tyskere. Det hadde lenge gått rykter om at tyskerne skulle evakuere befolkningen i Musken. Mange ble derfor redde og rømte til skogs.¹⁶⁰

Lekteren ble trukket på land og strippet for utstyr. Noen gutter fra Musken tok litt tobakk fra båten som de gjemte i hellerne ovenfor Musken. Deretter var det meningen at båten skulle trekkes fra land og senkes. Men da de skulle trekke båten av land, var det ikke mulig å rikke den. Båten var stor og tung, lagd av stål og over 90 fot lang. De arbeidet sammen for å få båten løs, men den satt bom fast. På ny bredte panikken seg blant mange av folkene i Musken. De var redd for at tyskerne skulle komme og oppdage hva som hadde skjedd. Først neste dag klokken ni om morgenen, da havet flødde, fikk de lekteren løs. Selv om alle var helt utslitt, fikk de nå ført båten til andre siden av fjorden, hvor den ble senket.

157) Hveding, Johan: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgjeven av Tysfjord formannskap. 1955: 64–65.

158) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 184–185.

159) Informant 2; Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 184–185; Hveding, Johan: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgjeven av Tysfjord formannskap. 1955:65; Informant 2.

160) Informant 2.

I ettertid mener en informant at dette var svært dumdristig. Hva om tyskerne tilfeldigvis hadde kommet inn fjorden mens de holdt på. På den tiden var de tyske soldatene svært ubehagelige mot lokalbefolkningen. Vår informant betegnet dem som «trolle». I verste fall kunne tyskerne ha rensket hele bygda, sier informanten.

Etter at bunnventilen var fjernet og båten senket, loste Peder mannskapet opp på fjellet. Den første natta overnattet de på norsk side, før de neste dag dro helt over til svensk side. Derfra var veien kort over til Porjus.¹⁶¹

3.2.2 Stor-Kaia fra Musken får problemer med tyskerne

I november 1944 ble fem hollendere og to finner forlatt av en båt på Drag. De lette etter muligheter for å rømme over til Sverige. På Helland, en gård ved inngangen til Hellmofjorden, kom flyktningene i kontakt med Inga Amundsen. De spurte om hun kunne hjelpe dem med å komme seg over til Sverige. Inga loste dem et stykke langs land mot Musken, før hun ba dem holde seg i skjul mens de ventet på hjelp. Deretter dro hun hjem og ringte til sin søster Kaia som var i Musken. Til henne fortalte hun om de syv flyktningene som hun hadde gjemt i skogen et stykke innenfor Helland.¹⁶²

Lappeoppsynsmann Peder Knutsen var på fjellet med flyktninger mens Kaias brødre var i Kjøpsvik, med unntak av broren Peder, som var 16 år.¹⁶³ Kaia bestemte seg for å hente flyktningene på Helland. Hun og Peder satte seg i en færing og begyn-

Tysk politi i Musken. Foto: Ukjent. Bildet tilhører Arne Håkon Thomassen.

te å ro utover til Helland, en strekning på 14–15 kilometer over en havstrekning som kunne være lunefull på den tiden av året. Hun var ikke kommet så langt ut fjorden da det kom en motorbåt. Hun stoppet motorbåten og spurte om han kunne slepe henne ut fjorden til Helland. Det gikk mannen med på. De kom frem til Helland etter at mørket var falt på. Kaia og broren besøkte først Inga på Helland, hvor de varmet seg. Så dro de til flyktningene som Inga hadde gjemt innenfor gården.

161) Hveding, Johan: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgjeven av Tysfjord formannskap. 1955:65.

162) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 177–183.

163) Ifølge Mikal Urheim var han 18 år (pers. med.).

De lastet båten opp med flyktningene og dro innover fjorden igjen. Underveis var Kaia en tur innom sin tante i Pålsommerseth for å høre nytt. Hun tok med seg flyktningene slik at de fikk seg en kopp kaffe. Tanta kunne da fortelle at hun hadde hørt en motorbåt som hadde gått innover fjorden, og hun ba dem derfor om å være forsiktige.

Etter en stund fortsetter de innover mot Musken. I Musken bodde det en flyktning fra Sagfjorden hos Kaias fostermor. Fostermora visste at Kaia skulle hente flyktninger på Drag, og hadde derfor bedt henne ta med denne flyktningen fra Sagfjorden også. Kaia var på vei til en hytte inne i Musken med flyktningene, hvor de kunne være inntil de fikk ordnet med los over til Sverige. Men først skulle hun altså hente denne flyktningen hos sin fostermor før de kunne dra til hytta. Nede i fjæra oppdager de en motorbåt, som de visste kom fra Kjøpsvik. Kaia gikk i land og for opp til huset til fostermora. Det viste seg at huset var fullt av soldater, deriblant noen norske.

Soldatene ville straks vite hvor hun kom fra. Siden det var nordmenn blant soldatene, kunne avhøret foregå på norsk, og de norske soldatene oversatte til tysk. Kaia skjønte at hun var i vanskeligheter, og valgte å lyve. Hun sa at hun kom fra Hustoft, en gård lenger ute i fjorden. Der hadde hun en svigerinne som hun hadde sett til, siden hun var syk. Soldatene ville vite hvor denne gården var, og Kaia måtte ut av huset for å vise hvor gården lå. Da soldatene kom ut, fikk de med en gang øye på båten som lå nede i fjæra. Kaia fortalte at det var den båten hun kom med, og som hadde gitt henne skyss fra Hustoft. Igjen måtte hun dikte opp noe. Hun sa derfor at det var folk som hadde vært ute i fjorden for å kjøpe ei kvige, men siden det var så seint på kvelden, hadde det ikke blitt noe handel. En av de tyske soldatene gikk ned til båten for å sjekke hvem som var der. Når han nærmer seg, ser han at båten begynner gli utover fjorden og bort fra han. Soldaten starter å skyte etter dem, men båten kom seg unna.

Soldaten var ikke blid da han så at båten forsvant ut av syne. Nå kom han opp til Kaia og tok tak i henne. Han var overbevist om at hun hadde flyktninger i båten. Men Kaia nektet. Da ville soldaten vite nøyaktig hvor hun hadde vært og hva hun hadde foretatt seg. Kaia forklarte at guttene som dro med båten, var fra Våssjá. Tyskerne bestemte at de skulle dra dit neste dag for å undersøke Kaias historie.

Dagen etter måtte Kaia til Våssjá sammen med soldatene. I Våssjá fikk hun forklart

Kaia Knutsen fra Musken. Foto: Asbjørn Nesheim / Norsk Folkemuseum.

guttene hva som hadde skjedd, og ba guttene stadfeste historien hennes. Men guttene var redde for de tyske soldatene, og kunne ikke bekrefte Kaias historie. Kaia måtte da finne på noe. Hun sa at guttene nektet siden det var forbudt å ha båten på vannet etter klokken 22 om kvelden. Det var derfor de hadde rømt fra Musken kvelden før. Når tyskerne skulle spørre guttene nærmere om dette, var Kaia snar å si på samisk til dem at de skulle late som om de ikke forstod norsk. Guttene gjorde som Kaia sa. Tyskerne ble nå sinte på Kaia, og hun fikk flere slag i ansiktet, slik at hun nesten besvimte. Deretter ble hun plassert i et stabbur mens en av soldatene tok frem pistolen. Hun trodde da at de skulle skyte henne, og sa at dette hadde de ikke lov til.

Kaia hadde sagt at guttene skulle kjøpe en kvige i Indre Sommerseth (Josommerseth). Dette ville tyskerne nå undersøke. De tok derfor Kaia med dit. Vel fremme ble Kaia sperret inne på høylåven mens tyskerne forhørte gårdsfolket. Men de kjente ikke til noe kvigesimalg. Nå var Kaia ille ute. Soldatene skal ha truet med å føre henne til Drag for å skyte henne. Men på ny fant hun et smutthull. Hun sa at hun kunne ha misforstått guttene. I fjorden var det nemlig flere Sommerseth, og kanskje guttene egentlig hadde vært på Ytre Sommerseth, eller Pålsommerseth, som det vanligvis ble kalt på norsk. Tyskerne ville undersøke dette også, og sa at de skulle dra til Pålsommerseth. Men først skulle de innom Hustoft for å få bekreftet historien hennes om at hun hadde vært der.

I Hustoft prøvde Kaia å få en sjanse til å forklare folkene om sin vanskelige situasjon. På samisk ba hun derfor om at de sendte noen til Pålsommerseth, slik at tanta hennes fikk vite om situasjonen hun var havnet i. Hun fikk et slag i ansiktet av tyskerne fordi hun snakket samisk. Det var ikke lov å snakke samisk. Da forklarte hun dem at hun kun var tørst, og hadde sagt det på samisk. Deretter leide tyskerne henne ut av huset. På vei ut av huset gikk de forbi en gammel dame. Tyskerne spurte henne om hun kjente til at Kaia hadde vært der dagen før, noe damen benektet. Tyskerne var nå rasende, og skulle føre henne til Drag. Da måtte Kaia fortelle dem at denne damen var nervesvak.

Tyske soldater i Tysfjord. Foto: Ukjent. Arkiv: Årran lulesamisk senter.

De måtte derfor spørre en annen dame som lå syk inne i et kammers i stua. Kaia fikk selv være med inn i stua. I stua møtte de søsteren til kona, som lå syk i kammerset. På norsk sier Kaia at hun må gå inn i kammerset for å få bekreftet at hun hadde vært der dagen før. I kammerset hørte kona det som ble sagt. Før tyskerne kom inn til henne, gjemte hun klokken. Tyskerne gikk inn for å spørre henne. Kvinnen kunne bekrefte Kaias historie, men hun kunne ikke si når det var, siden hun ikke hadde klokke i huset, men at det var mørkt da hun var der.

Tyskerne var imidlertid fortsatt mistenksomme, og dro derfor til Pålssommersest for å få bekrefte det planlagte kvigekjøpet. I Pålssommersest hadde Kaias tante fått kjennskap til at Kaia var arrestert, men hun visste ikke noe om hva Kaia hadde forklart. Da tyskerne kom inn, sa hun at det var sykdom i huset. Tyskerne gikk derfor ut igjen. Utenfor stod en tunghørt mann som tyskerne prøvde å forhøre, men han gjentok de samme ordene hele tiden, slik at tyskerne ikke fikk noe ut av han. Fra utsiden av huset ropte derfor Kaia inn til sin tante, om det ikke stemte at det var to gutter hos dem dagen før for å kjøpe en kvige. Da reiste Kaias tante seg inn i stua og pikket i glasset. Først sa hun til soldatene at de ikke fikk lov til å forhøre den tunghørte mannen, da hun selv kunne forklare seg. Deretter bekreftet hun at det hadde vært to gutter der og skulle kjøpe en kvige, men at det ikke ble noe av det på grunn av sykdom. Tyskerne spurte henne de samme spørsmålene flere ganger, men Kaias tante ga seg ikke, og bekreftet alle gangene den samme historien. Dermed var Kaia reddet. Tyskerne ga henne beskjed om at hun skulle dra hjem til Musken, men dit måtte hun komme seg på egen hånd.

Nede i fjæra hadde broren til Kaia, Peder, sittet og ventet på at søsteren skulle komme tilbake fra fostermoras hus. Plutselig ser han at det kommer en person nedover mot dem. Han velger da straks å ro derifra. Når de kommer et stykke ut på fjorden, blir de beskytt. En av kulene traff en av flyktningene. Det var den finske kapteinen. Peder klarte imidlertid å ro så fort unna land at de klarte å komme utenfor skuddhold. Deretter rodde han til Lauknes, og senere til gården Tømmervik, ute i fjorden, hvor flyktningene ble gjemt.¹⁶⁴

De fikk så kontakt med en los som loste dem over til Sverige, med unntak av den finske, eller ålandske, kapteinen, Anton Karlsson, og en av mannskapet ved navn Lindqvist. Godt inne i Sverige fant de en robåt. Losen hadde da pekt ut Akkastugorna for dem. Deretter hadde de rodd etter losens anvisninger.¹⁶⁵ Flyktningfølget ble møtt av det svenske grensepolitiet ved Akkastugorna. Til grensepolitiet fortalte de at kapteinen deres var blitt beskytt og såret, slik at de var kommet fra hverandre.

Kapteinen, som sammen med Lindqvist ble igjen på norsk side, skal først på slutten av november ha dratt over til Sverige. Det var en los fra Nordbukt som loste dem. Et sted nær grensen sakk den finske kapteinen akterut. Losen mistet derfor kontakten med han. Når de ble oppmerksom på at han var borte, snudde de for å søke etter han, men de fant han ikke.¹⁶⁶

164) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977:180. Mikal Urheim, pers. med. 2013.

165) Erikson, Mauritz: *Flyktninger i fjellet*. Cappelen, Oslo 1975: 60.

166) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977:183.

På svensk side var Jon Utsi ute for å samle rein. I kikkerten fikk han øye på en mann som langsomt stabbet seg fremover. Det viste seg å være Lindqvist. På seg hadde han kapteinens frakk, som var gjennomskutt. Han forklarte at han hadde tatt den på selv for at det skulle være lettere for kapteinen å gå. Utsi fikk transportert Lindqvist til Læjbágammen. Han hadde vært ute i ti døgn og levd på frosne bær. Han hadde forsøkt å tenne bål, men hadde ikke fått det til.¹⁶⁷

Lindqvist kunne fortelle at han hadde blitt lost av en mann fra Nordbukt. De startet om natten. Turen opp fra Nordbukt var anstrengende, og de måtte hvile mange ganger siden kapteinen hadde vanskeligheter med å gå. Ikke langt fra grensen kom de nær en tysk patrulje, slik at losen hadde valgt å gå en omvei for å unngå å treffe på den, med det resultat at turen ble enda mer anstrengende. De passerte grensen og kapteinen var fortsatt med dem. Han gikk bakerst. Men de hadde ikke kommet langt inn i Sverige da Lindqvist snudde seg og oppdaget at kapteinen var borte. Lindqvist ba losen stanse for at kapteinen kunne nå dem igjen. De ble sittende og vente, men han dukket ikke opp. Han ville rope, men losen nektet han det, siden han var redd for at tyskerne skulle høre dem. I stedet tilbød losen seg å lete etter kapteinen. Han forsvant i mørket, og siden så ikke Lindqvist noe til losen heller. Han tror losen gikk rett tilbake til Nordbukt.¹⁶⁸

Lindqvist satt først og ventet en stund til, men så begynte han å lete etter kapteinen. Men han var sporløst forsvunnet. Neste dag valgte Lindqvist å gå østover. Han hadde prøvd å følge losens anvisninger, men hadde virret rundt i fjellet i ti dager. Erikson og Utsi diskuterte dette og valgte å ikke søke etter kapteinen, da de gikk ut fra at han var død.¹⁶⁹

Senere ble det igangsatt etterforskning av denne hendelsen ledet av politimann Torstein Gustafsson fra Jokkmokk. Den 27. juni 1945 dro de over til Norge. I Nordbukt fant de losen som hadde lost kaptein Anton Karlsson. De påla han å gå nøyaktig samme vei som da han hadde gått med kapteinen. Etter mange timer kom de frem til stedet han forsvant. Der lette de uten å finne noe. De måtte derfor dra hjem med uforrettet sak. Det var imidlertid noen snøfylte kløfter i området som han kunne ha falt ned i.¹⁷⁰

3.2.3 Rassia i Musken

Moksnes, læreren på Musken skole, hadde en radio som ble brukt til å følge med i krigens forløp. Når den ikke var i bruk, var den gjemt på bunnen av en stor kasse med bøker som var plassert i klasserommet.¹⁷¹ En dag var det rassia i Musken. Tyskerne kom for å undersøke om læreren hadde skjult noe på skolen. De undersøkte hele skolen. Så kom turen til bokkassen. Til stede under rassiaen var blant annet vår informants far. To tyske soldater stod med gevær og beordret Moksnes og informantens far til å løfte opp bøkene som lå i kassen slik at de fikk se hva som var i den. Bøkene ble fjernet lagvis. De

167) Erikson, Mauritz: *Flyktninger i fjellet*. Cappelen, Oslo 1975: 62.

168) Ibid., s. 63.

169) Ibid.

170) Ibid., s. 214–217.

171) Noen informanter mener at han skjulte våpen i kassen.

var kommet til det siste laget over bøkene – neste bok de hadde løftet opp ville avsløre radioen. Da ble tyskerne lei og ba dem rydde på plass. Lærer Moksnes skal etter dette ha tatt radioen ut av kassen og plassert den under en heller ovenfor Musken. Tyskerne oppdaget aldri at han hadde den radioen.¹⁷²

3.2.4 En båt går forbi Musken¹⁷³

I 1944 flyttet familien Mikkelsen (senere Urheim) ut fra Hellmobotn for å etablere seg i Musken. Bakgrunnen for flyttingen var at tyskerne skulle bruke huset til familien, så de var nødt til å flytte. I Musken fikk de et svært ublidt møte med soldatene, en opplevelse som har limt seg fast i minnet.¹⁷⁴

Faren i familien Mikkelsen ble liggende syk med giktfeber den vinteren. Datteren Inga gikk på skolen i Indre Musken, mens de bodde i Ytre Musken. En dag blir Inga hentet på skolen. Det er mora som har sagt at hun må komme hjem. Når hun kommer hjem, ser hun en stor båt som kommer innover fjorden. Familien har fått vite at tyskerne skal hente «lappene». Beskjeden var at de skulle senkes ved Muskenholmen.

Ifølge Inga skulle årsaken være at tyskerne var lei av at det stadig forsvant flyktninger inn Hellmofjorden, uten senere å dukke opp igjen. Tyskerne klarte ikke å følge med i det som skjedde i fjorden. Inga husker at mora lagde middag. De skyndte seg å spise. Deretter fikk de beskjed om å kle på seg fine klær, for nå skulle de på en lang reise. Folk samlet seg hjemme hos dem. Hun husker at faren lå i senga. De tok farvel med hverandre og ba hverandre om tilgivelse. Faren til Inga skal ha sagt følgende: «Vi skal være klar over at oppstandelsen er like herlig fra havets bunn som om det skulle være ifra en grav, ifra graven på land, så vi skal trøste oss med det.» Men den store båten seilte forbi Musken. Noen dager senere kom båten utover med stø kurs forbi Musken og videre utover fjorden. En tid senere fortalte noen soldater som var stasjonert i Hellmobotn at det var Reichskommissar Josef Terboven som var på inspeksjon av de tyske vaktpostene i Hellmobotn.

3.2.5 Losfamilien Petra og Nils Knutsen i Leirelv

Litt over en kilometer nord for Musken ligger gården Leirelv. Her holdt en av de sentrale grenselosfamiliene til, nemlig Petra og Nils Knutsen. Allerede i 1940 fikk familien føle hvor farlige tyskerne og østerrikerne kunne være: Under bøffelmarsjen¹⁷⁵ var det speidere på fjellet som observerte østerrikerne marsj nordover mot Narvik. Blant disse

172) Intervju med Kaia og Anders Kallstad 2008; informant 2.

173) Mikal Urheim nevner også denne episoden i sitt notat «Grenselosene i Tysfjord under annen verdenskrig», datert 15. mai 1995.

174) Intervju med Inga Karlsen 2008.

175) I mai 1940 gikk den østerrikske bergjegerbataljonen Sorko langs de indre landområdene mellom Norge og Sverige til Narvik, kjent som Bøffelmarsjen. På veien nordover passerte de Hellmobotn. Skogheim, Dag og Westrheim, Harry: *Alarm. Krigen i Nordland 1940*. Tiden Norsk forlag. Oslo 1984.

speiderne var Ivar Pedersen og Benjamin Johnsen fra Nordbukt samt Peder Knutsen fra Musken. Da tyskerne etablerte leir inne i Hellmofjorden, lå Ivar Pedersen og Benjamin Johnsen på fjellet og observerte dem. Meningen var at Nils Knutsen, eller Smájle-Nilssa, som han ble kalt blant samene, skulle hente de to speiderne inne i Hellmobotn med sjarken sin. Fra det norske militæret hadde Nils fått beskjed om at han trygt kunne gå inn i fjorden siden de ikke trodde at det ville være tyskerne der. Smájle-Nilssa må derfor ha trodd at dette var en forholdsvis ufarlig jobb, siden han hadde med seg hele familien i båten. Men soldatene hadde allerede slått leir inne i fjordbunnen. Oppe fra fjellet telte Ivar 40 telt. Soldatene hadde tent bål, slik at det var mye røyk fra leiren. Det regnet den dagen og soldatene tørket klærne.¹⁷⁶

Når Nils kommer inn fjorden slik at han ser fjordbunnen, oppdager han soldatene. Han snur derfor båten og begynner å gå utover fjorden igjen. Ifølge Ivar, som lå på fjellet og så sjarken komme, så var den ca. 400 meter fra land når Nils snur. Soldatene oppdaget sjarken og begynte å skyte etter den. Først brukte de bombekastere, men de skjøt for langt. Etter en stund kom sjarken utenfor bombekasternes rekkevidde, og tyskerne begynte å skyte med maskingevær. Nils stod ved roret og styrte båten ut fjorden. Da traff en kule han i handa, slik at han datt om. Petra så at Nils ble blek, og at handa var full av blod. Hun ba han legge seg på benken. Deretter overtok hun styringen, og på den måten kom de seg ut fjorden og unna tyskerne. Senere, da de kom seg i sikkerhet, skal de ha funnet ei kule som hadde gått inn i treverket i båten. Lensmannen i Kjøpsvik tok vare på kula, som suvenir.¹⁷⁷

Hendelsen må ha påvirket familien, siden de deltok aktivt i losarbeidet under krigen. Nils var den aktive losen.

Petra forteller at Nils en gang var og møtte tolv flyktninger som kom over fra Hamarøy.¹⁷⁸ Blant dem var det en tysker. Tyskeren fortalte at han hadde mistet hele slekta, alle søsknene, mora og faren. De var alle drept. Han orket derfor ikke mer, og slo seg sammen med norske flyktninger for å rømme over til Sverige. På turen hadde han pådratt seg store gnagsår. Det hadde gjort så vondt at han

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

Petra Knutsen fra Musken. Foto: NRK.

176) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávsá. NRK Radio, 1988.

177) Ibid.

178) Ibid.

hadde sagt at de bare skulle skyte han. Nils skal da ha gitt han sine egne gummistøvler og et par sokker. Selv skal Nils ha overtatt tyskerens sko. Deretter skal Nils ha hjulpet han på bena og fulgte han ned til Leirelv.

Før flyktningene kom frem, skal Petra ha slaktet en sau. Det var derfor nok mat i huset. Flyktningene var både våte og sultne etter turen over fjellet, og skal ha spist opp all maten de fikk servert. Deretter ble stua fylt med saueskinnsfeller slik at de kunne sove inne i huset.¹⁷⁹

Petra tok seg ekstra godt av tyskeren som var dårlig til beins og hadde mistet familien. Hun lovt at han skulle få nye sko. Hun hadde nettopp fått en pakke fra Narvik med salve og pudder. Om kvelden vasket og pudret hun føttene hans. Neste dag fikk han et par nye kommager, som hun hadde sydd til sin mann. Hun ga han også nye ullsokker. Med det nye fottøyet skal føttene ha vært fine. Tyskeren ble glad, og skal ha hoppet og danset. Men hun sa at om han skulle komme seg til Sverige, måtte han ikke kaste kommagene. Deretter kjørte Nils dem sammen med andre loser et stykke inn i fjorden til Tjierrekjårgga (Tenneset), like før Nordbukt, og loste dem derfra. Da de kom til Våjsså senere en gang, skal de ha hørt at flyktningene var kommet vel frem, også tyskeren som hadde fått nytt fottøy.¹⁸⁰

På turen tilbake møtte losene tyskere like ved Nordbukt fjellet. Tyskerne var så nær at de måtte kaste seg ned for ikke å bli sett. Om de hadde blitt tatt, var det sannsynlig at losvirkomheten var blitt avslørt, siden de hadde brev fra flyktningene med seg. Men tyskerne la ikke merke til dem. De fortsatte bak en liten ås, og da tyskerne gikk derfra, sprang de unna og gjemte seg under en bergheller. Der skal de også ha gjemt flyktningenes brev. De ventet under helleren til det ble mørkt, før de satte av sted og kom seg hjem. I ettertid er Petra usikker på om de kom seg unna tyskerne fordi det var «noen» som passet på dem, eller om tyskerne lot som de ikke så dem. Kanskje var ikke tyskerne så ille likevel, undrer hun seg.¹⁸¹

3.3 Fortellinger fra Nordbukt

I begynnelsen av krigen kunne flyktningene dra rett inn til Hellmobotn, men etter at tyskerne hadde etablert vaktstasjon der inne, ble flyktningtrafikken omdirigert til Nordbukt. Det ble imidlertid også plassert noen soldater inne i Nordbukt. Mikal Urheim mener at det var 1. februar i 1945 at et geværslag ble plassert i Nordbukt.¹⁸² Fra da av var det derfor ikke mulig å komme helt inn til bunnen av Nordbukt for å rømme over til Sverige. I stedet måtte flyktningene som rømte via Nordbukt bli satt av på neset før man kom inn til selve Nordbukt. Her var det familien som bodde nærmest neset som merket det største trykket.

179) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio, 1988.

180) Ibid.

181) Ibid.

182) Intervju med Mikal Urheim 2001.

I Nordbukt var det flere familier som tok på seg losoppdrag.¹⁸³ Det var særlig følgende personer som drev med losing og derfor kan trekkes frem: Ivar Pedersen (1911–1994), Benjamin Johnsen (1903–1977), Mikkel Paulsen (1897–1975), Mathias Pedersen (1925–1984), Nils Paulsen (1908–1980).

De hadde kontakt med sogneprest Kolbjørn Varmann, som var den som sendte flyktninger til losene i Nordbukt. Hele familien var involvert i losingen. Mennene drev med selve losstrafikken, mens kvinnene stod for mat og klær til flyktningene. Siden tyskerne bodde så nær innpå losene, var det viktig å skjule sporene etter seg når de var på

Nordbukt i Hellmofjorden i 1964. Foto: Asbjørn Nesheim / Norsk Folkemuseum.

losoppdrag. Paul Gælok, som er etterkommer av en av losene, forteller at om vinteren når de dro til fjells med flyktninger, kunne hans bestefar følge flyktningfølget opp til skoggrensen, der han snudde. På tilbaketuren dro han stokker etter seg, for på den måten å slette sporene etter losfølget. Selve flyktningfølget fikk ordre om å gå i en rekke slik at eventuelle tyske soldater ikke kunne se hvor mange som var med i følget.¹⁸⁴ Likevel kan det synes som om losene trodde at tyskerne visste om deres virksomhet.

3.3.1 Grenselosen Ivar Pedersen

En av de sentrale losene i Tysfjord var Ivar Pedersen. Familien drev med reindrift helt frem til krigen. I tillegg skal han ha vært en ivrig rypejeger. Hans jaktturet skal flere ganger ha strukket seg langt inn på svensk side. Når han senere tok på seg losoppdrag, kunne han bruke denne kunnskapen om fjellheimen enten til å lose folk over til Sverige, eller gi dem råd om hvilke ruter de burde følge for å komme trygt frem.¹⁸⁵

Etter at tyskerne hadde etablert seg i Hellmobotn, arbeidet Ivar for dem om somrene før han begynte å lose. Tyskerne skulle bygge jernbane nordover. I den forbindelse ble det bygd små veier fra Hellmobotn og Nordbukt og opp på fjellet. Ivar ble engasjert i dette arbeidet. Det var en østerriker som var sjef for oppdraget. I tillegg var

183) Evjen, Bjørg: *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869–1950*. Utgitt av Tysfjord kommune. 1998:282–283.

184) Intervju med Paul Gælok i 2008.

185) Intervju med Ivar Pedersen i 1994.

det nordmenn som var innkalt til arbeidstjeneste, vanlige arbeidere, blant annet folk fra Ålesund.¹⁸⁶

Første gang Ivar Pedersen loste, var høsten 1943. Denne første gangen gikk han fra Nordbukt og helt over til Vájssá. En slik tur innebar at han måtte være hjemmefra i tre dager. Noen ganger valgte han kun å gå til Rávddajávrrre. Det var en gamme like bortenfor Rávddajávrrre. Da var de borte kun en og en halv dag. Selv sier han at han skal ha lost allslags folk og til sammen over hundre personer.¹⁸⁷ En gang skal det ha

vært med en tysker som hadde berget seg etter at han måtte hoppe ut av flyet sitt.

Etter hvert som losingen utviklet seg, ble det viktig å holde øye med tyskeres bevegelser og kjenne deres rutiner. Det var om å gjøre å sikre seg mot at losene gikk på en tysk tropp på fjellet når de hadde med seg flyktninger. Det ble brukt flere metoder.¹⁸⁸ Når Ivar eller andre fra Nordbukt var ute og fisket, kunne de gå innom tyskerens leir og på denne måten bli bedre kjent med dem. Noen ganger kunne de selge kjøtt og fisk. På turene innom tyskerne passet de på å skaffe seg informasjon om hva tyskerne gjorde, slik at de kunne tilpasse losingen etter dette. De hadde også observert at når fraktebåten gikk inn i fjorden, kom tyskerne ned fra fjellet. Da var det trygt å gå til fjells.

Selv mener Ivar at en av de tyske lederne i Nordbukt visste om losingen. Han tror de så skisporene, slik at de skjønnte hva som foregikk. Om dette forteller han følgende historie: En kveld han loste seks stykker gikk de på en tysk patrulje som kom fra Grunnfjorden. De var ved Gussavágge øst for Hellmobotn. Han mente selv at tyskerne ikke skulle være til fjells denne dagen, men dette var tyskere som kom fra Grunnfjorden. Ivar trodde at tyskerne så dem, men de skal ha valgt å gå til en liten dal, hvor de tok en pause. Der satt de og speidet sørover, og gjorde som om de ikke la merke til det norske følget. Personlig tror Ivar at de gjorde dette fordi de ikke ønsket å ta noen til fange i fjellene. Kanskje mente tyskerne at det ville være altfor strevsomt å være nødt til å oppholde seg

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

Ivar Pedersen loste flyktninger til Sverige. Foto: NRK.

186) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávsá. NRK Radio, 1988.

187) Ibid.

188) Ibid.

Tyske soldater på patrulje i Tysfjordfjellene. Foto: Ukjent. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

i Tysfjordfjellene over lang tid om gangen, og dermed var det bedre å overse lostrafikken.¹⁸⁹

I Nordbukt var folket likevel nøye med å holde flyktingtrafikken skjult for tyskerne. Dersom tyskerne kom til Nordbukt samtidig som de hadde flyktninger der, kunne de gjemme flyktningene under steinhellere. Hjemme hos Ivar hadde de lagd en luke ned til kjelleren hvor de kunne gjemme flyktninger. De hadde utvidet kjelleren slik at det var plass til fem–seks personer. Det var ikke vindu i kjelleren, slik at det var umulig utenfra å oppdage at det var et gjemmested under huset. De hadde en oljelampe nede i kjelleren. I tillegg fantes det mat og vann i tilfelle de måtte være der lenge. Når flyktningene kom ned fra fjellet til Nordbukt, ble de forberedt på at de måtte ned i kjelleren om det var tyskere i nærheten. De ble fortalt hvor kjelleren var på forhånd, slik at de kunne gjemme seg der på egen hånd.¹⁹⁰

En av våre informanter som var barn under krigen, husker denne luka ned til kjelleren. Den skal ha vært i gangen, der de pleide å ha gamle sko. Først visste barna ikke om denne luka. Men en gang overhørte de en samtale, der det ble sagt at de voksne skulle gå for å lytte på radio, og dermed forsvant de. Barna lette etter dem huset rundt, de var til og med nede ved havet, men fant dem ikke. Barna var oppe på loftet og da så de at de voksne kom opp fra kjelleren. Straks de voksne var ute av syne, fjernet barna skoene og tok seg ned i kjelleren. Informanten forteller at det var en oljelampe der, som lyste opp rommet. Videre skal der blant annet ha vært kjeks, litt tobakk, men ikke minst gevær. Men den ulovlige visitten ble oppdaget. Barna måtte derfor tåle kjeft for at de hadde gått ned i kjelleren uten lov. De fikk beskjed om at dette måtte de ikke fortelle til noen, «flere ganger pr. dag».¹⁹¹

En gang var Ivar Pedersen sammen med en annen i Hellmobotn for å arbeide med ved. De hadde to hester som de brukte til arbeidet. Plutselig kom en person tilsyne. Ivar stoppet hesten og vinket han frem til han. Han kom bort til dem og spurte om det var «Norwegian house» her nede. Dette bekreftet Ivar. Han viste med fingrene at de var seks stykker. Personen var ikke alene. Det var sovjetiske fanger som hadde

189) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio. 1988.

190) Ibid.

191) Informant 3.

Rester etter tysk vaktbu innenfor Hellmobotn. Foto: Oddmund Andersen.

rømt fra en fangeleir i Hamarøy. En av dem var en russisk eller karelsk doktor som snakket litt svensk. Russerne spurte om det var tyskere der, men Ivar kunne fortelle at tyskerne hadde dratt utover. De tok russerne med ned til Hellmobotn, hvor de fikk lagd mat til dem. Senere ordnet de mat og sekker. En av dem som var sammen med Ivar ga bort et par sko, og så fulgte de dem opp til fjells. Uka deretter var Ivar over på svensk side, og da så han de sovjetiske fangenes navn oppskrevet, slik at de skjønte at de var kommet vel frem.¹⁹²

Marta Nystø husker at Ivar Pedersen en gang ble arrestert av tyskerne. Dette skjedde etter at hennes familie hadde flyttet fra Hellmobotn til Musken i 1944. I Musken bodde de hos Bolette og Jon Andersen før til de flyttet til *Gidádipme* eller Josommerseth. Ivar kom på besøk til dem, og da skal tyskerne ha arrestert han.¹⁹³ Bakgrunnen for arrestasjonen var muligens det som skjedde i forbindelse med at Stor-Kaia ble arrestert av tyskerne (se kap. 3.2.2). Marta forteller at Bolette straks varslet naboene Johanna og Mikkel Knutsen om det som skjedde. Bolette tok en bøtte og sa at hun skulle hente vann. Hun tok med seg bøtta til nabohuset og fikk vann hos dem, samtidig som hun informerte om det som skjedde.¹⁹⁴

Vel tilbake i huset ga hun også beskjed til Ivar om at han måtte gjemme alle sine papirer slik at tyskerne ikke fikk tak i dem. Beskjeden ble gitt til Ivar selv om tyskerne var til stede. Dette våget hun å gjøre siden hun snakket samisk. Meldingen til Ivar ble

192) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio, 1988.

193) Tyskerne bodde hos Bolette og Jon Andersen under krigen. Tyskerne hadde en talestasjon her. Informant 6.

194) Intervju med Marta Nystø, 2008.

dessuten gitt på en elegant måte. Marta husker at hun stod og lot som om hun snakket til barna i huset. Egentlig snakket hun til Ivar, men siden hun så på barna samtidig som hun snakket, skjønte ikke tyskerne at hun egentlig snakket til Ivar. Men det gikk heldigvis bra den gangen, og tyskerne slapp Ivar fri.¹⁹⁵

3.3.2 Flukten til domprost Arne Fjellbu fra Nidaros

En av de flyktningene som dro over Tysfjord, var Arne Fjellbu. Han var domprost i Nidaros, og etter krigen ble han utnevnt til biskop. I februar 1942 ble han avsatt av Vidkun Quisling, og senere, i mai 1943, forvist til Andenes, hvor han oppholdt seg sammen med sin kone og sønn til utpå sommeren 1944. Her hadde han fått et møblert hus i Skjoldhamn til disposisjon, hvor han skal ha bodd «i to somre uten sommervarme og en vinter med mørketid», som han selv uttrykte det.¹⁹⁶ Den 20. juli i 1944 kom lensmannen fra Dverberg til Fjellbu. Med seg hadde han en sikkerhetsbeslutning fra statspolitiet i Oslo om at han innen åtte dager skulle reise til Lillehammer. Byen hadde i lengre tid vært brukt som interneringssted for avsatte og forviste bisper og prester. Familien reiste på dagen med motorbåt til Sortland. Lensmannen skal ha fulgt familien på kaia og ønsket dem en god reise.¹⁹⁷

I Sortland fikk de ikke lugarplass til den videre reisen. Da bestemte de seg for å dra innom Øksnes prestegård for å besøke prosten på stedet. På en gård i nærheten var det plassert beslaglagte radioer. En bonde på stedet lånte han nøklene til lageret. Et par ganger om dagen syklet han dit for å lytte på radioen. Der fikk han høre om krigens utvikling. Nyhetene om at krigen var på hell, gjorde at han bestemte seg for ikke å følge statspolitiets beslutning om å reise til Lillehammer. I stedet gjemte de seg i en liten hytte på elleve kvadratmeter ved Blokkenvatnet på Hinnøya. Her skulle de vente til krigen var over. Her hadde de også tilgang til radio slik at de fikk høre nytt fra krigen. Ut fra meldingene i radioen skjønte de at tyskernes kapitulasjon ennå ikke var nær forestående. Siden han hadde boikottet tyskernes ordre om å reise til Lillehammer, kunne en tilbakekomst være både risikabel og ubehagelig. Flukt var derfor eneste utvei.¹⁹⁸

Etter å ha samrådd seg med kyndige folk om saken, ble det besluttet at de skulle flykte over Tysfjord. Dette var i oktober 1944. En motorbåt fra Blokken førte dem over Vestfjorden, forbi flere tyske vaktposter. I tilfelle de skulle bli stoppet, hadde de utstyrt seg med falske identifikasjonspapirer, stemplet av norske myndigheter. I passet stod det at de var familien Fredheim. Men båten ble ikke stoppet, og de kunne dra direkte inn til Hellmofjorden. Der søkte de til huset hvor Ivar Pedersen bodde.¹⁹⁹

Ivar Pedersen forteller at det kom fire personer hjem til dem og spurte om løshjelp. De hadde imidlertid ingen papirer på seg som viste hvem de var, og han fryktet at

195) Intervju med Marta Nystø, 2008.

196) Fjellbu, Arne: *En biskop ser tilbake*. Gyldendal norsk forlag, Oslo 1960: 258.

197) Ibid., s. 257–260.

198) Ibid., s. 261–262.

199) Ibid.

det kunne være angivere som kunne avsløre hans virksomhet. Han valgte derfor å avvise reisefølget, med beskjed om at han kunne ringe tyskerne om de ikke dro derfra.²⁰⁰

Fjellbu måtte derfor dra derfra med uforrettet sak, og familien dro da til sogneprest Kolbjørn Varmann i Tysfjord. Knut Thindberg hentet familien på kaia ved den gamle sementfabrikken i Kjøpsvik.²⁰¹ Thindberg fikk ikke vite navnet på personen han hentet, men av klærne skjønte han at dette måtte være prominente personer.

Ifølge Thindberg skal Fjellbu ha lignet på en engelsk lord. Han hadde gråblå gabardinjakke med store utenpålommer, nikkers og vest med et stort gullkjede tvers over magen. På klokken kunne han se initialene A.F. Om ettermiddagen, da de møttes i fjøset for å lytte på radio, fikk han vite at det var Arne Fjellbu.

Fjellbu fortalte sin flyktninghistorie til Varmann, og spurte om samene manglet en nasjonal holdning, men dette skal Varmann ha avvist.²⁰² Familien fikk bo hos Varmann noen dager, før de på ny dro inn til Hellmofjorden for å søke hjelp hos Ivar Pedersen. Denne gangen var Varmann selv med, og Ivar kunne derfor ta på seg losoppdraget.²⁰³ Losene som fulgte familien, var foruten Ivar Pedersen, Benjamin Johnsen og Nils Paulsen.

De startet på beksvarte natten for ikke å bli oppdaget av tyske vaktposter. Det var ennå bart. Først gikk de en sterk stigning som var en stor påkjenning for Fjellbus hjertesvake kone. Passeringen av grensen var både en glede og sorg for Fjellbu. Om dette sier han:

Bare en som selv har opplevd en flukt fra sitt land, vet noe om den sårhet i sinnet som følger med. Det var mer sårhet enn gleden over friheten som fylte mitt sinn. Man er vel i grunnen bare fri når man kjenner seg fri i sitt eget land.²⁰⁴

I tre netter overnattet de i gammer på høyfjellet, liggende rett på marka fullt påkledd mens samene passet ildstedet som brant midt på gulvet. I Læjbágammen kom losene

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

Nils Paulsen fra Nordbukt. Foto: NRK.

200) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio, 1988.

201) *Årbok for Tysfjord* 1990: 57.

202) Michaelsen, Leif-Erik: Grenseløser i Tysfjord, NRK-Nordland, 1979.

203) Fjellbu, Arne: *En biskop ser tilbake*. Gyldendal norsk forlag, Oslo 1960: 263.

204) Ibid. s. 264.

Ingvald Amundsen fra Lavra og Nils Eriksen fra Gressvika opp fra Grunnfjorden med noen vesterålinger, tre–fire mann, slik at gammen var helt full. De gikk tomme for mat, men losene kjente til matdepotene som var lagt ut, og hentet mat til dem. Med melet som de fant, skal de ha lagd klappakake, eller samisk brød, som de spiste i gammen.²⁰⁵

I gammen skal Fjellbu ha holdt en kort andakt. Om dette sier Fjellbu selv:

Vi sang salmer, jeg leste Guds ord, talte litt og bad en bønn for oss alle. Det ble en merkelig kveld. De var fromme læstadianere. Og da jeg var ferdig, begynte de å synge samiske salmer. Ordene forstod jeg ikke. Men melodien og fromheten grep oss.²⁰⁶

I ettertid skal det ha vært humret over denne episoden. En av losene var nemlig ikke kjent for å synge, men da Fjellbu sang salmer, skal også denne losen ha «harka med han også».²⁰⁷

Turen med Fjellbu-familien over fjellet gikk over mange dager. Losene var derfor nervøse og ønsket å returnere, siden tyskerne holdt god oversikt over losene nede i fjorden. Det kunne vekke mistanke om de var borte altfor lenge. To av losene fulgte likevel flyktningene helt frem til Vájsáluokta. Familien fortsatte deretter videre til Suorvvá og Jokkmokk. Siden reiste familien med tog på første klasse til Stockholm. Ved møtet med det svenske grensepolitiet skal Fjellbu ha hatt mye godt å si om de norske grenselosene.²⁰⁸

3.3.3 Flyktninger fra Kjøpsvik

I juni 1944 ble en familiefar fra Kjøpsvik tatt til fange sammen med flere andre og sendt til fangeleiren Krøkebørsletta i Tromsø. Bakgrunnen for at han ble arrestert, var at to personer i familien hadde rømt over til Sverige. I instruksjonen som tyskerne hadde sendt ut, stod det at om noen rømte over til Sverige, skulle en i familien tas som gissel.²⁰⁹ Dette var en ordning som var innført fra 1943. Vanligvis skulle gislene være enten sønn, far eller bror av den som flyktet. Familiefaren skulle sendes til Tyskland for å arbeide i den tyske krigsindustrien. Tilfeldigvis var båten han skulle reise med full. Han fikk derfor permisjon fra fangeleiren i Tromsø for å reise hjem til Kjøpsvik i påvente av at det ble satt opp et nytt skip til Tyskland.²¹⁰

Da kjøpsvikingen kom hjem, fikk de vite at sogneprest Kolbjørn Varmann hadde organisert en tur over til Sverige. Familien bestemte seg derfor for å rømme. Familien hadde et småbruk, og før de dro, var de nødt til å slakte alle dyrene. Dagen før avreisedagen, hadde

205) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 193–194.

206) Fjellbu, Arne: *En biskop ser tilbake*. Gyldendal norsk forlag, Oslo 1960: 265.

207) Informant 1.

208) Erikson, Mauritz: *Flyktninger i fjellet*. Cappelen, Oslo 1975: 54.

209) Evjen, Bjørg: *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869–1950*. Utgitt av Tysfjord kommune. 1998: 281–282.

210) Informant 4.

de et stort festmåltid. Deretter ble det pakket og gjort klart for turen over til Sverige. Sekkene ble fylt med nyslaktet kjøtt, havregryn og mye utstyr.²¹¹

Familien møtte opp på Stensengkaia i Kjøpsvik sammen med andre kjøpsvik-folk. Dette var i november eller desember. Totalt var de 40–45 personer som ønsket å flykte. Med seg på turen hadde de attest om god vandel som sognepresten delte ut til de som ønsket å flykte. Båten gikk fra kaia og kursen ble satt mot Nordbukt inne i Hellmofjorden. Straks de var kommet fra land, begynte folk å synge nasjonalsangen etterfulgt av nasjonalsalmen. Det var derfor en helt særegen stemning om bord i båten. Ute i fjorden patruljerte en tysk båt mellom Hulløy og Drag. Spørsmålet var om tyskerne ville oppdage dem. Om bord i den tyske båten var det et norsk mannskap som hadde fått beskjed om å holde den tyske patruljebåten unna ruten som flyktningbåten brukte²¹². Det gikk bra. De møtte ikke noen patrulje. De var fremme i Nordbukt om natta. Her ville losene vente til dagen etter, men folkene ville av gårde med det samme. Det ble derfor til at de dro rett til fjells.²¹³

I Kjøpsvik var noen av innbyggerne tyskvennlige. De rapporterte til lensmannen i Kjøpsvik om at folk rømte med båt fra Stensengkaia. Denne informasjonen skal ha blitt videreformidlet til det tyske Luftwaffe som var stasjonert i Kjøpsvik. De tyske soldatene valgte imidlertid ikke å foreta seg noe. Vår informant mener at det kan skyldes at tyskerne kanskje tenkte at krigen var over, og at man derfor ikke skulle gjøre noe. Soldatene var dessuten blitt godt kjent med lokalbefolkningen i den tiden de hadde vært der, blant annet hadde de gått på skitur med dem og konkurrert mot dem. Informasjonen om flyktningene ble derfor videreformidlet til tyske vakter på Drag, som igjen ga beskjed til politimesteren i Narvik. Da ble det aksjonert.²¹⁴

Tidligere frontkjempere bemannet lensmannsbåten og tok opp jakten på rømlingene. Styrmannen var en slektning av noen av dem som hadde flyktet. Han fryktet at de kunne ta igjen flyktningene, og lot som om de fikk motorstopp. Dette oppholdet varte lenge nok til at flyktningene kom seg opp fjellsiden. Da båten kom frem til Nordbukt, var det derfor ingen flyktninger der. Soldatene skal ha blitt sinte siden de ikke nådde dem igjen. De begynte å skyte rundt seg. På fjellet skal flyktningfølget ha hørt skytingen og det oppstod panikk. «I ettertid, når æ tenke på det herre, så må æ sei æ kjenner angsten komme. Den som vi følte når de begynte å skyte der nede, det var nifst det. Vi trudde at de skaut folk der nede,» sier informanten.

Det var nå om å gjøre å komme seg unna før soldatene tok dem igjen. Men soldatene valgte ikke å følge etter flyktningene opp fjellet. Den første prøvelsen for flyktningene var dermed over.²¹⁵

211) Informant 4; Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 205.

212) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 205.

213) Informant 4; Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 205.

214) Informant 4.

215) Ibid.

å hallusinere. Flere ganger så han hus som de andre ikke så. Han svarte ikke på tiltale, selv om han forstod både norsk og tysk, og han snakket med seg selv. De andre kunne se at han fikk frostskeer både i ansiktet og på hendene, han hadde kun tynne finger-
vanter. Omsider snublet de over en gamme. Det ble lagd bål i åpningen mens gruppa la seg til å sove inne i gammen.²¹⁸

Etter å ha oppholdt seg noen dager i gammen hørte de flydur. De sprang ut på isen slik at flygeren oppdaget dem. Det ble sluppet ned kjeks, sjokolade og sigaretter, samt en anvisning om hvor de skulle gå for å komme frem til Vájssá. De spiste maten før de satte av gårde. En og en halv time senere kom de frem til Vájssá.²¹⁹

Den andre gruppa som dro fra Læjbágammen, skal også ha holdt for mye mot nord, og kom derfor ut av kurs. I denne gruppa var det mange menn som skiftet på å gå først for å lage spor til de andre. Kvinnene gikk i midten, mens barna gikk bakerst. Det var mange barn med på turen. «Det var i grunnen berre å gå det, det var hardt å gå, du hadde ikke sjanse til å syt og klag. Vi fikk beskjed, nu går du,» forteller informanten. For å spare på energien var det om å gjøre å følge sporene til den som gikk foran.²²⁰

Etter hvert gikk de tomme for mat. Gruppa måtte derfor finne ut hvordan de kunne få tilført energi for at de skulle klare å fortsette. De hadde hatt havregryn med seg, men nå var det tomt, så de vrenget sekken og kokte suppe på foret. Matmangelen var nå blitt en alvorlig trussel. Nå stod det om liv, sier informanten. Gruppas samhold ble også satt på prøve. En familie ble hengende etter de andre. De andre gikk derfor tilbake for å se hva de gjorde, og oppdaget at de satt og spiste mat som de hadde gjemt unna.²²¹

Omsider kom gruppa frem til Áhkájávrr. Det var sterk motvind, og mange trodde at de ikke ville klare å gå siste del over vannet. Da gikk en av de eldre kvinnene ut på isen. De andre forsøkte først å stanse henne, men valgte til slutt å følge etter. Midt på natta kom de frem til den andre siden, helt utmattet. De tente på ei tørrgran og håpet på denne måten at de skulle bli oppdaget. Plutselig mente noen at de hørte bjeller. Da de gikk for å undersøke dette, viste det seg at det var båtføreren som også hadde rømt, og var kommet over med hest. Gruppa, som var helt utsultet, mente at de måtte slakte hesten, men hesteeieren ba for den. Han kunne fortelle at det ikke var langt igjen til Vájsáluokta. Slik berget hesteeieren hesten og gruppa kom seg frem til Vájsáluokta.²²²

I Vájsáluokta ble det kokt kjøttsuppe. Siden flyktningene hadde vært uten mat så lenge, fikk de ikke mer enn ei skje av gangen. Når de var så sultne, var det å få suppa porsjonert ut i så små porsjoner en lidelse. Etter dette er kjøttsuppe blitt hans livrett, forteller informanten.²²³

218) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 207.

219) Ibid., s. 209.

220) Informant 4.

221) Informant 4; Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 208.

222) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 208–209.

223) Informant 4.

Etter en tid i Vájssá, ble gruppa lost til Suorvvá. Der ble de ulike gruppene skilt. Samene ble skilt ut og sendt i egne leire. Vår informant forteller at hans far egentlig har mye samisk i slekta. På turen over hadde faren til informanten gått med ei samelue av karesuandotypen. Først trodde derfor det svenske grensepolitiet at han også var same. Men dette ble oppklart, slik at han ikke ble plassert i den samiske leiren.²²⁴

3.3.4 En pakke skulle hentes i Vájsáluokta

Ragnhild Moksnes forteller at hun og hennes tante (Karen Andersen) i august 1944 måtte dra en tur til Vájsáluokta. Ragnhilds tante og Karens søster Inga Mathiesen bodde i Sverige. Hun hadde sendt en pakke til Vájsáluokta, som Karen skulle hente. I pakken var det blant annet klede til kostepynt samt kaffe. Ragnhild bodde lengst ute i Tysfjord på gården Kjær, og for å komme seg over til Vájssá startet de fra Nordbukt. Her var det 25–30 flyktninger som de slo følge med. På turen hadde de med seg los, enten fra Musken eller Leirelv.²²⁵

Ragnhild og Karen hadde i tillegg med seg to geiter, ei hvit og ei svart. I Sverige skulle de bytte geitene inn i varer. Da de kom til grensen, nær de tyske grensevaktene, fikk de et problem. Det var begynt å lysne, og den lyse geita var lett synlig. De hadde med seg et skjørt som de pakket geita inn i, slik at den ikke skulle være så lett å oppdage. På

Gusajávrru innenfor Nordbukt. Flyktningeruten gikk på venstre siden av vannet. På høyre siden av vannet og like utenfor bildekanten hadde tyskerne ei vaktbu. Foto: Oddmund Andersen.

224) Informant 4.

225) Intervju med Ragnhild Moksnes i 2012.

selve grensen måtte de skjule seg bak steinene, og springe fra stein til stein for ikke å bli oppdaget. Mens de sprang mellom steinene, kom geitene fra hverandre, og da begynte de å breke. De ble heldigvis ikke oppdaget.

På den andre siden av grensen måtte de over en isbre. Da var geitene gode å ha. Mens de akte ned fra isbreen, hjalp geitene til med å bremse slik at de ikke fikk for stor fart. På nedsiden av breen slo de leir slik at de kunne få seg noe å spise. En av de som var i flyktningfølget, hadde med seg en baby. På grunn av alt stresset med flukten hadde ikke mora melk til ungen. Da melket de geitene slik at ungen fikk melk. Karen og Ragnhild fulgte flyktningene frem til Måskåsjammen, og derfra gikk de alene frem til Vájssá.

Da de kom frem til Vájssá, var ikke pakken kommet. Karen måtte derfor dra hjem igjen uten å få utført sitt ærend. Samme høst planla hun derfor en ny tur over til Vájssá for å hente pakken. Også denne gangen var utgangspunktet Nordbukt. Da hun kom dit, var det på samme måte som sist mange flyktninger som ventet på en los. Familien hadde gjemt dem i sjåen. Plutselig kom det tyskere til Nordbukt. De var på vei til fjells for å avløse et vaktlag ved grensen. Heldigvis rakk en i familien å advare flyktningene. Uten at tyskerne oppdaget det, rømte de opp langs elvedalen nær huset og til fjells. Der skulle de vente på losen.

På gården nektet tyskerne alle å forlate huset. Det var så vidt de fikk gå ut til fjøset. Familien hadde nå et stort problem. Hva skulle de gjøre med flyktningfølget som ventet på fjellet? På samisk diskuterte de situasjonen seg imellom, uten at tyskerne forstod hva de snakket om. De ble enige om at Karen kunne lose flyktningene over til Sverige, siden hun visste veien. Men hvordan skulle hun komme seg løs fra tyskerne?

Karen fant ut at hun skulle spille gal eller dum. Hun gikk derfor rundt og klemte på tyskerne. De andre i huset var med på spillet og fortalte at hun ikke var riktig klok. En av tyskerne snakket litt norsk slik at de kommuniserte med han. Så begynte hun å pakke sakene sine i sekken, både kaffe, mat og et tau. Familiefolket sa at tyskerne måtte la henne få lov til å reise, for hvis hun ikke fikk lov til å gå, så ble hun helt «tullat». De fortalte tyskerne at hun kun skulle opp i marka, og da kunne hun bli borte noen dager. Til slutt ga tyskerne etter og lot henne gå. Med seg på turen fikk hun tigd seg tobakk fra tyskerne. Og da hun dro, gikk hun rundt til alle tyskerne og sa farvel til dem.

Straks hun var ute av huset, gikk hun strake veien til fjells. Der ventet flyktningene på henne. Hun loste dem deretter over til Vájsáluokta. Og da hun kom frem, var pakken kommet, slik at hun kunne ta den med på hjemveien.

3.3.5 Hvordan var det å vokse opp i en losfamilie?

I det følgende skal vi videreformidle historien til en person som var barn i en losfamilie under krigen. Vi vil prøve å gi et bilde av hvordan det var å få krigen inn i stua, og hvordan familien forholdt seg til dette. Informanten forteller at det hele tiden var fullt av folk hjemme hos dem, siden de bodde slik til at det var naturlig at flyktningene kom

hjem til dem. Frykten for at tyskerne skulle oppdage flyktningene, gjorde at de måtte gjemme dem i låver og uthus.²²⁶

Det var vanlige folk som flyktet. Men mange av de som søkte inn i fjordene, må ha hatt det travelt med å komme seg av gårde. Ikke alle var forberedt på den lange turen over til Sverige. En gang kom det flyktninger fra Svolvær. De var dårlig kledd for en lang tur over fjellet. Dette var midt på kalde vinteren. På beina hadde de kun småsko. De hadde heller ikke ryggsekker, som ville være naturlig for en slik lang tur. I stedet hadde de tatt med seg ei reiseveske av papp. Gårdsfolket skjønte med en gang at turen over fjellet med slikt utstyr kunne være farlig. Mora satte derfor i gang med å ordne klær til dem. I tillegg sydde hun ryggsekker av filt, sekker som de kunne knyte sammen, i stedet for reiseveska. En kunne undre seg over om de som flyktet hadde dratt i panikk, eller om de ikke forstod bedre, sier informanten.

En annen gang var det en hollender som overnattet hos dem. Før turen over fjellet skal barna ha fått i oppdrag å lære han å gå på ski, for det kunne han ikke. Hver gang han skulle opp en bakke, så gled han ned. Løsningen på problemet var enkelt. Det ble hentet spiker og hammer, og bakerst i skien ble det satt to spiker. Med spikrene gikk han nå rett opp alle bakkene. Men dette skapte jo problemer når han skulle ned bakkene.

Det var imidlertid ikke alle flyktningene det gikk like bra med. En gang ble det funnet en ung mann oppe på fjellet. Han satt bak en stein med beina i vann. De var helt forfrosne slik at han ikke lenger klarte å gå, og han klarte derfor ikke å ta seg ned til folk. De som fant han måtte derfor gå ned til gårdene for å hente hjelp til å bære han ned fra fjellet. Mannen hadde store smerter, skrek og hadde fryktelig vondt. Gårdsfolket skjønte med en gang at han var for syk til at de kunne hjelpe han. De tok derfor kontakt med tyskerne og spurte om de kunne hjelpe han. Det var en tysk lege på stedet. Den tyske legen undersøkte han og fant ute at de heller ikke kunne gjøre noe. De forstod at han var døende, og ville ikke flytte han. De ga han derfor en morfinsprøyte mot de verste smertene.²²⁷

Barna fikk ikke komme inn i kammerset hvor han lå. I stedet stod de utenfor vinduet og hørte når han skrek. Disse skrikene kan vår informant høre den dag i dag, så forferdelig var det. Mannen lå på gården i flere dager før han døde. Etter hans død kom lensmannen og tok han med til Kjøpsvik, hvor han ble gravlagt.

Før gutten døde, skal han ha fortalt at han var fra Oslo. En av folkene på gården skal ha skrevet opp navnet til familien hans, slik at det skulle bli gitt beskjed om hans død til hans mor. Adressen til familien skal imidlertid ha kommet bort, slik at de ikke fikk gitt beskjed om hva som var hendt. Personen som fikk denne oppgaven, skal derfor hele livet ha slitt med dårlig samvittighet for at familien ikke fikk beskjed om hva som hadde hendt.

En annen gang, i oktober 1944, var faren på fjellet og søkte etter sauer som ikke var kommet ned til gården. Da kom han over en krigsfange som hadde rømt fra en av fangeleirene i fjorden. Fangen satt bak en stein med en pose med sopp. Det var maten hans.

226) Informant 3.

227) Ibid.

Flyktningen hadde ikke skikkelige sko på seg – bare striesekker som var bundet rundt føttene. Han var derfor svært sår. Husfaren lagde bål og kokte kaffe. Deretter kastet han posen med sopp og ga han mat. Da skal tårene ha trillet nedover kinnene på flyktningen. Så tok han flyktningen med hjem og gjemte han på låven.

Neste dag skulle faren gi han mat. Det var imidlertid om å gjøre at så få som mulig fikk kjennskap til flyktningen de hadde losjert hjemme hos dem. Barna i huset observerte at faren gikk til låven med mat, og spurte hvorfor han gjorde det. Han forklarte at han skulle gi mat til hønsene. Men dette var vanligvis ikke hans jobb, det var jo barna som gjorde det. De hadde aldri sett faren gjøre dette tidligere. De skjønnte derfor at alt ikke var som det skulle være. De passet på når faren ikke var der, og så gikk de på låven. Her tok de en stokk og stakk med den i høyet. Flyktningen lå gjemt der inne i høyet. Han skjønnte selvfølgelig at det var noen som prøvde å avsløre han. Han greide ikke å ligge gjemt lenge og da stokken nærmet seg, spratt han opp. Barna skal ha skreket høyt, og flyktningen var blitt like redd, da han først trodde det var tyskerne som var kommet for å lete etter han.

Flyktningen ble boende hjemme hos dem et par uker. Da foreldrene skjønnte at barna visste om han, var det om å gjøre å få dem til å holde tett om dette. Barna var jo ofte innom tyskerne og fikk drops. Noen av soldatene snakket dessuten ganske bra norsk. På slike turer kunne de derfor komme til å avsløre flyktningen. De fikk derfor streng beskjed om ikke å si noe, og det gjorde de heller ikke. Flyktningen fikk sydd ekstra brede kommager til seg, og så ble han lost over fjellet mot Sverige. Han skal også ha kommet vel frem, de fikk senere høre at han var observert i Våjsáluokta.

Informanten forteller at presset mot losfamiliene inne i fjordene var stort. Varmann sendte stadig nye flyktninger inn i fjordene, som familiene måtte holde unna tyskerne. Tyskerne bodde midt blant losene i noen områder, og kunne komme på uventet rasia. Det var derfor hele tiden fare for at nettverket kunne bli avslørt.

Informanten sier at det verste var om tyskerne skulle begynne å søke etter losene når faren var på losoppdrag, eller at tyskerne fant flyktninger hjemme på gården hos dem. Hva ville skje da? Hva skulle de si til tyskerne? Hva om pappa ble tatt? Likevel sier informanten at de som barn ikke skjønnte så mye av det som skjedde, og hvor farlig det egentlig var.

Tysk patrulje i Tysfjordfjellene. Foto: Ukjent. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

Barna var dessuten en utfordring for foreldrene. Selv om det ikke var helt akseptert, var barna stadig på besøk hos tyskerne. De hadde nemlig drops, noe som lokket barn til dem. Når barna var på besøk, ville tyskerne gjerne vite ulike ting. Noen ganger ønsket de å lære seg norsk. De kunne derfor spørre hva ulike ord betydde på norsk. Men barna snakket lite norsk, så da sa de hva ordet betydde på samisk. Det var muligens derfor tyskerne lærte seg noen samiske ord. På slike turer hos tyskerne var det imidlertid alltid en fare for at barna kom i skade for å fortelle om losvirkksomheten, eller at det var flyktninger på besøk hos dem, dette til tross for strenge formaninger om ikke å si noe til dem.

En annen sak var frykten for å prate med andre om ulike ting. Man var mistenksomme mot hverandre. I bygda fryktet man for at det var angivere midt iblant dem. Foreldrene ga derfor barna beskjed om ikke å prate så mye med andre. Hjemme hos dem var det dessuten små unger som pratet i ett og ikke forstod at de ikke skulle si alt. De eldre barna i huset fikk derfor i oppdrag å ta de minste barna på loftet for å leke med dem der når det kom folk til huset som de ikke kunne stole på.

I ettertid har vår informant undret seg over at foreldrene klarte det presset som hele tiden var mot familien. Det var så mange ting som kunne skje. Frykten for å bli oppdaget, at faren kom vel hjem fra losturene uten å bli oppdaget av tyskerne, at det ikke skulle skje noe på turen. Hun sier derfor at det er rart «at mammas nerver holdt».

3.4 Fortellinger fra Grunnfjorden

I Grunnfjorden var det flere losere som loste fra de ulike gårdene. Det er kjent at følgende personer drev med losing: Jarle Wilhelmsen (f. 1918–2000), Wilhelm Wilhelmsen (1890–1974), Anders Amundsen (1894–1966), Nils Eriksen (1906–1980), John Larsen (1899–1957), Peder Mathisen (1920–2000).

Det var vanlig å lose flyktningene frem til Læjba- eller Sårkågammen på svensk side. Derfra gikk løypa til Våjsáluokta. Etter at tyskerne hadde etablert seg i Hellmofjorden, ble det også opprettet en vaktpost inne i Grunnfjordbotn og i Mannfjorden. Her bodde vaktene nede på gårdene og dro opp til sine vaktbuer i fjellet kun når de hadde vakt.²²⁸ I Grunnfjordbotn skal det ha vært tolv stykker som var stasjonert.²²⁹ De skal ha holdt vakt på Eideryggen mellom Mannfjorden og Grunnfjorden.²³⁰

Det kom stadig nye flyktninger til Grunnfjorden. Det var alltid en viss fare for at tyskerne kunne sjekke folk som dro mellom de ulike stedene. Det var derfor viktig å ha legitimasjon med seg når man beveget seg utendørs, til og med når man var ute med båt. Båtførere som kom til fjorden med flyktninger hadde funnet noen metoder de kunne bruke for å forklare sine ærend i fjorden om de ble stoppet av tyskerne. En informant husker blant annet en skøyte fra Lofoten som ofte kom inn i fjorden for å kjøpe tømmer. De

228) Hveding, Johan: *Tysfjord under krigen 1940–1945*. Utgitt av Tysfjord formannskap. 1955: 56.

229) Intervju med Einar Eriksen i 2010.

230) *Årbok for Tysfjord 1990*: 59.

måtte absolutt ha tømmer. Etter krigen skjønte han hvorfor. De var i lostransport. Behov for tømmer var derfor kun et påskudd for å kunne frakte flyktninger inn i fjorden. De kom alltid om kvelden etter at det var blitt mørkt.

I Grunnfjorden skal Nils Eriksen ha gjort flere losturer. Sønnen, Einar Eriksen, forteller at hans far gang skulle lose noen over til Sverige sammen med en annen los. Muligens var dette på vårparten i 1944. Da fikk han sammen med en kamerat beskjed om at de skulle dra inn til Grunnfjordbotn. Oppdraget var å undersøke om tyskerne var nede ved fjorden. De dro derfor til tyskerne for å finne ut hvor mange som var der. Tyskerne trodde de var ute for å fiske, for på tur inn til bunnen fikk de en torsk. Einar forteller at han husker at tyskerne spanderte drops på han. Opp mot en uthusvegg så han skiene stod oppstilt. Der telte han tolv par ski. Etterpå dro han hjem for å fortelle at tyskerne var nede ved fjorden og ikke oppe på fjellet. Losene kunne deretter dra trygt på fjellet under forvisning om at tyskerne var nede ved fjorden.²³¹

Kaja Andersen har fortalt om noen flyktninger som bodde hos en familie inne i Grunnfjorden. De skal muligens ha kommet fra Lofoten. Først forsøkte de å flykte over til Sverige, men var nødt til å returnere. De kom da ned til Grunnfjorden. De hadde vært på fjellet i om lag to til tre uker. En av dem hadde forfrosset føttene.²³²

Huset til familien de bodde hos hadde ikke utsyn over havet. Plutselig oppdaget de noen tyskere som gikk forbi vinduet og var på vei inn i huset. Husfolket fikk straks flyktningene opp på loftet, hvor de ble gjemt under sengeklærne, like før tyskerne trampet inn i huset. En av soldatene var på vei opp på loftet for å undersøke der. Folkene i huset skjønte at han kunne oppdage flyktningene. Det som skjedde videre, er det to versjoner av. Ifølge en av informantene skal ei av jentene i huset, som kjente soldaten, ha hengt seg rundt halsen hans og begynt å flørte med han. Soldaten glemte sitt ærend og flyktningene på loftet var berget. I den andre versjonen fortelles det at det var to små unger i huset, og idet soldaten skal gå opp på loftet for å undersøke om det er noen der, så drar ungen han i buksa for å gi han ei klappakake. Husmora holdt nemlig på å steke klappakaker da tyskerne kom. Soldaten tar kaka, og dermed glemte han at han skulle på loftet og flyktningene ble ikke oppdaget.

På loftet skal flyktningene ha ligget klare og ventet på de tyske soldatene. En av dem hadde et gevær med seg, en Krag-Jørgensen. Med den hadde de tenkt å forsvare seg om tyskerne kom opp trappen. Senere ble flyktningene fraktet til Kjøpsvik, og derfra returnerte de til Lofoten.²³³

3.4.1 Losene Jarle og Wilhelm Wilhelmsen

I Grunnfjorden var brødrene Jarle og Wilhelm Wilhelmsen de mest sentrale losene. De første turene skal de ha gjort allerede i 1942. Det største trykket var i årene fra 1943 til og med 1944. Jarle skal ha krysset grensen med flyktninger 24 ganger. På 20 av disse

231) Intervju med Einar Eriksen 2010.

232) Intervju med Kaja Andersen 2008; Intervju med Paul Gælok 2008.

233) Intervju med Kaja Andersen i 2008.

turene loste han alene, mens han på de øvrige turene hadde medhjelpere. Etter et losoppdrag var over, kunne han hugge ei bjørk og trekke den etter seg. På den måten kunne det se ut som kom fra skogsarbeid.²³⁴

Jarle mente at flyktningene ofte var dårlig utstyrt for turen over fjellet. Noen kunne også komme inn til gårdene uten niste for turen. De trodde at det var en lett dagstur som stod foran dem. Det var på samme måte som for losene i Hellmofjorden viktig å gi flyktningene i hvert fall et minimum av utstyr og mat før de startet på turen. Handelsmann Charlie Winter kunne hjelpe dem med mel og andre krambuvarer, mens losene hadde tilgang til kjøtt, fisk og poteter. Det var ingen los som våget å dra til fjells med sultne flyktninger.²³⁵

Tyskerne som var stasjonert i Grunnfjordbotn, gikk vanligvis forbi gården til Wilhelmsen på vei opp til fjells. Noen ganger kunne de også komme innom. Samtidig som tyskerne var der, kunne det også være flyktninger på gården. Det var derfor alltid en viss fare for at flyktningene kunne bli oppdaget. En gang ble 18 hollendere og finner boende hjemme hos dem i to døgn på grunn av uvær.²³⁶ Losene hadde i slike tilfeller sagt til flyktningene at de skulle late som de var på besøk hos familien om tyskerne kom på besøk.²³⁷

En gang hadde familien besøk av tyske soldater. De satt i stua og drakk kaffe. Da ser de at det kommer en motorbåt med flyktninger inn fjorden. Da var det om å gjøre å få omdirigert flyktningene uten at soldatene oppdaget dette. Mora til Jarle satte seg til å spinne på rokken, i håp om at støyen fra rokken skulle overdøve motorduren fra båten. Samtidig sprang noen ned i fjæra og fikk flyktningene til å snu. Slik klarte de å unngå at flyktningene ble oppdaget av tyskerne.²³⁸

En annen gang dro Jarle Wilhelmsen for å hente varer i Narvik for handelsmannen på Hulløyhamn i Tysfjord, Charlie Winter. Han ble da bedt om å ta med hjemmefrontmannen Alf Jonassen tilbake til Tysfjord og så hjelpe han over grensen. Jonassen hadde rømt fra arresten og var ettersøkt. Losen sa ja til å frakte han inn til Tysfjord, men lovte ikke å føre han over til Sverige. Turen ut fra havna var risikabel, siden det var fare for kontroll. De måtte innom et marinefartøy for å hente et merkebevis, men slapp unna kontroll. Dermed var det bare å komme seg ut av havna og sørover til Tysfjord.²³⁹

Vel fremme i Tysfjord valgte Jarle å følge hjemmefrontmannen, sammen med en vesteråling, frem til den innerste enden av Langvatnet. Derfra hadde han pekt ut retningen mot Våjsáluokta. Etter to dager kom vesterålingen tilbake. Hemmefrontmannen fant de sittende inne i Grunnfjordbotn, smilende, mens han prata i ørska. De tok han

234) Informant 1; Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 197; *Årbok for Tysfjord* 1990: 59.

235) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 197; *Årbok for Tysfjord* 1990: 59.

236) I følge Ragnar Ulstein var det 14 hollendere. Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 197

237) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 197–198.

238) *Årbok for Tysfjord* 1990: 59.

239) Ibid.

med hjem og lot begge to hvile ut i noen dager. Deretter gikk broren Wilhelm med dem til Vájsáluokta. Det viste seg at de to mennene hadde vært helt fremme ved Vájsáluokta, men hytta var så nedsnødd at de ikke hadde funnet den. De hadde vært kun noen hundre meter fra hytta.²⁴⁰

3.4.2 «At vi kom levanes over, det skjønnne æ ikkje»

Ragnhild Moksnes var 18 år da hun fikk hovedansvaret for å føre sin familie over til Sverige i oktober 1944. Ansvaret delte hun med sin yngre søster Susanna Knutsen, også kalt Sunná. Her er deres historie, slik den er fortalt til oss.²⁴¹

I alt var de fem søstre. De to yngste var Anna på fem år og Kaja på ni samt Marie. På fjellet møtte flyktningfølget vinteren med snø. De ble nødt til å vasse i snøen frem til Vájssá. Turen ble derfor mye tyngre enn de hadde forventet. Når hun i dag ser tilbake på hendelsen, sier Ragnhild: «At vi kom levanes over, det skjønnne æ ikkje.»

Etter brenninga av Finnmark gikk det «ville rykter» om at brenninga skulle fortsette sørover. Alle naboene mente at det var sikrest å rømme. Ragnhild forteller at til og med naboen deres på gården i Rørvik, «tel og med han pakka og tok kjerringa og unga med og rømte. Det skulle mye til for å rokke han.»

De dro i lag med flere andre familier fra Tysfjord. I alt var de 30 stykker, over halvparten unger. Det var litt av en tur, minnes Ragnhild. Fra Hulløynes var det en familie med åtte unger, deriblant et spedbarn. Anders Pedersen, eller Jomfru-Ajannes som han

Ragnhild Moksnes flyktet sammen med sin familie til Sverige under krigen. Foto: Oddmund Andersen.

²⁴⁰) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 199–200; *Årbok for Tysfjord* 1990: 60.

²⁴¹) Intervju med Ragnhild Moksnes i 2012; intervju med Susanna Knutsen i 2012.

også ble kalt, hadde tatt med hesten. Det var mora hans som skulle sitte på den. Hun var halt og hadde dårlig hofter.

Ragnhilds far, Knut Olsen var død i 1941. Moren hadde tuberkulose og var egentlig pasient på tuberkulosehjemmet i Kabelvåg. Akkurat da var hun hjemme på Kjær. De hadde derfor tatt henne med da turen startet fra Nes, eller Vuohppe, i Grunnfjorden. Da de kom opp på fjellet, gikk de rett inn i dårlig vær. Da skjønnte de at mora ikke var sterk nok til å klare turen. De snudde med mora tilbake til Grunnfjorden. Derfra ble hun fraktet ut til Musken, hvor hun hadde en bror.

Deretter startet familien på nytt sammen med de andre. Med to loser fra Grunnfjorden gikk turen først frem til gammen på den andre siden av grensen, sannsynligvis til Sårkågammen der de overnattet. På spørsmål om det var plass til så mange i en gamme, svarer Ragnhild: «Plass og plass. Alle kunne ikkje ligge.» Losen snudde ved gammen. Fra da av måtte de klare seg selv.

Om kvelden så de et bål, lenger nord, opp imot fjellene. Da ble de alle redde for at det var tyskere. Men sannsynligvis var det flyktninger som hadde gått opp ifra Efjorden eller Ballangen.

Neste dag tok de sikte mot Læjbågammen lenger inne i Sverige. Men det ble et forferdelig snøvær. Ragnhild hadde en onkel og hans familie med i følget. Hun husker at han bar en unge på skulderen, mens en av ungene gikk foran. De klarte ikke finne Læjbågammen og var derfor nødt til å slå leir i skogen.

En av familiene hadde en sekk med tørre klær som barna skulle ha når de kom frem. Sekken hadde vært festet på hesten. Nå var den borte. Familien hadde derfor ikke ekstra skift, slik at de måtte tørke klærne så godt de kunne, samtidig som de prøvde å holde ungene varme. «Verst var det for de minste», minnes Ragnhild. Denne oktobernatten var de nødt til å overnatte under åpen himmel. Mannfolkene lagde et stort bål, i en stor ring, og så sov de alle innenfor ringen.

Da det lysnet, oppdaget de at de hadde overnattet 200 meter fra Læjbågammen. Da var de berget, for nå kunne de komme innomhus for å få varmen i seg. De hadde lite mat, men Ragnhild oppdaget ei matbu oppe i et tre, satt opp av reinsamene. I bua fant hun ei tørka reinvov. Den tok hun inn i gammen, og så kokte de suppe på den. Noen hadde dessuten igjen litt havregryn som de hadde opp i suppen. I tillegg var det noen som hadde litt mel slik at de fikk lagd klappakake. Det ble et godt måltid.

Maten ga dem krefter til å fortsette ferden til Vájssá. De fleste valgte å la ungene være igjen i gammen, for siden å hente dem etter at de var kommet frem til Vájssá. Ragnhild og Sunná rådslo seg imellom, og de ble enige om å ta sine søsken med seg. De ønsket ikke å forlate dem i Læjbbá. Ragnhild var den eneste som hadde vært i Vájssá tidligere, slik at hun visste hvor de skulle gå. Underveis til Vájssá gikk de på spor som sannsynligvis kom fra Måskåsjgammen og i retning Ritsem. Gruppa bestemte seg for å følge det sporet, da de mente at det måtte være noen som kjente veien til Vájssá. Ragnhild protesterte, men fikk ikke gjennomslag i gruppa. I dyp snø vasset de dermed etter dette sporet. Ragnhild og Sunná vekslet om å bære de minste på ryggen. De fulgte sporet lenge før de skjønnte at de hadde gått i feil retning. De gikk opp på et fjell, og derfra kunne de

se Vájssá. Da skjønste de at de hadde gått en lang omvei. Det var derfor en meget sliten gjeng som omsider klarte å ta seg frem til Vájsáluokta.

I Vájsáluokta overnattet de i turisthytta. Det var kun ett rom som var ledig, siden det var flyktninger der fra før. Det var også lite mat, men de fant en pannekakeblanding som de stekte opp, noe som var godt etter den lange turen. Dagen etter var det flyslepp og de fikk nye forsyninger med mat. Mens noen dro tilbake til Læjbbá for å hente barna som var blitt igjen i gammen, rengjorde andre hytta. Sengeklærne hadde lus så de ristet dem på snøen. Det var så mye lus i sengeklærne at snøen ble svart. Lusa hadde gode vilkår der, sier Ragnhild. Senere ble de ført til Akkastugorna, som lå lenger øst. Der fikk de forklaring på sporet som de hadde fulgt mot Ritsem. Det var en kjenning fra Tysfjord som hadde tatt feil av retningen. Underveis hadde han forfrosset tærne. Skadene var så alvorlige at han ble hentet med fly fra Áhkká.

Etter et par dager i Áhkká fortsatte de til Suorvvá. Det ble sluppet ned ski til dem, slik at de slapp å vasse i snøen. Det gjorde turen videre lettere. Men etter en stund begynte isen å slå sprekker. De måtte derfor snu og vente på en båt som fraktet dem det siste stykket frem til Suorvvá.

I Suorvvá måtte alle avluses. Mens klærne ble avluset i en ovn, satt de med ulltepper rundt seg mens de ventet. Her ble de værende en stund før turen fortsatte mot Jokkmokk. Med på turen fulgte to losere. De minste og noen av de eldre som hadde tungt for å gå, fikk sitte på en slede. De satt godt innpakket i skinnfeller. De hadde tre overnattinger underveis, blant annet i Álloluokta. Her fikk de som de eneste egen seng. De var nemlig i slekt med husfolket. Kanskje syntes husfolket også synd på dem, siden de reiste uten foreldrene sine. I huset var det ei stue som var privat og ei som var beregnet på flyktninger, og Ragnhild og søsknene ble invitert inn i den private stua. I Bieggaluokta var det matstasjon der de fikk servert kokt sik.

Etter en lang reise kom de frem til Luspebryggen, og derfra ble de ført med tog til Jokkmokk. Her ble de innlosjert i Frelsesarmeens lokaler, hvor de fikk senger oppe på podiet, slik at de lå høyt over de andre. Det var fullt av flyktninger der, blant annet fra Kautokeino. Etter et par dager flyttet de til slektninger i Lappstaden, før de fikk et hus i Harudden. Det var et gammelt og kaldt hus. Isen lå tykk på vinduene, og for å holde

Knut Pedersen fra Lappneset i Hamarøy arbeidet i den norske legasjonen i Jokkmokk. Foto: Ukjent. Bildet utlånt av Kurt Pedersen, Bodø.

Sannsynligvis fra frigjøringsdagene i Jokkmokk. Foto: Ukjent. Bildet utlånt fra Tordis Johnsen, Even Johnsen og John Magnus Johnsen, Storjord i Tysfjord.

varmen måtte de fyre hele natten. Fra legasjonen fikk de rekvisisjon slik at de kunne skaffe seg mat. De måtte dele huset med de andre familiene som de flyktet sammen med, blant annet onkelens familie, Ole og Sigrid Olsen.

Etter hvert ble de kjent med en familie som hadde egen leilighet, og de flyttet inn hos dem. Husleia var 25 kroner i måneden. Den fikk de dekt av legasjonen. I tillegg fikk de gratis mat hos familien, blant annet fordi de tok seg av «gammelmor» i huset. Familien selv var på skogsarbeid og kunne ikke ta seg av henne. Ragnhild passet unge mens Sunná fikk seg huspost.

Og så kom freden. Da dro de til tanta, Sigrid, som bodde i det gamle huset i Harudden. Hun holdt på å vaske klær i en stamp da de kom. Ragnhild forteller at de tok Sigrid i armene og dansa på gulvet slik at de velta klesstampen. Vanligvis ville Sigrid ha blitt sur, men da sa hun ikke noe. Det var kun jubel.

3.4.3 Et flyktningfølge på 20 personer

I november 1944, etter at blant annet Kjær-familien dro over til Sverige, flyktet ytterligere 20 personer fra Grunnfjorden.²⁴² Flesteparten av de som flyktet var fra vestsiden

242) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 200–201.

av Tysfjord, mellom Kalvik og Drag. Blant de som flyktet var lærer Haldor Jensen. De fleste som dro, var redde for at de skulle bli utskrevet til arbeid for tyskerne. Ulstein skriver at losene på turen var Nils Paulsen fra Nordbukt og Ingvald Paulsen.²⁴³ Turen opp på fjellet gikk greit, og de var snart inne ved Langvatnet. Vel fremme ved grensen ser de plutselig et rødt lys stige mot himmelen. Gruppa var redd dette kunne være tyskere, og sprang i en time til de var godt over grensen. De kom frem til Læjbågammen, og hadde tenkt å stoppe opp der, men i gammen var det ikke plass til alle, slik at de måtte komme seg videre. Nede i småskogen fikk de lagd seg et bål, og de fikk varmet seg før de gikk videre. Neste dag kom de til Vájssá, hvor de fikk overnatte. Haldor Jensen forteller at når han dagen etter våkner og ser nærmere på puta, så ser han at den er fullt av lus.

Dagen etter fortsatte følget mot Akkastugorna, som skulle være 15 kilometer unna. De valgte å gå over isen. Etter at de hadde gått en stund, hørte de skudd ute på isen. Like etter ser de en mann komme sjanglende mot dem. Det var en tysk flyger. Han kunne ikke være mer enn 16 år, og hadde kommet ut av kurs fra Banak i Finnmark på veg til Bardu. Han var gått tom for bensin, og hadde vært nødt å forlate flyet i fallskjerm i grenseområdet. Han hadde vandret rundt i noen dager og levde

Innsjøen Langas like ved Björkudden i Sverige. Foto: Oddmund Andersen.

²⁴³) Navnet Ingvald Paulsen er det ingen som kjenner til. Sannsynligvis er dette Ingvald Amundsen fra Lavra i Mannfjorden.

på sjokolade. Det viste seg å være han som hadde sendt ut signallyset de hadde sett nær grensen. Han hadde hørt at det var folk i nærheten og skjøt opp signallyset for å få hjelp. I stedet hadde de han hørte, forsvunnet. Han valgte derfor å følge sporene deres, og nå hadde han altså nådd dem igjen. De tok vare på gutten og fulgte han til Akkastugorna, hvor han fikk mat.²⁴⁴

Dagen etter dro flyktningene videre, nå også med den tyske flygeren, som de trakk etter seg på en stige så lenge de fulgte isen, deretter måtte han selv gå. De hadde om lag fire mil å gå til Suorvvá, som var målet. I hytta hadde det stått et oppslag med forklaring på hvordan de skulle ta seg frem til Suorvvá, og flyktningene fulgte nå denne instruksjonen. Landskapet var kupert med store steinblokker som de måtte klatre over for å komme seg videre. Det gikk mot kveld, men de våget ikke stoppe for å overnatte. De kom til en bukt hvor de så at det var mulig å krysse rett over. En mann gikk foran over isen med en øks. Underveis stoppet han for å undersøke isen. Det førte muligens til at isen ga etter, og en av de falt i vannet. Først skjønte de ikke hva som hendte, siden det var om natta og det var mørkt. De nærmeste klarte likevel å dra denne personen opp av vannet. De fortsatte uten flere uhell. Men den som hadde gått gjennom isen, var både våt og kald. Snart frøs klærne til et ispanser, som gjorde det vanskelig for kvinnen å bevege seg. Hun måtte derfor ha hjelp av to menn for å komme seg fremover. Det var også andre i følget som begynte å slite.²⁴⁵ Følget kjempet seg fremover, meter for meter.²⁴⁶ De begynte å tvile på om de skulle greie å komme seg helskinnet frem. Det var Haldor Jensen som hadde ansvar for den tyske flygeren. Tyskeren sa til Jensen at han skulle bare la han bli værende igjen, men det gikk ikke Haldor Jensen med på. Etter en stund så de lysskimmer foran seg, og da skjønte de at de snart var fremme. Like etter kunne de alle varme seg inne i Suorvvá

3.5 Flyktninger fra Lofoten som dro over Stefjorden i Tysfjord

Fra Borge i Lofoten var det to gutter i tjueårene som sommeren i 1944 måtte flykte over til Sverige. Det var Are Evjen og Rolf Krogh. Bakgrunnen for den planlagte flukten var at den ene av dem, Are Evjen, hadde deltatt i illegalt arbeid. Tyskerne hadde peilet han inn, slik at han stod i fare for å bli anholdt. Han tok kontakt med Rolf for å få hjelp til å rømme til Sverige så fort som mulig. Rolf var litt betenkt da hans far, som var blind, trengte han hjemme. Men da han la saken frem for faren, fikk han farens samtykke til å dra. De to guttene gikk deretter i dekning i ei hytte. Først prøvde de å skaffe seg båtskyss til Svolvær, men det mislyktes. De ble da enige om at Are skulle dra nordover, mens

244) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 201–202.

245) Ibid., s. 202.

246) Ibid.

Rolf ble igjen i hytta. Kontakten skulle de holde over telefon. Om de klarte å skaffe seg båt, skulle de gi følgende beskjed over telefonen: «Pakken er avsendt.»²⁴⁷

Ares far kom på besøk til Rolf og fortalte at Are var etterlyst av politiet i Svolvær. Politiet hadde ringt dagen før, men da hadde faren til Are vært ute på høymarka. De skjønte nå at det hastet med å komme seg av gårde. Are var kommet frem til Harstad, men her ble han arrestert av tyskerne og ført med hurtigruta sørover. Da hurtigruta la til kai på Sortland, hoppet Are på land. Vakta som så hva som skjedde, skjøt etter han og traff han i en fot. Likevel greide Are å komme seg i dekning. Under flukten over til Sverige skal skaden ha gjort flukten vanskeligere.

Rolf dro med hurtigruta til Svolvær. Der skal det ha vært fullt av Gestapo og andre tyske soldater som kontrollerte passene til alle reisende. Han kom seg forbi soldatene og med en båt som førte han til Lødingen. Planen var at de to guttene skulle møtes her for å ta båt over Vestfjorden. I Lødingen fikk han beskjed om at båten skulle gå fra Offersøy så han dro dit. Her skulle han overnatte, men fikk ikke rom, da de trodde han var tysk spion. I stedet fikk han skyss til Rinøy, hvor han overnattet i et naust.

Dagen etter kom båten de hadde bestilt til transport over Vestfjorden innom Rinøy for å hente Rolf. Are var allerede om bord. Båteieren skal opprinnelig ha vært fra Lysvoll i Tysfjord, så han var kjent i området. Tyskerne hadde kontroll ved inngangen til Tysfjord, men om de ble stoppet, skulle skipperen si at de bare skulle besøke en slektning.²⁴⁸

Guttene kom til Lysvoll, hvor de overnattet. Alfred Nikolaisen fra Stefjordbotn

Rolf Krogh. Bildet er tatt på fjellet da de flyktet til Sverige. Foto: Rolf Krogh. Privat eie.

247) Rolf Krogh har fortalt om flukten på en kassett. Kassetten er udatert. Olaug Krogh, gift med Rolf Krogh, har gitt oss tilgang til lydbandet. Rolf Krogh døde i 1996.

248) Rolf Krogh har fortalt om flukten på en kassett. Kassetten er udatert; intervju med Karl Nikolaisen i 2008.

var tilfeldigvis på søndagsbesøk på Lysvoll. Han skal ha tatt de to flyktningene med seg hjem. Familien lovte å ordne med los et stykke på vei til Sverige. Alfred var imidlertid ikke like godt kjent i fjellområdene som hans bror Karl, som hadde vært på fisketur helt inn til svenskegrensen. Dermed ble det bestemt at Karl (f. 1927–2014) og en som het Peder Andersen, skulle ta dette losoppdraget. Før guttene dro, skal de ha overlevert noen brev som de ønsket å få videresendt, men familien i Stefjordbotn skal ha vært redd for at tyskerne skulle få tak i disse brevene, og valgte derfor å brenne dem.²⁴⁹

Den 7. august 1944 forlot de Stefjordbotn. Turen var ikke helt ufarlig. De visste at tyskerne noen ganger patruljerte området Straumpollen–Efjorden. De måtte derfor være ekstra aktpågivende. Karl, som i 1944 kun var 17–18 år, og resten av følget brukte 15–16 timer på turen frem mot grensen. Fra da av måtte de to flyktningene klare seg selv. De var imidlertid godt utstyrt med både kart og kompass, slik at de regnet med å finne veien innover i Sverige.²⁵⁰

Are Evjen på fjellet på vei over til Sverige. Foto: Rolf Krogh. Privat eie.

Den første utfordringen guttene møtte etter at losen hadde forlatt dem, var en isbre. De så ingen mulighet til å gå utenom. De hadde gummistøvler på føttene. Med dem prøvde de å hugge spor i isen med hælene. Rolf gikk først og Are like bak. Under dem lå et åpent vann, og isbreen skrådde ned mot vannet. Gled de utenfor, gikk de rett i vannet. Rundt vannet var det steile fjellsider, som for det meste var isbelagt. Det ville derfor være vanskelig å berge seg på land om det gikk galt. De tok derfor avskjed med hverandre før de startet på turen over breen. Rolf gjorde også opp sitt forhold til Gud. Han hadde aldri følt sin døde mors tilstedeværelse så sterkt som da.²⁵¹

De hadde med seg en tolekniv hver. Med den skulle de

249) Rolf Krogh har fortalt om flukten på en kassett. Kassetten er udatert.; intervju med Karl Nikolaisen i 2008.

250) Ibid.

251) Rolf Krogh har fortalt om flukten på en kassett. Kassetten er udatert.

bremse fallet om de gled. De lurte seg frem over isen. Etter en stund flatet isbreen seg ut, og de kom seg over på fast grunn. Gleden var stor da de fant en heller hvor de kunne hvile ut og skjerme seg for regnet. De befant seg nå ved vannskillet mellom Sverige og Norge. Så skiftet de klær, og hadde kun noen mil igjen til grensen. Et militærtelt ble observert underveis. De trodde at det tilhørte en tysk vaktpost. De hadde nemlig hørt at tyskerne kunne patruljere i høyfjellet for å hindre folk i å rømme til Sverige. Heldigvis var det ikke tyskere. De passerte grensen kl. 12 den 8. august. Under en heller tørket de klærne, fikk mat i kroppen samt litt søvn. De fortsatte ferden i sekstiden neste morgen.

Etter hvert kom de frem til hytta ved Sitasjaure/Sijdasjávrre. Inne fant de både mat og brensel. De fikk lagd seg mat og tørka klær, og ble værende der i tre døgn. Så fortsatte de å gå i over tre mil før de kom til Ritsem ved Áhkájávrrre. De fulgte en merket sti. Det var enkelt å gå og relativt slett terreng. I Ritsem var det en gamme, og inne i gammen var det reinskinn, men det var ikke mye mat der. Dagen etter fant de en flåte og padlet med den til Vájsáluokta.

I Vájsáluokta kom de først frem til skolestuen. Lærerinnen bodde der. Hun var hyggelig og fortalte hvor de skulle gå videre. I Vájsáluokta var det en hytte som var delt i to, den ene halvparten tilhørte grensekommisæren, mens den andre halvparten stod åpen til flyktninger. Her fikk de mat og tobakk. Her møtte de også grensepolitiet. De overnattet i hytta, og neste morgen kom båten som tok dem med nedover vassdraget til Suorvvá. Der var det en militærleir, hvor de overnattet i to netter før de dro videre. Der var en ny båt fra Suorvvá til Lussebyrge, før de ble ført med buss til Jokkmokk, hvor mottaksstasjonen lå. Der fikk de ta seg et bad, de ble avluset, og så fikk de mat. Der var det var mat i overflod. Videre reise gikk med toget sørover, hvor de endte opp på Kjesäter. Her fikk de nye klær, og det ble tatt avhør av dem. Der skiltes også kameratene.

I 1993, mens Karl var i Stefjorden, kommer det en mann på besøk. Vel inne i huset spør han etter Karl. Karl hilser på han, og den besøkende presenterer seg. Men Karl forstod ikke hvem det var før den besøkende fortalte at siste gang de møttes var under krigen. Og da gikk det opp for han hvem det var. Det var Rolf Krogh, som var kommet til Tysfjord for å hilse på sin vegviser. Han fortalte at han nå bodde på Senja, mens hans kamerat Are Evjen holdt til i Arendal. Etter det har det vært godt kontakt mellom de tre familiene.²⁵²

Karl fikk en pokal fra de to guttene som takk for sin innsats. På pokalen står det inngravert «Rolf Krogh Are Evjen Takk for hjelpen». Selv sier Karl at det er spesielt at det han omtaler som «det lille han gjorde», har blitt satt sånn pris på av de to.

3.6 Grenselosene må flykte

Den 25. januar 1945, på ettermiddagen, ble Kolbjørn Varmann, sammen med Hilda Berg og Alfred Ness, arrestert av tyskerne.²⁵³ Ulstein mener at bakgrunnen for arrestasjonen

²⁵²) Intervju med Karl Nikolaisen i 2008.

²⁵³) *Årbok for Tysfjord* 1990: 55.

av Varmann var at han hadde hjulpet ei jente over til Sverige. Vel fremme i Sverige skal jenta ha skrevet et brev til en venn i Norge, der hun oppfordret venninnen til å rømme over til Sverige ved hjelp av Varmann. Brevet var sendt med en los eller kurer til Norge, og postlagt i Norge. I sensuren ble brevet åpnet, med det resultat av tyskerne aksjonerte mot sognepresten. Varmann prøvde å unnskyldte seg med at dette var gjort for å skade han, men tyskerne trodde ikke på han. Brevet var nemlig ikke sendt direkte til tyskerne.²⁵⁴

Arrestasjonen førte straks til at losene kom i søkelyset. Varmann hadde avtalt med losene at hvis han ble arrestert, måtte de straks rømme. Beskjeden om arrestasjonen ble på ulikt vis formidlet til losene. De fleste av losene i Tysfjord kom seg derfor unna, selv om de fikk beskjed i siste liten.²⁵⁵

3.6.1 Petra Knutsen, Nils Knutsen og Anders Knutsen i Leirelv – om flukten

De første tyskerne skulle arrestere, var brødrene Nils og Anders Knutsen i Leirelv. Allerede dagen før losene fikk besøk av tyske soldater inne i fjorden, var det tegn som tydet på at noe var i gjære. Dette forteller en informant som var en tur i Kjøpsvik dagen før. Da de gikk opp til Kjøpsvik, møtte de en mann som opprinnelig var fra en av fjordene i Tysfjord. Han fortalte at fem hollendere som var mannskap på et hollandsk skip var arrestert. Men det som forundret kjøpsvikfolk, var at de arresterte hollenderne fikk lov til å ha lampelys om kvelden. Vanligvis var alt mørklagt, mens disse karene som var i arrest, hadde tillatelse til å bruke lys. Dette syntes de alle var mistenkelig. Var dette tyske soldater som ga seg ut for å være flyktninger som ventet på å få loshjelp over til Sverige?²⁵⁶

Senere samme dag møtte informanten noen losere. De hadde også hørt om de arresterte hollenderne og syntes også at dette var mistenkelig. De hadde vært nede i Hestnessjyen, der grenselosene Anders og Nils Knutsen fra Leirelv hadde skøyta si liggende, og sagt til dem at de måtte komme seg av gårde. Nils og Anders skjønnte at noe var på gang, og dro hjem.

Dagen etter var informanten sammen med sin far og kostet båten. Da kom det en tysk soldat til dem og spurte om informantens far var Nils Knutsen. «Nei», svarte faren, det var han ikke. Faren måtte vise passet til soldaten. Deretter måtte han vise soldaten hvor de overnattet. Der ble hele huset undersøkt, sannsynligvis på jakt etter Nils Knutsen. Men da var allerede Knutsen kommet seg vel hjem til Leirelv.

Petra Knutsen, Nils Knutsens kone, forteller at hun var hjemme i Leirelv da hun så en båt komme inn fjorden. Hun kjente igjen båten og skjønnte at det var tyskerne som var på vei hjem til dem. Nils og broren Anders var ute og dro garn ikke så langt fra

254) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 385.

255) Ibid.

256) Informant 1.

Leirelv i Hellmofjorden. Foto: Oddmund Andersen.

gården. Hun ropte til dem at de måtte gjemme seg inntil berget til båten hadde lagt til land, og det gjorde de. Føreren av båten var en de kjente. Han lot som han fikk problemer med motoren, slik at båten saknet farten. Båten stoppet derfor mellom Josommerseth og Leirelv. Dette ga Anders og Nils muligheter for å gjemme seg nede i tangen inntil båten var kommet inn i fjæra. Deretter snek de seg langs fjæra frem til skogen, og dermed var de berget.²⁵⁷

Inne i huset befant Petra seg sammen med sin manns søster Signe og ungene sine. Fem soldater kom opp til huset og spurte etter Anders og Nils Knutsen. Petra løy og sa at de var dratt til Hamarøy tidligere samme dag. De skulle hente en båt, siden de skulle til Lofoten. Tyskerne trodde ikke helt på denne forklaringen og spurte naboene om dette stemte. Der fikk de til svar at mennene var hjemme, siden båten lå i fjæra. Da tyskerne kom tilbake, var de sinte. Men Petra var ikke redd. Hun tenkte at det fikk gå som det gikk. Nå måtte hun finne på noe. Hun sa at båten nede i fjæra, det var en gammel trebåt. «Hvor langt tror dere at dere kan ro med den», spurte hun. De hadde nemlig flere båter. En av soldatene, en som het Amundsen, var enig med henne.²⁵⁸

Soldatene gikk deretter til Nedre Leirelv, med unntak av en norsk soldat som ble igjen hos Petra. Hun begynte da å spørre ut soldaten. Han fortalte at han ikke var gift. Da sier Petra at Signe heller ikke var gift. Soldaten smilte, og spanderte en sigar på Signe og en sigarett på Petra. Deretter gikk Petra opp på loftet og så til ungene. Her fant hun votter og et skjerf, som hun tok under armen. Samtidig fortalte hun sin eldste datter at

257) Informant 2; Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio. 1988.

258) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio, 1988.

Fra huset til Petra og Nils Knutsen kan man se ut fjorden. Foto: Oddmund Andersen.

hun måtte dra for å møte faren og si at de ikke måtte komme hjem. Hun ba henne legge seg for å sove. Deretter gikk hun ned igjen til tyskeren. Hun drakk vatn, og da hun tok øsa for å drikke for andre gang, var hun klar til å rømme. Soldaten skal ha holdt hodet på en spesiell måte og sett svært tankefull ut. Hun antydte at hun skulle ut i fjøset en tur, for hun spurte om han hadde lagt merke til om det var bål i fjøset. De pleide nemlig å koke mat til dyrene inne i fjøset, og om de hadde glemt å slukke bålet, kunne det begynne å brenne. Men soldaten hadde ikke lagt merke til dette. Da gikk hun til døren og snek seg ut.²⁵⁹

Petra sprang langs fjæra. Før hun søkte opp mannen og hans bror, gikk hun innom en gård og fikk med mat som de ville trenge under flukten. Så dro hun videre. Da hun kom til et sted som heter Båhtjemdievvá, kom den eldste datteren hennes etter henne. Petra oppdager henne og sier: «Herregud barnet mitt, har du gått fra huset. Nå blir vi alle skutt.» Petra sendte henne tilbake samme vei. For Petra var det hardt å se jentungen gå gråtende hjem.

Deretter fulgte hun Anders og Nils sine spor til hun så dem. Hun plystret da hun nærmet seg, og de kom henne i møte. Deretter dro de tilbake til Musken for å høre nytt fra folk. Bohattá og Mikkel Piera kunne fortelle at hjemme hos dem hadde Signe lagd mat til soldatene, de hadde funnet saltkjøtt som hun måtte koke til dem. Petra, Nils og Anders dro videre til Paul Amundsen²⁶⁰ i Musken, der de fikk varm kjøttsuppe. Her

259) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávsá. NRK Radio, 1988.

260) Informanten sier at de dro til Vássjá. Dette er sannsynligvis Paul Amundsen, som av og til ble kalt Vássjá eller Vássjábava.

fikk de også låne en båt, og de rodde over til den andre siden av fjorden til et sted kalt Tjieloabme.²⁶¹

Tyskerne satte straks i gang å lete etter dem. På den tiden bodde Anders Mikkelsen senior (senere Urheim) med sin familie i Musken. Fra der de bodde, kunne de følge med på tyskernes søk etter de tre som da gjemte seg i Båhtjemdienvá. Tyskerne hentet en schæfer og begynte å følge sporene etter flyktningene. Det var imidlertid snøfokk, slik at sporene blåste igjen. Både schæferen og tyskerne mistet sporet og måtte snu. Inga Karlsen husker at de voksne tørket tårene da de så at tyskerne ikke klarte å følge sporene.

Da tyskerne ikke kunne følge sporene etter flyktningene, søkte de etter dem andre steder. I Musken undersøkte de alle husene. En informant forteller at tyskerne kom hjem til dem midt på natta og spurte etter Nils og Blåmann. Inga Karlsen husker også at tyskerne kom hjem til dem for å lete etter flyktningene. Hun lå og sov på loftet, og plutselig kom tyskerne og rev bort teppet for å sjekke hvem som lå der.²⁶²

I Musken møtte tyskerne lærer Moksnes, og de spurte om han visste hvor Petra var dratt. Moksnes sa da at han trodde at de allerede var i Sverige. Da ble tyskerne sinte. Moksnes skal ha hørt at de sa at de skulle ta ungene ut på havet og kaste dem i Vestfjorden. Moksnes dro derfor hjem til familien Knutsen og hentet barna til Musken.²⁶³

I Leirelv ble soldatene delvis boende i huset til Nils og Petra. De trodde at Nils og Petra skulle komme hjem, og håpet på den måten å ta dem til fange. Signe, søsteren til Nils, bodde fortsatt i huset. Soldatene spurte og maste på henne om når hun trodde at Petra og Nils kom tilbake. Men hun kunne ikke svare på dette. En gang ble hun lei av maset deres. Det stod en komfyr på kjøkkenet. Hun åpnet ovnsdøren og sa at de var inne i ovnen, oppbrent. Da ble det slutt på å spørre henne ut om hvor de var.²⁶⁴

Flyktningene holdt til i Tjieloabme, i en gamme. Herfra planla Petra å dra hjem for å hente ungene en natt, men så fikk de høre at læreren hadde hentet dem til Musken, og bestemte seg for å la dem være der. Mens de var i gammen, kom det en mann til Tjieloabme. Han ble både redd og overrasket over å finne dem der. Han lagde oppstyr og spurte hva de gjorde der, når tyskerne lette etter dem overalt med «hunder og alt». Han ble så redd at han ville klatre opp fra Tjieloabme, men da huket Petra tak i han, holdt han fast og roet han ned. Etter dette dro de til Tømmervik, og videre over fjellet til Grunnfjorden og så over til Sverige.²⁶⁵

Men det varte en stund før de nådde Sverige. Underveis måtte de overnatte i en snøhule. Petra husker at da de våknet, var det så kaldt at hun knapt klarte å holde stavene da de skulle gå videre. Samtidig skal Anders ha mistet synet. Han var blodrød i ansiktet. For å hjelpe han dekket de ansiktet med snø. Nils lagde bål og kokte havresuppe, noe som gjorde at de fikk varmen i seg igjen. Deretter var det å kjempe seg frem til Læjbágammen, hvor de overnattet sammen med tre andre flyktninger. En av disse hadde

261) Urheim, Stig Gælok Rádja lávså. NRK Radio, 1988.

262) Intervju med Inga Karlsen i 2008.

263) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio, 1988.

264) Informant 2.

265) Informant 2; Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio, 1988.

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

Nils Knutsen fra Leirelv. Foto: NRK.

for øvrig forfrosset foten, og senere skal Petra ha hørt at han måtte amputere halve armen og begge beina.²⁶⁶

Neste etappe på veien gikk til Vájssá, hvor de ble møtt av politiet, deriblant Mikkel Utsi. Der ble de undersøkt. Petra måtte kle av seg, for som hun sier, de var på jakt etter penger. Hun forteller at til og med brystholderen måtte av. Men de hadde ikke penger på seg, siden de hadde vært nødt til å rømme i hui og hast.

I Sverige ble Petra og Nils boende i Jokkmokk. Der var

det også andre samer, blant annet fra Tysfjord. Da de kom dit, fikk de ikke skikkelige klær, men gamle og hullete. Anders fikk en genser med store hull på albueene. Nils gikk derfor til legasjonen på stedet og klagde. Han spurte da om hvorfor de fikk så dårlige klær når de selv gikk med hele klær. Senere, da de flyttet til et nytt bosted, fikk de nye klær.

Nils fikk skogsarbeid med en gang de kom til Sverige. Etter at han hadde fått utbetalt lønn, valgte de å dra hjem, selv om krigen ennå ikke var slutt. Petra forteller at det var så utrivelig uten barna. Tidlig i mai startet de på hjemturen. Turen gikk forbi Suorvvá og Ritsem, hvor de overnattet. I Tysfjord kom de ned til Grunnfjorden, der de fikk låne en gammel båt og så rodde de videre til Tømmervik. De våget imidlertid ikke å dra helt frem til hjemplassen i Leirelv, da det ennå var tyskere i Musken. De dro til Gidádimluokta hvor de bodde under en heller. Barna fikk imidlertid høre at de var kommet. De nektet derfor å bo i internatet og dro hjem.²⁶⁷

Etter en stund valgte Petra og mannen å dra hjem, siden tyskerne hadde forlatt hjemmet deres. Der møtte de et hus som var sønderskutt. Alt de hadde hatt inni huset var borte. En av kuene var fraktet til internatet for at barna skulle få melk. Den andre kua var slaktet slik at barna kunne få kjøtt. Sauen var også slaktet.

Men vel hjemme ventet det en ny ulykke på dem. En av guttene fant en håndgranat utenfor huset og tok den med inn på kjøkkenet. De hadde besøk fra Musken av noen karer skulle høre om de hadde noe svensk snus. De satt på kjøkkenet da gutten kom inn. Han ville vise de besøkende hva han hadde funnet ute på tunet. En av mennene som hadde vært i militæret, skjønte straks hva det var. Han sa derfor til gutten at den måtte han skynde seg ut igjen med den. Petra var oppe på loftet. Gutten gikk ut og lukket døren

266) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávsá. NRK Radio, 1988.

267) Ibid.

etter seg. Da smalt det så kraftig at det hørtes ut som om huset skulle lette. Jåvvå, som gutten het, døde momentant, han ble bare åtte år og sju måneder. Det var tyskerne som hadde lagt igjen en håndgranat. Først senere forstod de at tyskerne hadde lagt igjen forskjellige ting før de forlot huset.

Petra forteller at det var en forferdelig tid. Hun fikk ikke sove og hadde ikke mat-lyst. Og så måtte de føre gutten til Kjøpsvik for begravelse. Folk sa at de ikke måtte dra, for da kunne de bli tatt til fange, siden tyskerne ennå ikke hadde overgitt seg. Men den dagen de dro til Kjøpsvik, kapitulerte tyskerne. Krigen var over. På selve frigjøringsdagen holdt de begravelse i Kjøpsvik, og da de gikk til kirkegården, da var hele Kjøpsvik i feiring og folk stod og vinket, fordi krigen var over, mens Petra var i sorg over sønnen som hun fulgte til graven.

3.6.2 Losene i Nordbukt flykter – Ivar Pedersen forteller

Ryktet om at losene skulle arresteres, nådde også inn til Nordbukt. En kvinne som arbeidet hos tyskerne som kokk, overhørte at tyskerne skulle arrestere dem om to–tre dager. Kjøpmann Kulle Johansen fortalte det til sin far, Karl M. Johansen, som kunne samisk. Han igjen ga beskjeden videre til Anders Nilsen i Leirelv, som deretter videreformidlet beskjeden inn til Nordbukt.²⁶⁸

I Nordbukt ble folket skremt over hva de hørte. Panikken bredte seg. Alle i Nordbukt bestemte seg for å rømme fra tyskerne. Ivar Pedersen har i ettertid uttrykt seg slik: «Bedre å rømme enn å bli skutt.» Det var også en trussel at de kunne bli ført til fangeleirene nede i Europa. De begynte derfor straks å forberede flukten over til Sverige.²⁶⁹

Men hva skulle de gjøre med husdyrene? Alle som bodde i Nordbukt hadde husdyr; kyr, sauer og høns. De kunne ikke ta dem med seg. Hva skulle de gjøre med dem? De prøvde å få plassert noen dyr hos noen av naboene, men dette var på vinteren, en tid der de fleste hadde nok med å fø sine egne husdyr. I Grunnfjorden fikk de overtalt noen til å ta vare på blant annet noen kyr. Men de fleste hadde selvfølgelig ikke ekstra fôr, og det var derfor kun én ting å gjøre. Dyrene måtte slaktes. Etter nedslaktningene ble dyrene liggende ute på bakken som mat til kråkene.

Ifølge grenselos Ivar Pedersen var det totalt 42 stykker som rømte samtidig.²⁷⁰ Alle fra Nordbukt var med, i tillegg til en familie fra Hulløy og noen fra Musken. Da de kom opp på fjellet, ankom tyskerne Nordbukt. Der tok tyskerne straks opp forfølgelsen. Flyktningene hadde både norske og tyske geværer med seg. De ønsket å vise tyskerne at de var bevæpnet og i stand til å forsvare seg om det ble nødvendig. På utvalgte steder la de derfor igjen både norske og tyske patroner. Stedet ble dessuten tydelig merket med en stav. De håpet at når tyskerne oppdaget patronene, skulle de snu og ikke følge etter dem. Men tyskerne klarte ikke å ta igjen flyktningfølget.

268) *Årbok for Tysfjord* 1990: 57.

269) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio, 1988.

270) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávså. NRK Radio, 1988. *Årbok for Tysfjord* 1990: 57;

Flyktningene nådde etter hvert til Váissá, og deretter ble mennene ført til Suorvvá. De fikk ingen hjertelig mottakelse. I stedet ble de avhørt. Et av spørsmålene var om de hadde penger med seg. Ivar Pedersens foreldre skal ha levert inn over fire tusen kroner, mens Ivar selv ga fra seg to–tre tusen kroner. Dette var penger han blant annet skal ha tjent på å arbeide for tyskerne. Legasjonen sa at de skulle veksle pengene for dem, men de fikk ingen penger tilbake. Etter at det ble fred, skal Ivar ha møtt en av sjefene i Kiruna da de kom til Narvik. Da skal han ha etterlyst pengene. Mannen sa da at han skulle få pengene etter hvert, og så fikk han hundre kroner rett i handa, uten noen kvittering.²⁷¹

Ivar forteller også at da de kom over til svensk side, skal en av politiets betjenter ha rotet i sekken til Ivar og andre som kom sammen med han. Betjenten skal ha tatt klokker, fotoapparat og reveskinn. Da tok Ivar kontakt med en av offiserene på stedet og spurte om betjenten hadde noe mandat til å gjøre dette. Det skal offiseren ha benektet, slik at betjenten var nødt til å levere tingene tilbake.

De fikk heller ikke klær utdelt fra den norske legasjonen, slik som andre flyktninger. I stedet måtte de vaske de klærne de flyktet i og bruke dem. Selv mener Ivar at legasjonen ønsket å straffe losene. Bakgrunnen for dette var at noen flyktninger skal ha fortalt at losene tok klær og penger fra dem, noe som Ivar benekter. Dette var for øvrig beskyldninger som han fikk høre først etter at legasjonen hadde skrevet en rapport om dem. De skal derfor ha protestert mot disse beskyldningene. Selv mener Ivar dessuten at de gjorde så godt de kunne for flyktningene.²⁷²

3.6.3 Hvordan opplevde barn det å flykte?

I flere av losfamiliene var det små barn som var med på flukten til Sverige. En informant som var barn under krigen forteller følgende historie:

Informanten husker at det kom en mann roende inn i fjorden for å fortelle at losene skulle arresteres. Familien skal likevel ha skjønt at de hadde litt tid til å forberede flukten. Det ble bestemt at det ikke bare var losene som skulle dra, men at det beste var at hele familien forlot Norge. Det ble derfor lagd skikjelker til barna, som de kunne sitte på. Mora på gården gjemte noen sengeklær under en heller, fordi hun var redd for at det ble ødelagt om det var igjen i huset. Sauene og kuene ble slaktet nede ved sjøen. Hunden ble avlivet. Verre var det med katta. Den hadde stukket til skogs, slik at de ikke klarte å finne den. Barna sprang og lokket på den uten at de klarte å finne den. For barn var det ekstra sterkt å oppleve at dyr som hadde vært hos dem lenge og som de var blitt glade i, måtte skytes. Det sterkeste inntrykket fra den dagen var alt det røde blodet på bakken etter dyr som ble slaktet, et bilde som ennå sitter på netthinnen. Barna opplevde stor sorg over husdyrene som de mistet.²⁷³

Om ettermiddagen var de klare til å forlate gården, og de dro derfor rett til fjells. Barna satt på kjelkene. De var godt innpakket i poser sydd sammen av skinnfeller. Noen

271) Urheim, Stig Gælok: Rádja lávsá. NRK Radio, 1988.

272) Ibid.

273) Informant 3.

Måskåsjgammen på svensk side var stoppested for mange flyktninger. Foto: Oddmund Andersen.

ganger fikk også noen av de eldre sitte på kjelkene. Blant flyktningene var det noen sterke menn som var med og tok sin tårn med å trekke kjelkene. Vi spør om de ikke var redde da de måtte flykte under så dramatiske omstendigheter. «Nei», får vi til svar. De forstod ikke helt hva som skjedde, og så ville de være tøffe. Sorgene var imidlertid ikke over. Da de kom til Måskåsjgammen på svensk side, tok en av hundene fra bygda dem igjen. De kunne ikke ta den med til Sverige og måtte skyte den der på fjellet. Informanten gråt over hunden som ble skutt.²⁷⁴

Et stykke inne på svensk side tok de pause og lagde bål. Der ble de sittende å spise og varme seg ved bålet. Men det var så mye snø at bålet forsvant langt ned i bakken. Barna moret seg da med å bråke med en fra Finnmark som flyktet i lag med dem. Han sovna på kanten av bålet. De skal da ha dyttet han mot bålet, noe de fikk skjenn for. Ved bålet fikk de hvile og samle krefter. Etter en stund var det bare å fortsette videre, og slik skal de ha gått direkte til Våjsáluokta uten å overnatte.

I Våjsá ble de flere dager. På vandrerrhjemmet der de bodde, var det svært mye folk. Det var heller ikke så mye mat å få, men de fikk da litt knekkebrød og saltflesk, og det var det eneste de spiste de dagene de var der. Etter dette skal informanten ikke klart å spise saltflesk før hun var kommet i førtiårene.

Vel fremme i Jokkmokk i Sverige ble familiene skilt. Kvinner og barn ble ført til et sted som het Filadelfia, et misjonshus, som fungerte som oppsamlingsleir. Der fikk de klær og sko. De ble dessuten vaksinert, blant annet mot tuberkulose. De måtte ut av

274) Informant 3.

leiren for å få mat. Faren så vår informant ikke mye til. Informanten mener at han ble sendt på skogsarbeid.

Oppholdet ga informanten nye opplevelser. De hadde ikke hatt sko tidligere. I begynnelsen var det derfor ikke lett å sette skoene på rett fot. Om kvelden ved sengetid ble skoene satt ved senga på en slik måte at de skulle være lett å ta på om morgenen og uten at de havnet på feil fot. Skoene stod derfor alltid på den siden der det var finnmarkinger som sov. Det var derfor om å gjøre å huske å stå opp på den siden hvor finnmarkingene lå. Etter at familiene hadde bodd der en stund, kom de til andre steder i Jokkmokk, der de bodde til krigen var over.

3.6.4 Flukten fra Grunnfjorden

Den 31. januar 1945 var det en familie som ble nødt til å flykte over til Sverige. Informanten som forteller om denne hendelsen var barn under flukten. Han forteller at de ikke våget å være i Norge lenger. To av brødrene hans hadde flyktet tidligere i 1943. De hadde fått naboer til å ta seg av kreaturene og forlot hjemplatsen i hui og hast. Første etappe gikk over til Nes i Grunnfjorden. På Nes møtte de noen losere. Ut på kvelden i titiden kom det en skøyte inn fjorden. Motorduren lignet på doktorbåten som ble brukt av Gestapo. Familien ble redd og sprang innover på tangen for ikke å lage spor. Losene valgte imidlertid å bli der de var. Da de var kommet et stykke fra huset på stedet, måtte faren se om det var gestaposkøyta som kom. Men da viste det seg at det var Charlie Winter som kom inn fjorden med syv flyktninger fra Lofoten. Det var avtalt med losene at de skulle lose lofotværingene over til Sverige. Dette hadde de holdt hemmelig for informantens familie. Flyktningene betalte for øvrig 50 kroner, som tilsvarer 959 kroner i 2011-verdi, per person for å bli lost over til Sverige.

Mens de oppholdt seg i Grunnfjorden, dukket det opp en person som etter hvert ble mistenkt for å være spion for tyskerne. Mannen hadde ikke pass, men hadde et skriv fra lensmannen i Lenvik, Troms. Folk var klar over at tyskerne kunne sende inn spioner som hadde som formål å avsløre losnettverket, og de var derfor ekstra på vakt. På et eller annet tidspunkt ble de overbevist om at denne mannen ikke var noen vanlig flyktning, men måtte være utsendt av tyskerne.

Mannen hadde først vært på Tjårnes ved inngangen til Grunnfjorden. Derfra dro han videre inn Grunnfjorden og stoppet først i Losvik, hvor han overnattet. Her ba han om hjelp til å flykte over til Sverige. Gårdsfolket trodde nok at han var en flyktning og sendte han videre inn til Vika i Grunnfjord. Der kom han på besøk til Jon Larsen og spurte han om losene. Men Jon Larsen ville ikke si noe om losene. Mannen ba da om skyss inn i fjorden til losene Wilhelmsen, noe han skulle få ikke mindre enn 1000 kroner for. Jon ville imidlertid ikke ha pengene, men skysset han likevel inn til losene. Akkurat den dagen var Wilhelmsen og guttene, Jarle og Wilhelm, i Kjølsvik med motorbåten. Mannen bestemte seg da for å dra ut igjen og planla at Wilhelmsen skulle transportere han til Kjølsvik når de kom inn.

At mannen ville tilbake til Kjøpsvik med en gang gjorde folket på gården mistenksomme. Kunne mannen være en spion? Det var derfor om å gjøre å fortelle Wilhelmsen og guttene, når de kom inn, om mistanken før karen skjønte noe. Kvinnene i huset begynte å spinne og støye i huset slik at mannen ikke skulle høre når båten kom inn. De hadde en fem hestekrefters Saab. Mannen oppdaget derfor ikke noe før Wilhelmsen-karene kom inn i rommet. Da ville mannen straks av gårde til Kjøpsvik.

Wilhelmsen hadde imidlertid blitt orientert om familiens mistanker til denne mannen. Han sendte derfor sønnen Johan over til Nes for å hente folk som kunne hjelpe dem. Da alle var samlet, kroppsvisiterte de han. Det viste seg da at han kun hadde ti kroner på seg, enda han tidligere hadde tilbudt 1000 kroner til skyss inn fjorden. Det fortelles at tyskerne den kvelden skal ha ventet på kaia i Kjøpsvik på en motorbåt fra Grunnfjorden, men båten kom ikke.

I stedet for transport til Kjøpsvik fikk nå mannen tilbud om å følge med over til Sverige. Han nektet. Da hadde ikke de noe valg. De ga han beskjed om at han enten ble med til Sverige, eller så ville de føre han ut på fjorden og kaste han i havet med en stein om halsen. Han fikk ikke lov til å reise derfra, for han visste for mye om lose-
ne. Da mannen oppfattet alvorret, bestemte han seg å bli med til Sverige. Han ble deretter utstyrt med ryggsekk, ski og mat. Om kvelden i titiden, da det var blitt mørkt, startet de. Mannen var imidlertid både lat og sein, men de tvang han til å gå. Det var flere som dro over samtidig. Sammen i følget var det en løytnant og en sykepleier fra Lofoten. Løytnanten valgte å trekke slirekniven og truet med den for å få karen til å gå.

Ved Langvatn, på grensen til Sverige, hadde de matpause. Det var i grålysninga om morgenen. Mens de stod der og spiste, synes de at de så noen folk på en fjelltopp. Da la de i vei med en gang. Informantens mor var imidlertid dårlig på ski, slik at informanten og hans far måtte gå saktere. Mannen som de mistenkte for å være spion, gikk da i lag med dem. Etter en stund kastet han seg ned. Informantens far trodde at han var skutt. Faren var imidlertid sterk og reiste han opp i stående stilling, og spurte om han var såret. Nei, det var han ikke. Mannen nektet å gå videre. Faren var da nødt til å ta frem slirekniven. Da forstod den antatte spionen alvorret og valgte å fortsette.

Etter en stund nådde de igjen de andre, og ved Læjbågammen stoppet de. Det ble snøstorm. De to losene og lofotingene fortsatte til Vájssá, mens familien valgte å overnatte i gammen sammen med mannen de mistenkte for å være spion. Mora og faren skal ha sovet på omgang, de våget ikke legge seg for å sove begge to. De oppholdt seg i gammen i to dager før det ble solskinn og stille. Da fortsatte de mot Vájssá. Siden de var kommet langt inne i Sverige var de ikke lenger redd for at mannen, som de mistenkte for å være spion, ville rømme tilbake til Norge. Og da han nå begynte å gå var det plutselig mer kraft i han

Da de var kommet halvveis, hørte de plutselig skyting. Med en gang trodde de det var tyskere og kastet seg ned i snøen. Faren krøp deretter frem til en ås for å se hva som var på ferde. Da oppdaget han at det var svensk grensepoliti som var på rypejakt. Etterpå har han undret seg over at det svenske grensepolitiet jaktet ryper samtidig som de var på

oppdrag. Han stiller seg spørsmålet: «Hvor mange flyktninger var det som rømte unna skuddene for de trudde at det var tyskere. Det veit vi ikke noe om.»

Etter en stund kom de frem til Vájssá. Fra da av ble det skikkelig fres i mannen. Nå gikk han i forveien og hadde ferdig kaffe da de kom frem. Mannfolkene måtte gå på ski fra Vájssá til neste stoppested. Mannen de mistenkte for å være spion måtte også være med. Grensepolitiet fikk imidlertid problemer med han. Nordmennene fortalte etterpå hvordan de fikk han til å gå. Politiet rettet en pistol mot pannen hans. «Enten gikk han, eller så sa det pang.» Han valgte å gå. Fra Jokkmokk ble han sendt sørover. Hvordan det gikk med denne mannen, vet ikke informanten.

I Grunnfjorden skal de senere ha funnet et norsk pass i nauset hos Wilhelmsen. De visste imidlertid ikke hvem sitt pass dette var. Spørsmålet var om det kunne ha vært den antatte spionen som hadde gjemt passet sitt der.

De kom frem til Jokkmokk omtrent samtidig som de andre grenselosene som hadde valgt å flykte. Her opplevde grenselosene å bli arrestert av den norske legasjonen og satt i avhør. Siden vår informant var et barn ble han ikke tatt inn til avhør. Informanten husker at hans onkel kom omtrent midt i avhørsrekka. Etter hvert som losene var avhørt, ble de sluppet ut. Etter avhøret kom onkelen bort til informanten. Onkelen spurte om han kunne samle noen unger og leke utenfor vinduet hvor losene satt og ventet. Deretter fikk han instruks om hva han skulle si. Informanten lot derfor som om han pratet til ungene, men egentlig ga han beskjeder på samisk inn til losene inne i brakka. De beskjedene han skulle videreformidle, var blant annet hva de andre losene hadde fortalt og hva de ikke skulle fortelle. En time holdt informanten på. Han ga beskjedene stykkevis. Onkelen, som var inne til avhør, forstod beskjedene som informanten ga og skal også være en av de losene som var inne til avhør som fortalte minst.²⁷⁵

3.6.5 En ny gruppe rømmer fra Grunnfjorden

Til tross for at losnettverket var brutt sammen, fortsatte flyktninger å komme inn i fjordene for å få hjelp til å flykte over til Sverige. Det var blitt vanskeligere å finne hjelp siden de fleste losene hadde flyktet til Sverige, og de som var blitt igjen i Norge var ikke lenger særlig villige til å lose. Det var blitt farligere tider i fjorden.²⁷⁶

Omkring 10. februar kom sju gutter fra Vesterålen, to av dem var fra Sortland, for å få hjelp til å komme over til Sverige. I Kjøpsvik fikk de en mann til å transportere seg inn i Grunnfjorden til en mann de hadde hørt skulle være los. Men da de kom til denne mannen, nektet han å lose dem. Han fortalte at han aldri hadde drevet losarbeid. Guttene lurte da på hva de skulle gjøre, og tenkte at de skulle dra til fjells uten los. Likevel valgte de å dra tilbake til denne mannen for å prøve å overtale han. Denne gangen sa losen at han kunne lose dem opp på fjellet på norsk side.

275) Informant 1.

276) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 388–390.

Losen tok med seg ytterligere en person på turen, og den 10. februar startet de. Oppe på fjellet ble de møtt av snøstorm. Losen valgte å grave seg ned, mens guttene heller holdt seg i bevegelse hele natten. Neste dag sa losene at de hadde ombestemt seg og kunne lose dem over grensen. Deretter dro de videre til Sårkågammen på svensk side. Herfra ble det tegnet et kart over ruten videre, først til Læjbågammen, og så videre til Våjsáluokta. Deretter forlot losene guttene.²⁷⁷

Grappa hadde lite mat med seg og valgte ikke å stoppe i gammen. En av de som var med, var en 17-årig gutt. Han valgte å snu etter andre dag, mens de andre fortsatte. De gikk i fire døgn. De var både sultne og trette, og gikk flere ganger i ring. En av guttene begynte å hallusinere, han så hus og lys stadig vekk, og en annen forsvant.²⁷⁸ Ifølge Mikal Urheim²⁷⁹ skal det ha vært svært kaldt i fjellet på den tiden, med temperaturer helt ned mot 36 minusgrader.

Etter fem dager ble guttene funnet av en redningspatrulje. De ble sendt direkte til lasarettet. Her ble det påvist store frostskafer. En av guttene fikk begge føttene amputert ved anklene, mens en annen mistet alle tær på høyre fot og litt av to tær på venstre fot. Etter at guttene ble funnet, ble det igangsatt leteaksjon etter sistemann som var kommet bort fra grappa. Han ble funnet død ved en stormfelt bjørk, nesten naken.²⁸⁰

3.6.6 Krigsfanger kommer til Musken

På vinteren i 1945 dukket to krigsfanger opp i Musken. De tok kontakt med Ludvig Drevland Moksnes, som var lærer i Musken, og spurte om han ville hjelpe dem å rømme til Sverige. Losene hadde allerede rømt til Sverige, slik at det ikke lenger var noen i bygda som tok sjansen på å hjelpe flyktninger. De to guttene var dårlig kledd, og Moksnes utstyrt dem med klær. Han skal blant annet ha gitt bort en ullunderbukse og sokker som han hadde fått av sin søster, der det var brodert inn hans forbokstaver. Deretter ble de utrustet med mat og ski, før de fikk et kart med ruten over til Sverige inntegnet. Guttene forsvant opp dalen i Musken, for deretter å være borte vel et døgn.²⁸¹

Mens guttene var oppe på fjellet, kom tyskerne til Musken og innlosjerte seg i et hus med god utsikt til skolen, hvor Moksnes bodde. Om natta, men han lå og sov, banket det på hos læreren. Guttene var kommet tilbake. Moksnes ble selvsagt redd, for han viste at tyskerne holdt øye med skolen. Han fortalte at tyskerne var kommet til Musken, og ba dem gå sin vei.

Guttene forlot skolen. De hadde vært på rømmen og var slitne. Det gikk ikke lang tid før Moksnes hørte et skudd. En av guttene var blitt oppdaget og skutt i magen.

277) Urheim, Mikal: Pers. med. 2013; Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 388–390.

278) Ibid.

279) Urheim, Mikal: Pers. med. 2013.

280) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–45*. Samlaget, Oslo. 1977: 388–390.

281) Intervju med Ragnhild Moksnes i 2012.

Tyske soldater i Tysfjorden. Foto: Ukjent. Arkiv: Årran lulesamisk senter.

Tyskerne førte han til huset der de holdt til. I kjøkkenet var det en luke ned til en jordkjeller. Gutten ble kastet dit ned. Deretter gikk det ikke lang tid før den andre gutten også ble tatt til fange.

Guttene ble deretter ført til Moksnes og konfrontert med han. De måtte svare på om de kjente Moksnes, eller hadde sett han tidligere, men guttene hadde ristet på hodet. Hvis tyskerne hadde sjekket påkledningen deres, kunne de ha oppdaget at en av dem hadde en stillongs og sokker med Moksnes' forbokstaver brodert inn.

I Musken ble guttene torturert før de ble ført til Drag. Etter frigjøringen skal de ha blitt funnet bakom en av brakkene. De lå døde inni i en kvisthaug²⁸².

282) Intervju med Ragnhild Moksnes 2012.

I Hamarøy var det flere enkeltpersoner og familier som deltok i arbeidet med å lose folk. De loste imidlertid ikke helt frem til svenkegrensen. I stedet var det vanlig å lose flyktninger over fra Sagfjorden og Hopvatnet mot Hellmofjorden. Det har ikke vært mulig å få en fullstendig oversikt over alle som loste. Det er derfor kun noen av losene som blir omtalt her. En av de sentrale losene i dette nettverket var Anna Pedersdatter, også kalt Anna i Makkvatnet. I tillegg kan det nevnes at Einar Vik fra Lagmansvik loste flyktninger fra Hamarøy og over til Musken, men denne historien er ikke tatt med her.²⁸³

283) Einar Vik og Børge Strandskog: På flukt. En dramatisk hendelse høsten 1942. *Årbok for Hamarøy*, 3. årgang, 1990.

Gården Makkvatn der Anna Pedersdatter bodde under krigen. Bildet er tatt på begynnelsen av 1900-tallet. Foto: Ukjent. Bildet utlånt fra Jan-Folke Sandnes.

4.0 Losing i Hamarøy kommune

4.1 Losen Anna i Makkvatn

Anna Pedersdatter, eller Anna i Makkvatnet (1883–1969) som hun het i Tysfjord, var født på gården Salhus i Nordfold. Hun hadde sju søsken og var eldst i søskenflokket. I 1886 eller 1887 skal hennes familie ha flyttet til gården Makkvatn i Hamarøy. Familien hadde ikke egen jord her, men skal ha disponert en liten åkerlapp til poteter. Dessuten høstet de i utmarka til noen småkreatur. Hennes far var den kjente bjørneskytteren Jo i Makkvatnet.²⁸⁴

Under krigen bodde Anna på gården ved Makkvatnet og ble en av de aktive lose- ne. Hun betjente et viktig ledd i det Ragnar Ulstein²⁸⁵ kaller en «eksportroute» – fra Makkvatnet over til Strindvatnet, og deretter over Strindfjellet helt til terrenget begyn- te å helle nedover mot Hellmobotnen. Der møtte hun en ny los, som tok flyktningene videre mot Hellmobotnen og losruta derfra mot Sverige. Anna fungerte med andre ord som en tilbringer til losruta fra Hellmobotnen. Som kvinne står Anna i en særstilling blant losene. Hun figurerer likevel i beskjedne grad i den historiske dokumentasjonen av grenselostrafikken i sitt område. Ved museet på Innhavet finnes en utstilling som doku- menterer sider ved livet til Anna fra Makkvatnet.

«Da Anna var 16 år, ble moren syk. Mora mi og Anna var søstre», forteller Magda Eliassen, som er søsterdatter av Anna. 2. januar 1900 dør moren som følge av tæring. Faren skal ha dødd allerede da hun var ni år gammel.

Fra Strinda i Hamarøy gikk losruta over til Musken i Tysfjord. Kart: Emap as. Arkiv: Årran lulesamisk senter.

284) Intervju med Magda Eliassen på Innhavet i 2009. Børge Strandskog: Anna i Makkvatnet. *Årbok for Hamarøy*, 7 årgang, 1994.

285) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Op.cit. Samlaget, Oslo 1977:164.

Allerede da moren ble syk, ble ungene satt bort: «Min mor kom til Strindnes og Anna kom til Kråkmo som 16-åring», fortsetter Magda.²⁸⁶ På Kråkmo ble Anna i 16 år og tjente hos en familie. Gården Kråkmo er den siste bebodde gården i Hamarøy før fjellovergangen til Mørsvik. Reisende på vei sørover kunne losjere her før de tok den 15 kilometer lange turen over fjellet. Her ble det også tatt i mot langtidsgjester, de fleste turister fra de nærmest liggende byene Bodø, Narvik og Svolvær. Anna tok del i arbeidet med å ta vare på gjestene.

En av gjestene som kommer til gården i 1913 er forfatteren Knut Hamsun. Han holdt på med en roman og skal ha søkt til den avsidesliggende gården for å få ro til å skrive. På gården der Anna bodde hadde han sin skrivestue. Det oppstår etter hvert et tillitsforhold mellom forfatteren og Anna. Hun er den eneste som får komme inn i skrivestua til Hamsun for å rydde, og på tur i området skal hun ha vært hans veiviser. I et intervju skal hun ha sagt at Hamsun stort sett var en grei kar, men at han kunne være noe nervøs og omskiftende i humøret.²⁸⁷

Anna hadde to onkler som bodde i huset på Makkvatnet. Den ene døde ganske tidlig etter at hun hadde flyttet tilbake til gården. Men den andre levde i mange år, og Anna stelte for han og pleiet han på slutten før han døde. Hun arvet gården på Makkvatnet etter onkelen. Det var i 1938, og fra da av bodde Anna helt alene på Makkvatnet. Selskap hadde hun i sin hund hun hadde gitt navnet Barfot.

Huset i Makkvatnet var lite. Det hadde kjøkken og stue nede. Oppe på loftet var det et par rom, men det var ikke ståhøyde på disse rommene. Fjøsset og høysjåen lå nær huset, og en bekk rant mellom husene. Gården drev hun helt alene, og hun levde alene da forloveden på Hamarøy døde. Hun hadde både hest og i alle fall ei ku og en kalv eller kvige, og noen sauer. Jordene slo hun med lå fordi terrenget var uslett. Hun plukket bær og fisket ørret og røye i vannet både med garn og dorg. Om sommeren var det mange som oppsøkte henne. Noen familier fra Lofoten kom tilbake på ferie til Anna år etter år. Det var blant annet en urmaker fra Svolvær og familien hans og en lege fra Svolvær, som hette Varberg, som tilbrakte

Anne Pedersdatter omgitt av to ukjente menn. Hunden på bildet er Barfot, som var hennes følgesvenn. Foto: Ukjent. Bildet utlånt fra Jan-Folke Sandnes.

286) Intervju med Magda Eliassen på Innhavet i 2009.

287) Børge Strandskog: Anna i Makkvatnet. *Årbok for Hamarøy*, 7 årgang, 1994.

mange sommerferier hos Anna sammen med familien sin. De bodde som turister på gården og fikk full forpleining av Anna.²⁸⁸

Gården Makkvatn lå øde til og var et skjulested for folk som var på flukt unna tyskerne under krigen. Ingvald Raknes fra Bergen skal i krigsårene ha reist nordover sammen med seks andre gutter. De planla å komme seg enten østover eventuelt vestover til Shetland. I Svolvær ble fem av guttene, deriblant Ingvald arrestert av tyskerne. Men de klarte å rømme og kom seg på en båt som førte dem over Vestfjorden til handelsmannen Johan Johannesen på Grytøy. Han anbefalte dem å dra over fjellet fra Hamarøy til Musken. I Musken skulle de søke hjelp hos «lappefut» Peder Knutsen som kunne lose dem til Sverige. For å komme dit kunne de søke hjelp hos en samekvinne som bodde alene, og kunne vise dem veien over fjellet. På denne måten kom de til Anna i Makkvatn. Anna inn gikk derfor i et flyktningenettverk som var kjent langt utenfor hennes eget nærområde.²⁸⁹

Anna hadde kontakt med losene i Hellmofjorden via telefonen. Om dette forteller Magda Eliassen: «Jeg husker at hun brukte kodeord når hun snakket med kontakten sin i Leirelva. Jeg husker ikke nå hva han hette. Hun snakket med han på telefonen hun lånte hos oss. Når hun hadde folk hun skulle lose til møtestedet, sa hun til kontakten at hun nå hadde sydd ferdig kommagene han hadde bestilt. Så nå kunne han bare komme og hente dem. Og så sa hun antall par som var ferdige. Det tilsvarte det antall personer hun skulle lose.»²⁹⁰

Den vanlige losruten gikk fra gården Makkvatn og frem til Strindnes, og derfra over fjellet til Musken eller Leirelv. I området var det flere tyske leire, både i Strinda og på Sandnes. Gjennom dette området måtte Anna lose flyktningene. Det var særlig fare for å bli oppdaget ved kryssing av riksveien. Flere ganger måtte hun geleide én og én flyktning over veien mellom tyske vaktposter. Ingvald Raknes forteller at de skjønnte at det å krysse riksveien kunne være farlig, siden det stadig kjørte tyske biler der. Han husker Anna som en smidig person, i det de snek seg over veien.²⁹¹

Frakteskuta «Heros» fra Mariehamn i Åland gikk i stykkgodsfart for tyskerne på den nordnorske kysten. I september 1944 kapitulerte Finland og inngår våpenstillstand med Sovjetunionen. Kapteinen blir da stilt overfor et ultimatum av de tyske myndigheter, der han enten setter skuta under tysk flagg eller så må mannskapet gå i krigsfangenskap. Mannskapet bestemmer seg da for å flykte til Sverige. I Hopen i Nordfolda senker de skuta. Deretter søker mannskapet sammen med en norsk kokk og en tysk soldat som hadde desertert hjelp hos Anna i Makkvatn. Til Makkvatn kom det dessuten en tsjekker som hadde rømt fra en fangeleir, slik at de i alt var 10 mann.

Om denne hendelsen forteller Magda²⁹² at det en gang bodde noen flyktninger hos Anna. Hun måtte da ut en tur, men ba flyktningene om ikke å forlate huset. Hun skulle bare

288) Intervju med Magda Eliassen på Innhavet i 2009.

289) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo 1977: 186–187. Intervju med Ingvald Raknes 2008.

290) Intervju med Magda Eliassen på Innhavet i 2009.

291) Intervju med Ingvald Raknes 2008. Børge Strandskog: Anna i Makkvatnet. *Årbok for Hamarøy*, 7 årgang, 1994.

292) Intervju med Magda Eliassen på Innhavet i 2009. Laila Thorsen: På flukt. *Årbok for Hamarøy*. 7 årgang, 1994, Thorsen, Laila: Heros. Tiden Norsk Forlag, Oslo 1990.

være borte noen timer. Hun dro da over fjellet til Magdas familie for å spørre om de kunne ta i mot disse flyktningene et par dager. Det var risikabelt. De bodde nær veien, og tyskerne bodde i brakker rett på andre siden av veien. Likevel ble de enige om at de skulle hjelpe disse flyktningene.

Etter en tid kom Anna med flyktningene til gården. De måtte stues sammen på loftet og fikk beskjed om å holde seg i absolutt ro. Det gikk bra. Magdas bror kom på besøk mens flyktningene var der, men de hadde holdt seg så stille på loftet at broren ikke hadde merket noen ting.

Dagen etter skulle flyktningene føres videre til Hellmofjorden. «Vi hadde båter på begge vatnene som flyktningene måtte krysse Øvervatnet og Nervatnet eller Strindvatnet,» fortsetter Magda. Det øverste var lukket, men det nederste var åpent og folk fra flere familier brukte det. Da de skulle bringe flyktningene Anna kom med over det nederste vatnet, ble de rodd over i puljer. Han som skysset de 10–12 flyktningene over vannet, knyttet tøy rundt årene slik at det ikke skulle høres når han rodde. Anna og han som rodde, Ansgar, hadde tre flyktninger med seg over vannet i første pulje. Deretter ble resten fraktet over i puljer på fire. Da alle var kommet seg vel over vannet, måtte de krysse E6. Og der patruljerte tyskerne som hadde leir i området.

Anna måtte nå frakte en pulje over veien før Ansgar kunne frakten resten over vannet. Da den tyske vakta hadde passert området der de lå, fikk Anna første pulje med flyktninger over veien. Og så måtte hun vente med resten til vakta hadde passert på tilbaketuren. De flyktningene hun hadde fått over veien, måtte vente litt inne i skogen på de neste puljene. Det var en hel manøver å få alle over veien med en tysk patrulje som vandret frem og tilbake der flyktningene måtte krysse veien. Det var risikabelt. Men alle kom over.²⁹³ Deretter skal Anna ha lost flyktningene over fjellet til stedet der neste los overtok og førte dem videre til Hellmobotn.

Magda tror Anna loste mye folk, men vet ikke hvor mange. Antakelig var det mange. Hun forteller at det hendte ofte at når de stod opp om morgenen, så var båten vår borte. Da visste de at det var Anna som hadde lånt den og ført flyktninger over vannet og lost dem over fjellet til Musken. Tyskerne visste selvsagt at hun bodde inne på fjellet. Spesielt én av dem pleide å stikke innom henne. Men Magda tror ikke de hadde mistanke om at hun var svært aktiv i lostrafikken. En gang tyskerne kom overraskende på henne, var klokka på veggen innstilt på London-tid. Tyskerne spurte henne ut om dette. Da hadde hun, rask som hun var, diktet opp en forklaring som tyskeren bet på.²⁹⁴

Anna ble 86 år. De siste årene bodde hun på ei hytte nærmere bygda – i nærheten av en gård. Magda mener hun ga gården på Makkvatnet til denne familien mot at hun skulle få bo på hytta og få hjelp fra familien. Det lå ei elv mellom hytta og gården. Når Anna skulle oppsøke folket på gården, måtte hun krysse denne elva. Det var slik hun endte sine dager. Kvelden før hun døde skulle hun krysse elva for å hente mat på gården. Det var mørkt, det var om høsten og det var styggvær med regn og vind.²⁹⁵

293) Intervju med Magda Eliassen på Innhavet i 2009.

294) Ibid.

295) Ibid.

Anna Pedersdatter i midten. Bildet er tatt på 1950-tallet. Foto: Ukjent. Bildet er utlånt fra Jan-Folke Sandnes.

I elva var det en liten kulp hun måtte ro over. Her var elva også litt breiere. I mørket og i det dårlige været mista hun den ene åra. Nedenfor kulpen var det et lite fossefall som munnet ut i et vann. Med bare ei åre og i mørket klarte hun ikke å manøvrere båten. På sine gamle dager så hun også dårlig. Hun var så og si blind på det ene øyet. Båten ble liggende igjen under fossen, men Anna fulgte elvestrømmen helt ned til vannet nedenfor og ble funnet der neste dag.

Anna var aktiv i losarbeidet under hele krigen. Fikk hun noe oppmerksomhet for dette arbeidet etter krigen? «Nei, nei», svarer Magda.

«Det tror jeg ikke. Ikke annet enn at hun fikk sendt pakker til jul fra noen av dem hun hadde lost. Jeg husker at hun fikk slike julepakker med kaffe blant annet, fra en 10–12 finlendere hun hadde lost.»

«Nei. Jeg tror ikke hun ville ha noe oppstuss om det heller. Hun likte sin tilbaketrukne tilværelse. Men da domkirka i Bodø ble åpnet og innviet, ble hun hentet til begivenheten med sjøfly som landet på Makkvatnet. Mange kjente henne og mange satte stor pris på henne. De som fartet i området her som turister, hadde et nært forhold til henne. En del bodøværinger bygde etter hvert hytter i området rundt Makkvatnet, og Anna hadde tilsyn med disse hyttene. Og når eierne kom på hyttene sine, hadde hun gjort opp varme slik at de kom til varme hytter.»

Det er en liten utstilling om Anna og hennes liv på museet her på Innhavet. Synes du utstillinga gir et godt bilde av Anna og hennes liv? Magda tenker seg om: «Jeg vet sannelig ikke. Men på en måte; ja.»²⁹⁶

I et hefte fra Hamarøy står det følgende: «Det reises så mange bautaer i vårt land, kanskje er ikke alle like fortjent. Men burde ikke Anna i Makkvatn få en gråsteinsbauta i de trakter, på et sted som hun – bortsett fra å hjelpe medmennesker – satte høyest av alt».²⁹⁷

296) Intervju med Magda Eliassen på Innhavet i 2009.

297) Jubileumshefte. Jul i Hamarøy. 1980.

4.2 Alf Gabrielsen flykter

En av de som rømte i januar i 1945, var Alf Gabrielsen, som flyktet sammen med sin bror og fire andre.²⁹⁸ Alf forteller at de bodde i Steigen. Han var 17–18 år da han flyktet. Av dem som flyktet, var det blant annet to kvinner. De var fra Birtavarre, den ene het Rykke og den andre Karine. I tillegg var de to gutter fra Steigen-området, muligens fra ei øy utenfor Hjartøya. De kom hjem til familien Gabrielsen og sa at de ønsket å rømme til Sverige. Bakgrunnen skal ha vært at tyskerne var ute etter dem. Alf tror det var broren som organiserte flukten.

Grunnen til at Alf ble med i denne gjengen som skulle rømme, var at det ikke fantes mat i butikken, sier han. Den var derfor den generelle matmangelen som førte til at de ønsket å rømme til Sverige.

De startet fra Steigen. Først tok de båt inn til Hopen. Derfra gikk de på ski til Loft-hus, hvor en tante av Alf bodde. Her ble de hentet av losen Anna i Makkvatnet. Han husker at Anna gikk med ski der hun tredde komma-gene rett i bindingene. Med disse skiene skal hun ha gått lett på skiene. Selv hadde de ski med bindinger.

De gikk til Rota ved Makkvatnet, og derfra krysset de vannet frem til hovedveien. På et nes ved vannet var det tyske vakter med hunder. Da de hadde krysset vannet, hørte de tyskernes hunder gjø. Han husker at Anna gikk frem til hovedveien og observerte tyskernes patruljering langs veien. Det var fullt av tyskere her. Etter at Anna hadde sett at det var klart, kom hun tilbake og fortalte at de kunne krysse veien på et bestemt klokkeslett. Hun kjente sannsynligvis til tyskernes patruljeringer, slik at hun på denne måten kunne si nøyaktig når de skulle krysse veien. Kryssingen gikk greit uten at tyskerne oppdaget dem. Herfra var det en bratt stigning opp på fjellet.

Det var avtalt et sted på fjellet hvor de skulle møte på losen som skulle føre dem over til Musken. Losen var imidlertid ikke på plass. Senere har de fått vite at losene fra Tysfjord var nødt til å rømme til Sverige, siden losnettverket var avslørt. De valgte likevel å fortsette. Siden de ikke var kjent i fjellene, ble det en hard tur over til Musken. Det var kaldt, og det gikk ikke lenge før vannflaska de hadde med seg frøs til is. De ble etter

Alf Gabrielsen. Foto: Oddmund Andersen.

298) Intervju med Alf Gabrielsen i 2010.

hvert svært tørste og var nødt til å spise snø. De hadde også dårlig med både klær og mat. Selv husker Alf at de spiste litt kjeks oppå fjellet. På slutten av turen var de svært tørste og sultne.

Da de endelig nærmet seg bygda, var de helt utslitt. Alf forteller at han var så sliten at han banka på en stein som han trodde var et hus. Da han oppdaget at det var en stein, satte han seg og så på fullmånen. Der sovna han, men våkna plutselig av noe han trodde var et ulvehyl. Da krøp han under steinen. Det viste seg at ulvehylet var broren som ropte på han. Han sier at hvis ikke broren hadde ropt på han, så hadde han blitt liggende der.

De skal ha brukt 60 timer på turen. De kom frem til Musken om kvelden eller natta. Broren gikk bort til en brakke de trodde tilhørte losene og banka på et vindu. Men brakka var full av tyskere. De lå og sov der. Først ble tyskerne redde og virket hysteriske da de oppdaga broren til Alf. De kom ut med geværene hevet og Alf trodde et øyeblikk at de skulle skyte broren. Men han var heldigvis så god i tysk at han fikk roet dem ned. Broren fortalte at de var på tur og hadde rotet seg bort på fjellet. Tyskerne ville vite hvor de kom fra, om de kom fra Norge eller Sverige, men Alf sier at broren var så sliten at han ikke klarte å si noe. Men tyskerne var likevel ikke så ille. De fikk bli med inn i brakka og fikk varme seg ved ovnen. Selv var Alf så frossen at han ikke fikk av seg skoene. Han sovna ved ovnen og våknet ikke før de var på Drag. Selv tror han at de sa han sov i to-tre døgn.

På Drag måtte de først gjennom forhør, blant annet ville tyskerne vite hvorfor de ønsket å flykte. Senere måtte de vente på en offiser som skulle føre dem til Narvik. Når de kom til Narvik, fikk de beskjed om at de skulle føres til fangeleiren Falstad i Trøndelag. Båten som skulle frakte dem, lå og ventet i Narvik. Men før de skulle sendes av gårde,

Fra Strinda går stien opp fjellet og derfra videre til Musken. Foto: Oddmund Andersen.

skulle de først på avlusning. Da ble Alf plutselig dårlig. Legen Borch-Johnsen kom og fastslo at han hadde difteri, slik at han ble fraktet til lasarettet. Alf husker selv at han var svært syk med høy feber. Tyskerne var så redd denne sykdommen at de ikke kom i nærheten av han. Han ble derfor ikke sendt til Falstad. Samtidig var det en ung jente som døde av difteri. Alf husker også at de som var i fengsel, fikk skabb. Dette var også en sykdom tyskerne var redd for. Når dette ble oppdaget, ble alle som satt i fengslet, overført til lasarettet. Selv lurte Alf på om overlegen kan ha hatt en finger med i spillet, for å hindre at fangene skulle uttransporteres til fangeleirer.

Etter hvert som han ble frisk, kunne han også gå mer fritt i byen uten at tyskerne brydde seg. Selv tror han at det var fordi de så at han var en guttunge som ikke kunne gjøre så mye galt. I Narvik ble de satt til ulikt arbeid, blant annet var de med på å fjerne is utenfor kasernen. De arbeidet også sammen med russerfanger. Da var de under overvåkning av politi. De satt vakt med pistol.

4.3 Kalstad-brødrene og Amund Nilsen springer fra tyskerne

Reindrifta var viktig for Kalstad-familien i Hamarøy. På sine turer i fjellet skal de ha kommet over et tysk fly som hadde styrtet, noe som gjorde at de kom i tyskernes søkelys slik at de måtte rømme til Sverige. Her er historien slik Anders Kalstad hørte den.²⁹⁹

Brødrene Karl og Johan Kalstad skal sammen med broren Andreas Andersen (senere Kalstad) ha fått kjennskap til et tysk fly som hadde nødlandet på en isbre oppe på fjellet i Hamarøy. Brødrene skal ha oppsøkt flyet og undersøkt om det var noe de kunne ha bruk for i flyet. Blant annet skal flyet ha hatt store mengder drivstoff som Andreas var interessert i å ta med seg.

Tyskerne skal ha fått vite om dette og tvang Karl til å vise dem flyet. I to–tre dager skal han ha lost tyskerne oppe i fjellet. Karl ønsket imidlertid ikke å løse tyskerne til flyet. Han valgte derfor ruten med stor omhu, blant annet skal han ha valgt å krysse de bredeste elvene. Det var tidlig på våren og elvene var store. Selv hadde han kommager, med kommagband godt knyttet til kommagene, og han hadde derfor ikke altfor store problemer med å krysse elvene. Men tyskerne var dårligere utstyrt og på den måten skal han ha slitt ut tyskerne. Til slutt ga de derfor opp å finne flyet og slapp Karl fri.

Johan, som bodde i lag med Karl, skal ha blitt arrestert av tyskerne og ført til Narvik. Johan skal ha blitt grundig forhørt, men han skal ha nektet for alt, slik at tyskerne slapp han ut etter åtte dagers fangenskap.

Vel hjemme bestemte brødrene seg for å rømme til Sverige, med unntak av Andreas, som ble igjen hjemme i Hamarøy. Tidligere hadde ytterligere en bror, Nils Kalstad, flyktet til Sverige. Etter en tid i Sverige bestemte Karl sammen med en av brødrene å

299) Intervju med Kaia og Anders Kalstad i 2008.

dra tilbake til Norge for å hente reinen sin. De ville føre den over til Sverige. Utpå høsten i 1943 eller 1944 kom de til Norge. De samlet reinen og startet på ferden tilbake til Sverige. Med seg på turen hadde de også Amund Nilsen, som pleide å arbeide med rein i lag med dem. På vei til Sverige, ved Liinajávrré i Hamarøy, oppdaget Karl plutselig at det kom tyskere imot dem. De ble svært overrasket, da de ikke trodde at det skulle være tyskere på i fjellet i dette området. Karl gikk foran flokken med en kløvrein. De bestemte seg øyeblikkelig for å stikke av fra tyskerne. De slapp kløvreinen og lot reinflokken springe. Så satte de hundene på flokken for å jage den østover. Selv valgte de å springe tilbake til Gjerdalen, der det var skog og muligheter for å gjemme seg.

Dette oppdaget selvfølgelig tyskerne og satte etter dem. Men terrenget var ulendt og tyskerne sprang seg fast i lia. Reinsamene klarte derfor å komme seg unna. I Gjerdalsskogen skal Kalstad-brødrene og Amund Nilsen ha ventet til det ble mørkt. Deretter skal de ha gått rundt tindene ved Hiergejávrré/Reinoksvatnet, og i lysninga skal de ha kommet til Liinajávrré, hvor de fant igjen reinflokken sin. De samlet flokken og startet på nytt flyttingen østover.

De var kommet et stykke på vei da de oppdaget at noe kom etter dem. Først trodde de det var en tysker, men ettersom den kom nærmere så skjønnte de at det ikke kunne være et menneske. Da trodde de at tyskerne hadde sendt en schæfer etter dem. Nils hadde et Krag-gevær med seg, og mens de andre jaga reinen østover, la han seg ned for å skyte hunden. Men da dyret kom nærmere, så han at det var en reinkalv. Det var en kalv som hadde tulla seg vekk, og som ikke fulgte med da de begynte å jage på flokken.

De kom så frem til Vuojomædno på svensk side. Der fikk de problemer med å komme over elva. I flere dager prøvde de å jage reinflokken over, men den nektet. En annen

Liinajávrré i Hamarøy kommune. Foto: Oddmund Andersen.

reindriftssame, med navn Piltu, kom og han hadde en stor hund som klarte å jage dyrene over elva. Deretter dro de til Gissuris, hvor de ble liggende en måned. Øst for dem lå svenske reindriftssamer, som måtte flytte på seg før de kunne flytte etter. Mens de lå der og ventet, skal de derfor ha mistet en del rein tilbake til Norge.

Under oppholdet ble Amund Nilsen syk. Han fikk vondt i brystet og føttene hovnet opp. Sannsynligvis var det en form for hjertefeil. Han hadde blitt dårlig allerede mens de befant seg i Gjerdalen, da de måtte springe fra tyskerne. Der hadde de vært nødt å ta han mellom seg mens de sprang det de klarte for å komme unna tyskerne. Nå måtte de søke hjelp på svensk side. Karl Kalstad dro derfor til turisthytta i Vájssá for å finne hjelp. Der var det imidlertid ingen, og han skal ha skrevet en beskjed til det svenske grensepolitiet på døren til turisthytta. Her stod det: «Johan Kalstad, Anund Nilsen og jeg er kommet over grensen med 500 rein. Vi er øst for Kutjavvre (Kutjaure). Vi mangler mat, tobakk og kaffe. Anund er syk. Vi trenger hjelp. Karl Karlstad.³⁰⁰

Mauritz Erikson i det svenske grensepolitiet fant denne lappen. Han kjente til Kalstad fra før. Han skriver i sin bok om grensetrafikken at Kalstad tidligere var kommet over til Sverige, og hadde fått seg arbeid i vedskogen.³⁰¹ Så var han forsvunnet fra sin arbeidsplass og dratt over til Norge for å hente reinen da han var overbevist om at tyskerne ville ødelegge reinflokken hans.

Mauritz Erikson var i Vájssá med sin hjelper Mikkell Utsi. De to ble stående og diskutere hvordan de skulle forholde seg til denne henvendelsen. Mikkell Utsi mente at de ikke skulle kaste bort tiden på Kalstad, men Mauritz Erikson var usikker. Det var tele i jorden, og oppe i fjellene lå det dyp snø. En syk mann et sted ute i ødemarken. De burde kanskje gripe inn? Utsi mente imidlertid at Erikson ikke burde være redd. Han var sikkert ikke så syk. «Kanskje skriver Kalstad slik bare for at vi skal komme fort med kaffe og tobakk. For mat har de. De har jo 500 reinsdyr!», skal Utsi ha sagt.³⁰² Og slik ble det. De valgte å fortsette til Áhkká uten å oppsøke reindriftssamene.

På tilbaketuren kom de innom Vájssá. Der fant de fire hollendere sammen med Amund Nilsen. Han var blitt forlatt av brødrene Kalstad. Det kan synes som om Erikson og Utsi likevel ikke trodde at han var syk, siden de forteller om denne hendelsen på følgende måte: «Han var «syk» og klarte ikke være med lenger. Han hadde levd lenge nok uten tobakk og kaffe og ville tilbake til sivilisasjonens gleder. Hadde noen fulgt han til Vájssá? Nei, ingen. Han hadde klart seg på egen hånd. Mikkell og jeg så på hverandre og smilte.»³⁰³ Det skal imidlertid ha gått bra med Amund Nilsen. Han ble frisk etter hendelsen der han var nødt til å løpe fra tyskerne.

300) Erikson, Mauritz: *Flyktninger i fjellet*. Cappelen, Oslo 1975: 58–59.

301) Ibid., s. 59.

302) Ibid.

303) Ibid., s. 60.

5.0 Grenseloser i Sørfold

Sørfold kommune ble allerede fra første dag dratt inn i krigen. Når de første tyske troppene marsjerte inn i området, ble de møtt av norske militærstyrker. Den lille motstanden som eksisterte ble imidlertid raskt slått tilbake, og tyskerne etablerte seg på flere ulike steder i kommunen. Tyskernes tilstedeværelse i regionen førte til at mange følte behov for å komme seg unna. Samtidig kom det flyktninger fra andre områder som ønsket å flykte via Sørfold. Etter hvert bygde det seg opp et nettverk av loser som kunne hjelpe folk over grensen. I Sørfold var det rundt ti grenseloser. Noen var svært aktive, mens andre gjorde kun noen få turer. I det følgende vil vi beskrive denne delen av krigshistorien fra Sørfold. Målsettingen er ikke å gjengi alle historiene, men å gi et bilde av hvordan grenselosene hadde det i krigstiden.

Fra Mørsry, Sørfold, 1944. Foto: Johannes Martin Hennig. Arkiv: Nordlandsmuseet.

5.1 Flyktningruter

I Sørfold kan en i prinsippet skille mellom to hovedruter, som forenklet kan betegnes den nordlige og den sørlige ruten.³⁰⁴ I den nordlige ruten endte flyktningene opp ved Akkastugorna ved Áhkájávrrre på svensk side, hvor de møtte flyktninger fra Tysfjord og områdene lenger nord. Herfra ble flyktningene ført videre til Jokkmokk. Den nordlige ruten hadde utgangspunkt fra flere steder, og ble betegnet Gjerdalsruta, Veikdalsruta eller Sørfjorderuta/Kolbakkruta. Hovedsakelig kan en si at alle disse rutene møttes før grensen. Derfra var målet Vastenjávrre, hvor første stopp var en gamme litt nord for Hurreluokta. Den var både liten og trang. Likevel var det mange flyktninger som hadde tilbrakt natten der.³⁰⁵ Også det svenske grensepolitiet skal noen ganger ha vært der for å søke etter flyktninger. Det er godt over 20 kilometer frem til Hurreluokta ved Vastenjávrre fra Sørfjorden. Den største prøvelsen kom imidlertid på ruten fra Hurreluokta og frem til Akkastugorna ved Áhkájávrrre. I rett linje dekker dette en avstand på om lag 44 kilometer, en betydelig avstand når en skulle ta seg frem til fots. Under den tradisjonelle reindrifta er det vanlig at en siida kunne forflytte seg tre mil om dagen.³⁰⁶ Flyktninger, som ofte var lite fjellvante, ville neppe klare å gå fortere enn dette. Det er derfor sannsynlig at flyktninger ville bruke en dag på turen fra Sørfold og frem til Hurreluokta. På ferden videre fra Hurreluokta kunne en regne med i hvert fall én overnatting før en var trygt fremme ved Akkastugorna. Ved Vastenluspen skal det ha vært en gamme som sannsynligvis ble brukt av de fleste som kom den veien. For godt trente og fjellvante folk var derfor to overnattinger ikke usannsynlig om en gikk fra Sørfjorden til Akkastugorna. Mindre fjellvante folk ville sannsynligvis bruke lenger tid.

Hovedflyktningrute fra Leirfjorden til Áhkájávrrre. Kart: Emap as. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

304) Intervju med Torleif Engan i 2009.

305) Engan, Torleif: 2. verdenskrig i Nord-Norsk lokalmiljø. Motstandsarbeid, dagligliv, flukt. Upublisert oppgave ved Bodø lærerhøgskole. Udatert.

306) Intervju med Nils Henrik Gunnare i 2010.

Fra Sørfjorden kunne man også gå en annen rute, nemlig til en gamme ved Øvre Veikvatnet. Dette vannet lå på norsk side rett vest for Vastenjávrrre. Denne ruten ble vanligvis brukt vinterstid.

Den sørlige ruten hadde utgangspunkt lengre sør i kommunen. Herfra gikk ruten over til Virihávrrre på svensk side og videre til Kvikkjokk og senere Jokkmokk. Den hadde fire ulike utgangspunkt, nemlig fra Straumen til Siso, Megården mot Fagerbakk, fra Lakshola i Nordfjord og Kvarv via Faulvatn. De hadde alle Virihávrrre som mål, hvor det var en samlestasjon i Stálloluokta ved sørenden av vannet. I Stálloluokta var det en turisthytte, og der skal Børje Danielson, som samarbeidet med det svenske politiet ha vært på patruljer. Han tok hand om flyktninger som kom over fra Norge. Både fra Megården og Lakshola i Sørfold var det godt over fire mil i luftlinje til Stálloluokta. Dette var sannsynligvis lange og tøffe ruter. Særlig om våren må det ha vært vanskelig å krysse elvene, Tokielva var særlig kjent for å være vanskelig. Det er vel ikke usannsynlig at de som gikk denne veien måtte ha en overnatting før de nådde Stálloluokta. De var imidlertid ikke helt fremme når de kom dit. Herfra gikk stien videre gjennom Tarradalen mot *Njunjes*, der de første gårdene med fast bosetting var.³⁰⁷ Ned Tarradalen skal det være ikke mindre enn tre dagers marsj. Sommerstid skal det ha vært lett å finne veien ned Tarradalen, da stien var merket med varder³⁰⁸ Fra Njunjes var veien kort frem til Kvikkjokk. Her skal Børje Danielson ha hjulpet folk frem til Jokkmokk. På den tiden var det imidlertid ikke vei helt frem, slik at det på sommerstid var vanlig å bli transportert med båt ned til Jokkmokk.

Den sørlige flyktningeruten fra Sørfjorden til Sverige. Kart: Emap as. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

307) Balstad, Jens: Den flyktende hollender. *Árbok for Sørfold*, 1995; Intervju med Torleif Engan 2009; Saltenposten 14. august 2010: 16.

308) Intervju med Nils Henrik Gunnare i 2010.

5.2 Sørfjordruta/Kolbakkruta

Innerst i Sørfjorden, i Leirfjorden, var det flere grenseloser. Hovedlosen i dette nettverket var Karl Skar (1917–ukjent). I tillegg kjenner vi til at Ludvik Sørfjord (1921–1988), Håkon Skår (f. 1925) og Olaf Skar (1910–1966) skal ha gjennomført losoppdrag, hovedsakelig sammen med Karl Skar. Losene bodde midt blant tyske soldater og krigsfanger. Det var en militærleir på Førsvollen, et par hundre meter fra heimen til Karl. Militærleiren skal ha vært der Kobbelv vertshus står i dag. Når folk fra bygda skulle ut på havet, måtte de gjennom leiren. «Det var sjyveien våres», sier Håkon Skar.³⁰⁹ Noen kilometer unna, i Elvekroken, lå fangeleiren Makkøra, med hundrevis av sovjetiske krigsfanger.³¹⁰

5.2.1. Hovedlosen Karl Skar

Karl Skar opplevde at flere flyktninger søkte til han for å få hjelp til å finne veien over til Sverige. Karl hadde ingen formening om hvordan han kom med i losnettverket. Hans nabo, Håkon Skar, forteller at Karl var fjellvant og godt kjent i fjellene.³¹¹ Dessuten skal han før krigen hatt et nært samarbeid med Bodø turistforening. Blant annet skal han ha vardet turistruten fra Sørfjorden til svenskegrensen.³¹² Innen turistforeningen var han derfor et kjent navn.

De fleste av flyktningene skal ikke ha kjent Karl Skar på forhånd. Det var heller ikke vanlig at man spurte så mye om dem man loste. Likevel var det flere ting som tydet på at flyktningene visste om Karl Skar før de kom til Sørfjorden. Det var ikke uvanlig at flyktningene kom om natten. Da kunne de gå til hans soveromsvindu og banke på uten å vekke resten av familien.³¹³ Det må derfor ha

Monument laget av sovjetiske krigsfanger på gravplassen for krigsfanger i Mørsry, Sørfold. Foto: Oddmund Andersen.

309) Intervju med Håkon Skar i 2010.

310) Engan, Torleif: 2. verdenskrig i Nord-Norsk lokalmiljø. Motstandsarbeid, dagligliv, flukt. Upublisert oppgave ved Bodø lærerhøgskole. Udatert.

311) Intervju med Håkon Skar i 2010.

312) Engan, Torleif: 2. verdenskrig i Nord-Norsk lokalmiljø. Motstandsarbeid, dagligliv, flukt. Upublisert oppgave ved Bodø lærerhøgskole. Udatert.

313) Balstad, Jens: Flyktningelos Karl Skar. *Årbok for Sørfold*. 2010a.

vært noen som ga dem informasjon om hvordan de skulle komme i kontakt med Karl. En gang da Karl Skar reiste med lokalbåten, opplevde han at det var ukjente folk som satt på båten snakka om han. «Då blei han redd», forteller Håkon Skar.³¹⁴

Karl skal ha sagt hans kontaktmann skal ha vært politibetjent Kristian Brekken i Bodø. Etter krigen prøvde han å komme i kontakt med denne personen, men ved politikammeret i Bodø var det ingen som kjente til han. Det er derfor mulig at både navn og tittel var et dekknavn. Etter krigen skal Karl ha blitt lagt inn på sykehuset i Bodø, på øyeavdelingen. Der skal han ha møtt overlege Anton Gisle Johnson, på en visittunde. Overlegen skal da ha fortalt at han hadde vært den lokale sjefen for hjemmefronten i distriktet.³¹⁵ De skal da ha hatt lange samtaler om krigen.³¹⁶

Ifølge Jens Balstad³¹⁷ skal Karl Skar ha lost 14 turer og 36 personer, fra august i 1941 til 10. mars 1945. De fleste av turene var i 1943 og 1944, og på noen av dem skal han ha hatt med seg Håkon Skar, Ludvig Sørfjord og Olaf Skar. På de fleste av turene skal

han ha lost frem til gammen i Hurreluokta ved Vastenjåvrre, eller til enden av Langvatnet, som lå på grensen til Sverige. Han skal dessuten noen ganger ha lost til nordøstenden av Vastenjåvrre, eller helt frem til Våjsåluokta. De fleste som flyktet skal ha kommet fra regionen. I to tilfeller skal han ha lost krigsfanger fra Polen og en gang en hollender.

De fleste av turene synes å ha gått greit, men noen av oppdragene har nok vært mer dramatiske. En slik hendelse fant sted påsken 1944. Denne historien er videreformidlet av

Stjernen i toppen av monumentet er laget av krigsfanger, Mørsry i Sørfold. Foto: Oddmund Andersen.

både Jens Balstad i *Årbok for Sørfold*, samt av Torleif Engan i hans oppgave for lærerhøgskolen i Bodø.³¹⁸ Selv om de begge formidler den samme historien, er den noe forskjellig på noen punkter. I vår gjenfortelling har vi brukt Balstads artikkel som grunnlag, men trukket inn noen detaljer fra Engans historie.

314) Intervju med Håkon Skar i 2010.

315) Balstad, Jens: Flyktningelos Karl Skar. *Årbok for Sørfold*. 2010a.

316) Engan, Torleif: 2. verdenskrig i Nord-Norsk lokalmiljø. Motstandsarbeid, dagligliv, flukt. Upublisert oppgave ved Bodø lærerhøgskole. Udatert.

317) Balstad, Jens: Flyktningelos Karl Skar. *Årbok for Sørfold*. 2010a.

318) Balstad, Jens: Den flyktende hollender. *Årbok for Sørfold*. 1995; Engan, Torleif: 2. verdenskrig i Nord-Norsk lokalmiljø. Motstandsarbeid, dagligliv, flukt. Upublisert oppgave ved Bodø lærerhøgskole. Udatert.

En hollender hadde kommet til regionen og ønsket å rømme over til Sverige. I Elvekroken i Sørfold kom han i kontakt med en landsmann med navn Claes, som kjente til at Karl Skar loste folk over til Sverige. Claes tok kontakt med Karl og fikk han til å ta på seg oppdraget. Men før Karl fikk kontakt med vedkommende, skal hollenderen ha blitt arrestert og satt i arrest i en hollandsk pram som lå i Elvekroken. Claes skal deretter på ny ha tatt kontakt med Karl, denne gang for å undersøke mulighetene for å befri hollenderen. Det ble da klekt ut en plan for å befri fangen. Når den hollandske prammen startet på turen til Bodø, skulle den få motorvansker slik at den måtte legge til kai i Engan. Alt gikk som avtalt. Da motorbåten la til ved kaia i Engan, lå Karl der i 18-tiden på ettermiddagen med en robåt og ventet. Det skal ha vært i skumringa, blikk-stille og silregn. Mens mannskapet gikk på land, smatt en mann i skjul ned i båten til Karl, og de kunne ro vekk. Fremme i Sørfjorden fikk Karl et nytt problem. Opp til huset på Innigården måtte han passere en tysk vaktpost. Hvordan skulle de komme seg forbi vaktposten uten at vakta ble mistenksom? Karl kjente vakta, og fortalte han at han hadde fått besøk som skulle være hos dem i påsken. Hollenderen var kledd i skidress, skisko og ryggsekk og lignet derfor en påsketurist. Vakta godtok forklaringen og krevde derfor ikke pass av mannen. Han ble deretter boende hjemme hos Karl i fem døgn før de langfredag i 1944 satte kursen mot Sverige.

5.2.2 Losene Håkon Skar og Ludvik Sørfjord

Håkon Skar vokste opp på Mellomgården i Sørfjorden og var nærmeste nabo til Karl. De var imidlertid ikke i slekt. I 1940 var han 15 år gammel. Håkon forteller at han husker flyktningene som kom til bygda, og som noen ganger overnattet hos dem på gården. Vi bodde nesten inne oppi alt styret, sier han.³¹⁹

Etter hvert ble han trukket inn i grenselosarbeidet. Det var Karl Skar som spurte om han ville delta på losoppdrag. Dette må ha virket spennende, for han sier at det var eventyrlysten som gjorde at han ble med. Håkon Skar loste aldri alene. Sammen med Karl skal han ha gjennomført tre turer.

På den første turen loste de en gjeng fra Finnmark, som han tror var fra Båtsfjord. Ifølge Håkon var det på våren

Håkon Skar. Foto: Oddmund Andersen.

³¹⁹) Intervju med Håkon Skar i 2010.

i 1943.³²⁰ Han forteller: «De kom hit med lokalbåt, til Engan, og det var han Karl de sikta mot. Alle som kom, kjente til navnet hans.» Det var et ektepar med en sønn. Håkon forteller at de bodde en stund hos Olaf og Hilmar Skar, og på turen østover skal også Olaf ha fulgt med.³²¹

Turen startet fra gården Skar der Karl bodde. De gikk til Langvassfjell. Det «var nu sånn at vi såg grensen då vi snudde», sier Håkon. Derfra gikk flyktningene til Akkastugorna uten los. Vi spør om han tror det var vanskelig for dem å finne veien. «Nei, helt greit», sier Håkon. «De hadde kart også, nei, når det var siktbart godt vær, så var det ikke farlig å finne veien. De hadde ski med. Nei, og så var det is ennå på den lange innsjøen, Vastenjaure (...) De var jo friske folk. Så de tok seg snart over.» Og frem kom de. Etter krigen var Olaf Skar og en sambygding på besøk hos dem i Finnmark da de var på finnmarksfiske.

På den andre turen mener Håkon at det kom noen helgelendinger og folk fra Bodø som ønsket å rømme. Muligens var dette samme turen der Karl Skar loste en gruppe som var sendt av motstandsbevegelsen i Bodø, med ordre om at Karl skulle lose dem over til Sverige. Det skal ha vært i begynnelsen av november 1944. Det var også en frontkjemper med på turen. Han var på permisjon hjemme og valgte å flykte sammen med dem. Siden Karl Skar ikke helt stolte på han, valgte han å gå med en pistol skjult i beltet. Om frontkjemperen prøvde å returnere til Sørfjorden, skulle han skytes, skal Karl ha sagt. Men turen skal ha gått bra, og de skal ha kommet seg greit frem.³²²

Det var ikke alle som var godt nok utstyrt for turen over fjellet, eller var godt nok trent til å tåle den lange og strabasiøse turen over til Sverige. På vinteren kom det en gang en ung gutt, kledd i sin konfirmasjonsdress.³²³ «Om vinteren var ikkje det rare greiene», sier Håkon. Håkons mor var derfor nødt til å utstyre den unge gutten med hjemmestrikket ullundertøy. Etter krigen skal han som den eneste flyktning de har lost, tatt kontakt og takket for hjelpen. Han skal ha sagt at ullundertøyet var det som reddet livet hans. Det ble derfor tatt vare på lenge etter krigen til hans kones store undring.³²⁴

Blant de som flyktet, var det også ei ung jente sammen med sine to brødre. Hun var dårlig til å gå på ski og skal dessuten ha vært dårlig kledd for turen. Håkon forteller at då hun var kommet opp på fjellet begynte hun å gråte. Hun forstod da at det ikke var mulig for henne å komme seg over til Sverige. Håkon Skar var derfor nødt til å følge henne tilbake. De andre møtte så mye uvær at de var nødt til å grave seg ned. De ble nødt å gi opp og returnere til bygda. Seinere skal de to brødrene ha kommet tilbake, og da kom de seg over til Sverige.

Jeg spør Håkon om de hadde noen formening om hvor farlig det var å lose. Det viste de ikke, sier han, men ser ikke bort fra at det kunne være farlig. For etter at tyskerne kapitulerte, var Karl i den tyske militærleiren i Elvekroken, «der de høgste var». Dette

320) Jens Balstad skriver at de var fra Hammerfest. Han mener dessuten at det var i oktober måned. Balstad, Jens: «Flyktningelos Karl Skar», i *Årbok for Sørfold*, 2010a.

321) Intervju med Håkon Skar i 2010.

322) Balstad, Jens: Flyktningelos Karl Skar. *Årbok for Sørfold*. 2010a; Balstad, Jens: Flyktningelos Håkon Skar. *Årbok for Sørfold*. 2010b; Intervju med Håkon Skar i 2010.

323) Ifølge Karl Skar var dette den samme turen der frontkjemperen flyktet (Balstad 2010).

324) Balstad, Jens: Notat, 2010; intervju med Håkon Skar i 2010.

Sovjetiske krigsfanger bærer trær/ ved til brensel. Mørsry i Sørfold, 1944. Foto: Johannes Martin Hennig. Arkiv: Nordlandsmuseet.

var en leir de kjente godt, siden de gikk gjennom den når de skulle på havet. I leiren skal Karl møtt en av de tyske soldatene. Han skal da ha sagt til han på norsk: «E det du som kjem, vi veit godt ka du heldt på med, men fordi at det var stilt, det va ikkje nokka oppstyr i bygda, så lat vi alt passere.» Håkon mener derfor at tyskerne visste om at Karl loste, men siden det ikke skapte problemer for tyskerne på stedet, så valgte de å se bort fra det. «Han Karl sa han blei paff», forteller Håkon.³²⁵

I ettertid mener Håkon at selve losinga var farlig. Han sier:

Det var jo farlig, de kunne jo drep folk, de kunne jo treff på folk på fjellet. Det hent seg at det var patrulje innover te grensen. De gikk på forskjellige plasser. Både ifra Kobbvatn og Gjerdalen. I ettertid så veit vi at opp i Gjerdalen, der var posta som låg utplassert utav tyske vakt, utan at de ga seg til kjenne. I mella Liina (Liinajávrr) og vatnet på nordsia der (Hiergejávrr/Reinoksvatn). Der var de plassert hvert år, tre poster.³²⁶

Seinere har losene vært tilbake på disse stedene og funnet en plass som de tror tyskerne brukte under sine patruljer oppe på fjellet. De ble klar over dette etter krigen, da en tysk offiser kom på besøk med sin sønn. Under krigen var han stasjonert på stedet og fikk i oppdrag å patruljere fjellområdene. Bakgrunnen for at de måtte patruljere fjellområdene, var at de nektet å dra til østfronten. Det var de som fikk slike oppdrag.

325) Intervju med Håkon Skar i 2010.

326) Ibid.

En av Karls naboer, Ludvik Sørfjord, som også deltok sammen med Karl på losoppdrag, skal imidlertid ha opplevd at tyskerne skal ha forsøkt å avsløre losnettverket. En gang skal det ha kommet to kvinner til gården for å be om hjelp til å rømme til Sverige. De bar på hver sin sekk, men ellers var de dårlig utstyrt for en tur opp på fjellet. Klærne hadde dessuten en særegen lukt. Den minnet han om de tyske fangeleirene. Han ante derfor at ikke alt var som det skulle. Men i stedet for å nekte dem hjelp, skal han ha sagt at det ikke var mulig å komme seg over til Sverige nå, siden det var så mye vannføring i flere av elvene på fjellet. Kvinnene måtte derfor snu uten hjelp fra han. En mann på Dragland tok dem med til Fauske, og der så han at de gikk rett inn til en tysk leir.³²⁷

Håkon forteller at de ikke tok betaling av flyktningene, men at de fikk «nåen krona» av dem de loste. Heller ikke Karl Skar skal ha fremhevet at de fikk noe økonomisk gevinst av turene. Det skal kun ha vært ved ett tilfelle at han fikk 70 kroner av en flyktning som takk for innsatsen.³²⁸

5.3 Grenseløser i Nordfjord

I Nordfjord ble det ikke opprettet et kontaktnettverk mellom folk i Nordfjord og hjemmefronten³²⁹ for å hjelpe folk å rømme landet. Likevel var det også her løser som opererte i det skjulte. Dette nettverket var imidlertid ikke godt organisert for å hjelpe folk over til Sverige i begynnelsen av krigen.

I 1941 eller 1942 kom det fire nordmenn til gården til Johan Johansen i Nordfjord og ba om hjelp til å komme seg over til Sverige. Johan forteller at de banket på vinduer og dører hos dem i halv fem-tiden om morgenen. En av dem var hjelpepoliti i Bodø. Det var Johan som fikk forespørselen om å føre dem over til Sverige. Han var den gang 16–17 år. Faren ga han imidlertid ikke lov til å lose dem. Han mente at Johan var for ung. Dessuten kjente de ikke disse menneskene. De kunne være nazister. De valgte likevel å starte på turen over til Sverige uten los. Det gikk ikke bra, de valgte feil kurs og gikk mot Sulitjelma. De var oppe på fjellet i to uker før to av dem fant veien tilbake til Nordfjord. Påkjenningen skal ha vært så stor at en av jentene døde. Det var Johan Holtan som fant henne på fjellet. En av mennene skal ha blitt sinnsforvirret og muligens også dødd.³³⁰

Etter hvert ble det imidlertid bygd opp et miljø som tok seg av folk som ønsket å rømme over til Sverige. I Lakshola inne i Nordfjord var det under krigen særlig to personer som drev med losing. Det var Halvard Sletten (1913–1983) og Gerhard Pettersen (1880–1966). Halvard Sletten skal før krigen ha vært oppsynsmann ved Rago, og hadde derfor god

327) Engan, Torleif: 2. verdenskrig i Nord-Norsk lokalmiljø. Motstandsarbeid, dagligliv, flukt. Upublisert oppgave ved Bodø lærerhøgskole. Udatert.

328) Balstad, Jens: Flyktningelos Håkon Skar. *Årbok for Sørfold*. 2010b; Intervju med Håkon Skar i 2010.

329) I Bodø ble Anton Gisle Johnson sjef for Milorg og Hjemmestyrken i Nordland (kilde: Engan, Torleif: 2. verdenskrig i Nord-Norsk lokalmiljø. Motstandsarbeid, dagligliv, flukt. Upublisert oppgave ved Bodø lærerhøgskole. Udatert).

330) Intervju med Johan Johansen i 2010.

kjennskap til fjellområdene innenfor Nordfjord. Losruta gikk opp Nordfjorden, over Lappfjellet og frem til Virihávrr. Dette er tidligere (se kap. 5.1) definert som den sørlige ruten.

I indre del av Sørfjord var det flere leirer for krigsfanger, i Buvika, Evjen, på Torkilseng og Kvarv.³³¹ Det var ikke uvanlig at fanger rømte fra disse leirene, og da hendte det at de søkte opp i Nordfjord på sin vei bort fra tyskerne. I dalen søkte de ly i låver og sommerfjøs. Det var heller ikke uvanlig at de kom opp til husene for å få mat og spørre om hjelp til å komme seg over til Sverige.

Det var ikke ufarlig å drive losing, da tyskerne ofte patruljerte gjennom dalen. Det skal ha vært fire tyske soldater som var fast stasjonert på ei hytte i Storskogen innenfor Lakshola. De kom fra Megården og byttet om på vaktholdet etter en uke.³³² Det var vanlig at soldatene på vei til hytten stoppet opp ved huset til Halvard og Edit Sletten.³³³

Noen dramatiske opplevelser har satt seg fast i minnet hos beboerne i Lakshola. Edit Sletten forteller at tyskerne en gang tok igjen en fange som prøvde å rømme oppe i dalen. Tyskerne hengte han i et tre i Lakshola, rett utenfor huset hvor Halvard og Edit Sletten bodde. Da folket på gården oppdaget hva tyskerne gjorde, ba de om at russeren måtte bli tatt ned, særlig siden det var barn til stede. Heldigvis gjorde tyskerne som de ba om, og russeren overlevde. Deretter ble han ført tilbake til fangeleiren i Torkilseng.³³⁴

Edit Sletten. Foto: Oddmund Andersen.

331) Raaum, Trond: Krigsminner frå Sørfolda. Artikkel I- Etterretnings- og undergrunnsarbeid. *Årbok for Sørfold*. 1980: 71.

332) Intervju med Johan Johansen i 2010.

333) Intervju med Edit Sletten i 2010.

334) Ibid.

Sovjetisk fangeleir i Kalvik, Sørfold, 1944. Foto: Johannes Martin Hennig. Arkiv: Nordlandsmuseet.

En annen gang kom det to russere hjem til Halvard og Edit Sletten. De ble tatt inn og gitt mat. Plutselig oppdaget de fire tyskere på vei mot huset. På kjøkkenet var det en gulvluke, og de gjemte russerne der nede. De måtte sitte helt stille mens tyskerne kom inn i huset for å koke kaffe. Tyskerne skal ha tatt seg god tid og satt der lenge. Da russerne kunne komme opp igjen, ble de utstyrt med mat, klær og sko. Deretter loste Halvard dem til Virihåvrre, og derfra måtte de klare seg selv. For å finne veien videre skal de ha fått hjelp av et kart som Halvard hadde tegnet for dem.³³⁵

Den stadig økende strømmen av krigsfanger opp dalen medførte etter hvert en økende trussel mot losene. Det var stadig tyske soldater oppe i dalen for å lete etter rømte fanger. Johan Johnsen forteller at det derfor var om å gjøre å få russerne unna så fort som mulig slik at tyskerne ikke oppdaget dem. Losene opplevde derfor etter hvert større press mot seg for å få unna flyktningene i en fart.

På slutten av krigen i 1945 var det noen krigsfanger som ble hjulpet et stykke på vei av losene i Nordfjord.³³⁶ De hadde fått med seg et kart på turen, slik at de skulle kunne ta seg over til Sverige på egen hånd. På Lappfjellet møtte de skodda, slik at de mistet retningen og havnet nede i Tørrfjorden. Nede i bygda fikk tyskerne kjennskap til disse flyktningenes forsøk på å rømme. Mistanken falt på Halvard Sletten. En tysker oppsøkte Halvard og advarte han om at han var i søkelyset. Seint på vinteren skal derfor Halvard,

335) Intervju med Edit Sletten i 2010; Raaum, Trond: Krigsminner frå Sørfolda. Artikkel I- Etterretnings- og undergrunnsarbeid. *Årbok for Sørfold*. 1980: 71–72.

336) Raaum, Trond: Krigsminner frå Sørfolda. Artikkel I- Etterretnings- og undergrunnsarbeid. *Årbok for Sørfold*. 1980: 74–75.

sammen med broren og flere andre, ha begitt seg opp til Virihávrr. De planla en mulig flukt over til Sverige. Men så forstod de at krigen var over. De dro hjem igjen, med unntak av broren Jon, som fortsatte over til Sverige. Da de kom ned til Lakshola, skal de ha sett at det norske flagget var heist på gården. Freden var kommet.³³⁷

5.4 En flyktningrute fra Megården og over til Stálloluokta. Historien om Oskar Fagerbakk i Sørfold

Mellom Megården og Straumen i Sørfold kommune bor Ole Henrik Fagerbakk. Han er sønn til en av losene, Oskar Fagerbakk (1911–1983), som havnet i tysk fangenskap på grunn av sin losvirksomhet under krigen. Han forteller at hans far skal ha lost flyktninger en kort periode på begynnelsen av 1940-tallet.³³⁸ Utgangspunktet for fluktruten var Megården nord for Fauske. Han skal ha ført flyktninger over til Virihávrr, men det hendte også at han loste ned Tarradalen, helt frem til Njunjes, de første gårdene på svensk side.³³⁹

Det var på våren i 1941 at Oskar Fagerbakk begynte å lose. Flyktninger hadde vanligvis ikke kontakt med losen før de møttes. De kom hjem til han på gården Fagerbakk, som ligger innenfor Megården. Det må derfor ha gått rykter om at Fagerbakk loste flyktninger over til Sverige. Han skal ha lost både russere, polakker og nordmenn. Særlig husket han én dramatisk tur, der han på tilbaketuren så vidt kom seg over en av de flomstore elvene oppe på fjellet.³⁴⁰

Oskar Fagerbakk ble arrestert av tyskerne den 22. november 1942 hjemme på gården i Sørfold. Om natten ble han vekt av at tre tyske soldater stod over han og lyste på han med lommelykt. En av årsakene til arrestasjonen kan ha vært at en flyktning som hadde blitt lost over til Sverige via Sulitjelma, hadde skrevet til Norge og takket for den gode pleien hun hadde hatt på turen. I brevet hadde flyktningen bedt dem hilse til Fagerbakk. Dette førte til at tyskerne ble oppmerksom på han.³⁴¹ Pistolen som Fagerbakk hadde gjemt under hodeputa, gjorde ikke situasjonen bedre. Enda verre ble det da de fant et papir han oppbevarte i lommeboka, underskrevet av en offiser, hvor det fremgikk at kaptein Rambech, som oppløste et kompani i 1940 på Fagerbakk, overleverte våpen og ammunisjon til Fagerbakk. «Dette kostet meg ca. 2 ½ år i tysk fangenskap, hvorav 1 ½ år i tysk konsentrasjonsleir», skal Fagerbakk senere ha sagt.³⁴²

337) Intervju med Johan Johansen i 2010.

338) Intervju med Ole Henrik Fagerbakk i 2010.

339) Raaum, Trond: Krigsminner frå Sørfolda. Artikkel I- Etterretnings- og undergrunnsarbeid. *Årbok for Sørfold*. 1980; Ulstein, Ragnar: *Svensketrakikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo. 1977: 173–174, 305.

340) Raaum, Trond: Krigsminner frå Sørfolda. Artikkel I- Etterretnings- og undergrunnsarbeid. *Årbok for Sørfold*. 1980.

341) Ibid.

342) Pedersen, Palle: Krigshandlingene i Sørfold våren 1940. *Årbok for Sørfold*. 1984; Ragnar Ulstein: *Svensketrakikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo. 1977: 174.

Ole Henrik Fagerbakk har fortalt historien om Oskar Fagerbakks grenselosvirksomhet. Foto: Oddmund Andersen.

Etter arrestasjonen ble han sendt via ulike institusjoner, deriblant både Falstad og Grini, før han havnet i Sachsenhausen 7. november 1943. Der ble han værende til freden kom.³⁴³ Oppholdet i tysk konsentrasjonsleir var hardt. Han skal ha veid kun 42 kilo på det tynneste, men ble berget av at han fikk difteri og ble innlagt på en sykebrakke. Der fikk han mat og begynte å legge på seg igjen.

Fagerbakks mor trodde hun aldri skulle få se sin sønn igjen. Etter krigen kunne hun likevel glede seg over at sønnen kom tilbake. Fagerbakks far døde imidlertid mens han satt i fangenskap i Sachsenhausen. I ettertid var det noen som lurte på hvordan han hadde klart å overleve. Han svarte at: «Han meinte at de blei så forherda, at de let ikkje nokka gå innover seg, uansett kor fælt det høres ut i dag.» Plystring tålte han imidlertid ikke, for det minte han om tyskerne som gikk og plystret.³⁴⁴

Sønnen Ole Henrik Fagerbakk husker sin far som en litt streng person. Etter hvert som han ble eldre, så skjønte han mer og mer hva faren hadde vært gjennom. At det ble akkurat hans far som ble grenselos, tror han skyldes at han var en ivrig fjellmann som likte å gå i fjellet. «Det var jo lekså livet hannes», sier han. Sannsynligvis var han flere turer over i Sverige før krigen. I tillegg bodde han litt avsides, slik at det var naturlig at det begynte å ryktes at det var mulig å komme seg over til Sverige fra dette området.

Oskar Fagerbakk og kona hadde et lite småbruk, ei ku og noen sauer, og Fagerbakk var på fiske i Lofoten og Finnmark. Etter krigen arbeidet han i perioder i steinbrudd, men han klarte aldri å få seg fast arbeid. «Det trur æ egentlig skyldes det her han har

343) Raaum, Trond: Krigsminner frå Sørfolda. Artikkel I- Etterretnings- og undergrunnsarbeid. *Årbok for Sørfold*. 1980.

344) Intervju med Ole Henrik Fagerbakk i 2010.

vært igjønna. Æ trur det satt meir i han enn ka vi ana», sier Ole Henrik. Faren snakket lite om losvirksomheten, kanskje litt mer om oppholdet i Tyskland.

Før vårt besøk har Ole Henrik Fagerbakk lett etter sporene etter sin far fra krigstiden. Han har funnet en mappe etter faren. Stolt kan han vise både fangenummer og diplom tilhørende hans far. På diplommet kan vi lese: «Oskar Henriksen har arbeidet i etterretnings-tjenesten i sjømilitære etterretningsorganisasjonen R.M.C. fra våren 1941 til mai 1945. Norge takker deg for din innsats i frihetskampen.» Ole Henrik forteller at den nå skal opp i glass og ramme. Oskar skal også ha fått en medalje, men den finner han ikke. «Å, du verden kor æ har leite», sier han.

Fangenummer tilhørende Oskar Fagerbakk. Foto: Oddmund Andersen.

Ta		Post. Bes. Kat. A.				Gal. Nr.
		F.				1147
Name (bei Frauen auch Geburtsname)		Wohnung				Sachgebiet Tgl. Nr.
Fagerbakk		Fagerbakk 1 Sørfold				IV B 7/ Sch. 4/42
Vorname Oskar		Kurzer Sachverhalt:				6
Geburtsdag und Ort 30.11.05. Fagerbakk		Waffenbesitz				Repon. Karten abgegeben am
Beruf Bauer						
Familienstand ledig						
Staatsangehörigkeit NORW.						ausgestellt von
Deck-Name						XG
Politische Einstellung keine		Glaubens-bekenntnis ev. l. t.				
Eingeliefert am 5.6.43.		von Tronsheim (Veranstaltet 21.11.42.)				
Führung, Strafen u.s.w.						
Entlassen am 5/6.43		wohin:				

Fangekort tilhørende Oskar Fagerbakk. Arkiv: Falstadsenteret.

6.0 Fortellinger om lostrafikken i Ballangen

Etter som krigen utviklet seg, var det mange som valgte å flykte over til Sverige over Ballangen. Fluktrutene hadde flere alternativer østover til grensen, men det var vanlig å gå over til Sitasjaure/Sijdasjávrrre.³⁴⁵ I østenden av dette vannet var det en hytte. Derfra kunne man ta seg sørøstover Áhkájávrrre, og derfra krysse vannet til Akkastugorna, hvor det var muligheter å få hjelp til transport inn til Suorvvá, eventuelt at man selv måtte gå strekningen frem til Suorvvá, hvor mottaksstasjonen for flyktninger befant seg.

345) Ryeng, Nils, Førre, Ole Chr. og Ravn, Olav: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 188-189.

6.1 Amund Nicolai Johnsen – fange i Sachsenhausen

I Ballangsmarka var det flere loser som førte flyktninger over til Sverige. En av disse var Amund Johnsen (1907–1970). Opprinnelig kom han fra Hamarøy, men flyttet til Ballangen i 1937. Da krigen kom, ble Amund tilknyttet et losnettverk. Det var tre menn som samarbeidet om å få flyktninger over grensen. To menn hadde ansvaret nede i bygda, en av disse på Skjåfjell, mens Amund var den som førte flyktningene over grensen til Sverige.³⁴⁶ På en av disse turene hadde en av flyktningene med seg et fotoapparat. Denne personen tok bilder av gruppa med flyktninger og grenselosen Amund underveis til Sverige. I Sverige skrev flyktningen til den svenske lokalavisen hvor han fortalte om sin dramatiske flukt fra Norge og om losene fra Ballangen. Bildet som ble tatt under flukten, ble vist i lokalavisen. En tysk delegasjon som holdt til i Stockholm, fikk se reportasjen. For dem var det lett med utgangspunkt i avisartikkelen å finne denne losen, siden navn og hjemsted stod i avisen. Artikkelen skulle få alvorlige følger for Amund.

Den 18. mars 1943 kom tyskerne for å arrestere Amund da han var på besøk på en gård i Forså i Etfjorden. Han hadde et gevær med seg. Det hadde han lagt igjen oppe i skogen, men i jakka hadde han patroner. Tyskerne ba han kle på seg, og husbonden på gården skulle til å gi han jakka. Amund skjønte da at tyskerne kunne oppdage patronene. Han sa derfor til mannen på gården: «Nei, ikkje ta den, ta den andre.» Mannen på gården forstod og ga han sin egen jakke. På den måten oppdaget ikke tyskerne patronene.³⁴⁷ Hadde tyskerne

En mulig losrute fra Ballangen til Sverige. Kart: Emap as. Arkiv: Årran lulesamisk senter.

346) Danielsen, Aina E.: Amund Nicolai Johnsen. Utrykt notat. 1995; Intervju med Kaia og Anders Kalstad i 2008.

347) Intervju med Kaia og Anders Kalstad i 2008.

Tidligere inngang til Sachsenhausen fangeleir «Tårn A». Sachsenhausen minnested og museum. Foto: Friedhelm Hoffmann, Brandenburg Memorials Foundation.

oppdaget patronene kunne dette raskt ha blitt en svært alvorlig situasjon for Amund i og med at det var forbundet med dødsstraff å bli tatt med våpen.³⁴⁸ Hjemme satt familien og visste ikke noe om arrestasjonen. Amund fikk streng straff for sin losvirkosomhet. Han ble først sendt til Tromsø, og senere videre til Grini fangeleir nordvest for Oslo. Her var det rettssak, der han ble dømt til livsvarig fengsel.

Han ble deretter sendt til konsentrasjonsleir Sachsenhausen i Tyskland den 30. september 1943. Her fikk han fangenummer 72120.³⁴⁹ I Sachsenhausen var det lite mat, og Amund ble syk. På grunn av sykdom klarte han ikke møte på oppstilling hver dag. De som ikke møtte på oppstilling, fikk ikke mat. Amund holdt derfor på å sulte i hjel. Det som reddet han, var at de andre fangene delte maten med han. En av fangene var Arnulf Øverland. Øverland skal ha gitt av sin mat til Amund, samtidig som han hjalp han å stå på beina når tyskerne var på inspeksjon.³⁵⁰ Etter hvert ble han frisk og kunne ta del i arbeidet i leiren. Det var ikke uvanlig at han opplevde å få bank av vaktene. Dette kunne være fordi han ikke arbeidet raskt nok, eller at han prøvde å ta litt mat fra tyskerne. Han ble satt til å koke hundemat. Tyskerne hadde schæfer hunder som skulle ha mat. Hundene fikk noe de kalte gorrsuppe. Det var lagd av blant annet sjøldøde kalver, kuttet opp i biter med pelsen på. Amund spiste noe av dette og berget livet på denne måten.³⁵¹ I en periode fikk han i oppgave å brenne lik. Det ble gjort ute på

348) NOU 1998: 12, Alta bataljon. 11. 6 Illegal motstandsvirkosomhet, 11.6.6.2 Svensketrafikken.

349) Danielsen, Aina E.: Amund Nicolai Johnsen. Utrykt notat. 1995; Kristian Ottosen (red.): *Nordmenn i fangenskap*. Universitetsforlaget. 2004: 373.

350) Danielsen, Aina E.: Amund Nicolai Johnsen. Utrykt notat. 1995.

351) Ibid.

fri mark. Det skal ha vært en forferdelig jobb. For når bålet tok fyr, skal det ha blitt liv i hele dungen.³⁵²

Amund overlevde og ble i Sachsenhausen til freden kom. Freden kom i første omgang ved at de hvite bussene tilhørende svenske Røde Kors delte ut matpakker til fangene. I pakkene var det blant annet sigaretter. Amund byttet sigarettene med mat med de tyske soldatene, og fikk på den måten kreftene tilbake. Senere ble han overført til Sverige og var dermed en fri mann.³⁵³ En av hans fangekamerater var Sigurd Fossgård fra Geilo. Sigurd var med i styret til Skurdalen/Geilo tamreinlag. De hadde blitt enige om at om de slapp ut av fangenskapet i live, så skulle Amund få arbeid i tamreinlaget. Etter krigen flyttet derfor Amund sammen med sin familie til Geilo for å skjøtte reinen for tamreinlaget. I 1956 kjøpte han reinen fra tamreinlaget sammen med Sigurd Fossgård og fortsatte reindrifta der.³⁵⁴ Historien om Amund viser hvordan informasjon som ble publisert i Sverige om losvirksomheten, kunne få skjebnesvangre følger for den enkelte los når denne informasjonen havnet hos tyskerne. Den viser også at losene måtte være påpasselige med hva de gjorde, selv på svensk side av grensen. Grenselosene utsatte seg for svært stor risiko i sitt arbeid og straffen var hard om de ble tatt. Amund hadde åpenbart risikert dødsstraff om tyskerne hadde funnet våpenet hans.

6.2 En flyktninghistorie fra Ballangen

I 1942 flyktet Lilly Arntzen til Sverige sammen med sin forlovede. Hun forteller³⁵⁵ at det var hennes forlovede som var innkalt til tysk arbeidstjeneste i Trondheim. Han sa nei til tyskernes arbeid, og i stedet bestemte de seg for å rømme landet. I Ballangen bodde losen Jentoft Skjåfjell. Han hadde fått beskjed om at han måtte rømme fordi tyskerne visste om han, og han planla derfor en siste tur over grensen.³⁵⁶ Den 5. september sykla Lilly og hennes forlovede til Melkedalen for å oppsøke losen som skulle føre dem over grensen. Etter hvert som de gikk opp til fjells, var det flere og flere som sluttet seg til følget. Da de nærmet seg grensen, var de ikke mindre enn 53 personer. På fjellet var været dårlig, det både snødde og sluddet. De slo opp telt, og holdt seg i ro ved grensen i tre dager.

Da været lettet kunne de fortsette på turen. De kom frem til ei elv, der fant de en båt og rodde over. Etter en stund kom de frem til Sitasjaure/ Sijdasjávrrre. Der var det ei turisthytte. Halve hytta var åpen, og hadde jordgulv. I den andre enden av hytta, i den stengte delen, kunne de se senger med tepper. De lirka opp vinduet inn til den låste delen og kom seg inn på den måten. I fjæra fant de en båt og i et uthus hang fiskegarn.

352) Intervju med Kaia og Anders Kalstad i 2008.

353) Aina. E. Danielsen: Amund Nicolai Johnsen. Utrykt notat. 1995.

354) Danielsen, Aina E.: Amund Nicolai Johnsen. Utrykt notat. 1995; Intervju med Kaia og Anders Kalstad i 2008.

355) Intervju med Lilly Arntzen i 2008.

356) Ibid.

De satte båten på vannet og satte garnene. Neste morgen dro de garnene og fikk masse fisk. Fisken tok de med seg i ryggsekken og så satte de kursen sørover til Áhkájávrr. Vel fremme ved Áhkájávrr fant Lilly en gammel kasserolle som de klarte å ordne så pass at de kunne bruke den til å koke fisken i. De delte fisken med de andre som også var der. Ute på Áhkájávrr gikk det sandprammer som de fikk skyss med, og på det viset endte de opp ved Porjus. Der ble de hentet med en lastebil og kjørt til lensmannen. I Porjus ble de alle innkalt til avhør på lensmannskontoret.

Lilly hadde noen svenske penger som hun hadde tenkt å bruke når hun kom over til Sverige. Da hun kom inn til avhør, fikk hun spørsmål om hun hadde noen svenske penger. Det kunne hun bekrefte. Han som avhørte ba henne vise dem. Hun la derfor pengene sine på bordet. Da sopte han pengene til seg, samtidig som han sa at han skulle ha dem. Lilly ble svært overrasket. Hun hadde nemlig gledet seg til å kunne bruke av de pengene når hun kom til Sverige. Etterpå fikk hun høre at det ikke bare var hun som hadde mistet kontanter under avhør. Ferden gikk videre til Jokkmokk, før de dro til Stockholm.³⁵⁷

Som vist tidligere i kapittel 3 var det flere flyktninger som ble fratatt pengene sine under avhør på svensk side. Det ser ut til at det har vært vanlig å registrere medbragte penger flyktningene hadde ved ankomst til Sverige, i tillegg til informasjon om den enkelte flyktning. Det er ikke oppgitt hvorfor dette ble gjort, men det kan ha blitt gjort for å forhindre at flyktningene skulle reise videre fra mottaksstasjonene og videre til andre steder i Sverige. Dermed ble det enklere for svenske myndigheter å ha kontroll med hvor flyktningene til enhver tid befant seg under oppholdet i Sverige. For den enkelte flyktning føltes det selvsagt svært dramatisk å bli både avhørt og fratatt penger etter det som for mange hadde vært en nervepirrende og slitsom flukt.

6.3 Kador Kvanmo, Ballangen

Ragnar Ulstein skriver at det til sammen var ti viktige ruter for flyktningtrafikken i Nord-Norge.³⁵⁸ Ballangen spilte en viktig rolle som eksportrute for Narvik. Men losingen fra Ballangen var også en fluktrute for befolkningen i området fra og omkring Ballangen. Fra Ballangen var det flere ruter – alt etter årstid, værforhold og vannføring i elvene. Rutene endte enten ved Sitasjaure/ Sijdasjávrr eller noen kilometer lenger sør.³⁵⁹ Forretningsmannen Olav Skogvold, som hadde nær kontakt med den såkalte XU-gruppa og overlege Borch-Johnsen ved Narvik Sykehus, var sentral i organiseringen av flyktningtrafikken fra Ballangen.³⁶⁰ Skogvold ble arrestert av Gestapo tre ganger,

357) Intervju med Lilly Arntzen i 2008.

358) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo 1977. Op.cit.

359) Ryeng, Nils, Førre, Ole Chr. og Ravn, Olav: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009.

360) Ibid.

og ble blant annet sendt til Falstad fangeleir i Nord-Trøndelag.³⁶¹ Etter den siste arrestasjonen ble han løslatt etter et kort fengselsopphold i Tromsø. Kjennskap til fjellområdene skulle vise seg å være en stor fordel for losene i Ballangen, men likevel ble flere arrestert for losvirksomhet i dette området.

Kador Kvanmo var engasjert i arbeidet som los i Ballangen. Han sier selv at han egentlig begynte å jobbe som grenselos da han var ti år. Da dro Kador sammen med faren sin på besøk til en svensk reindriftsfamilie. Labba het denne familien, og de bodde fem–seks timers gange inn på fjellet mellom Ballangen og svenskegrensen. Familien til Kador bodde i denne tida inne ved Børsvatnet i Vika. De gikk mye i fjellet, kjøpte rein-kjøtt og hadde et meget nært forhold til den svenske familien.³⁶² Labba-familien hadde sin faste boplass i Melkedalen. Men på sommeren bodde de mye på fjellet. Om vinteren hadde de reinen nesten nede i bygda, så de var kjent i hele dette området. Labba hjalp mange flyktninger over fjellet. Ole Nymo, som kanskje var den som loste flest flyktninger fra dette Ballangen-området, hadde fått et slags bevis fra Labba-familien som dokumenterte at han deltok i reingjetinga på fjellet. Det gjorde han også, men mest brukte han dette beviset som mulig dokumentasjon dersom han skulle bli kontrollert eller konfrontert med losvirksomhet av tyskerne, forteller Kador.³⁶³

Da kampene ved Narvik var slutt sommeren 1940, rømte en bror av Kador sammen med en kamerat til Sverige. Han ble der til i 1945. I 1942 rømte den andre broren hans også. I løpet av hele denne perioden var det mye folk fra bygda og bygdene omkring som rømte over til Sverige med loshjelp fra forskjellige personer i Ballangen. Vinteren 1943 stakk den tredje av brødrene til Kador avgårde til Sverige. Han var gift og hadde en liten datter. Familien hans ble igjen hjemme resten av krigen. Den siste av brødrene hans som rømte, kom tilbake omtrent et år senere – i april 1944 – og bodde hjemme en uke. Han hadde med seg en kar fra London. Da han dro tilbake til Sverige, fulgte Kador han til en gamme som lå to mil inne på fjellet. Han var bare 15 år da, og ble en stund sammen med dem i gammen. De ventet på en tredje kar som ikke var dukket opp. Kador forlot dem etter at det var

Kador Kvanmo. Foto: Jens-Ivar Nergård.

361) Ryeng, Nils, Førø, Ole Chr. og Ravn, Olav: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo Op. cit. 2009.

362) Intervju med Kador Kvanmo i 2008/2009.

363) Ibid.

blitt mørkt, og hjemturen gikk fint. Senere kom broren hans på nytt tilbake en kort tur høsten 1944 – både for å besøke familien og for å levere mat og andre ting de trengte.

Mens broren til Kador var hjemme, kom det fire mann fra Lofoten som ville over fjellet til Sverige. Kador bestemte seg for å følge dem over. Broren hans ble også med. De fulgte mennene til Sitas, og så gikk de videre alene. Kador og broren dro tilbake til Vika og hjemgården. Senere på høsten kom det en kar som var utskrevet til gruvearbeid. Han var fra Glomfjorden og var bare 20 år. Kador bestemte seg for å rømme sammen med ham. I mellomtiden kom det fem polakker som hadde rømt fra en båt som lå ved fabrikken i Ballangen. Det krevde litt planlegging å få dem over. De måtte kles opp og utstyres med ryggsekker og mat. Kador organiserte dette ved å kontakte folk som kunne bringe dem alt utstyret de trengte. Det var mye aktivitet og mye folk i sving. Det var nesten et under at vi ikke ble oppdaget, sier Kador. Den 23. november rodde de innover Børsvannet i to båter. Faren min var med og rodde den ene av båtene. Det var helt blankstille på vannet – en idyllisk kveld som jeg aldri glemmer forteller Kador:

Vi rodde til sørsiden av Børsvannet til et sted som heter Kvanmo, og som var stedet og gården der far min kom fra. Karen fra Glomfjorden og jeg hadde ski, men polakkene gikk til fots. De var helt utslitt da vi kom frem til Sitas. Grensen ligger bare tre kilometer fra den ene enden av Sitas. Da vi var halvveis inne på Sitasjauvre, eller bare Sitas, røk det opp til et forferdelig uvær, så vi mistet muligheten til å orientere oss. Og det som var enda verre, var at vi mista kontakten med polakkene i uværet. Men vi var heldige og berget oss over grensen.³⁶⁴

Kador og den unge nordmannen gikk feil. De måtte derfor grave seg ned i snøen i flere døgn før de fant fram til den svenske hytta i sørenden av Sitas. De hadde gått seg vill. Om kvelden fikk de se et lys på den andre siden av ei elv. De gikk nærmere og oppdaget at det var et bål på den andre siden av elva. De bestemte seg for å vade over i det kalde vannet der elva fortsatt var åpen. Vannet nådde dem under armene. Da de kom over og fram til bålet, viste det seg at det var to reindriftssamer fra Gällivare som satt ved bålet. De to flyktningene ble meget godt mottatt. Da de hadde fått pekt ut retningen for resten av flukten, fikk de mat og reinkjøtt medsendt. Samene forklarte hvordan de skulle ta seg videre til hytta ved Sitas. De klarte likevel å gå seg vill på nytt. Heldigvis kom de over ei anna hytte hvor de overnattet.

Problemene var imidlertid ikke over da det igjen røk opp med nytt uvær, og de forsøkte å finne ut hva de skulle gjøre. Maten var også snart slutt. De kom frem til at de ikke hadde så mange valg og måtte gjøre et nytt forsøk på å finne hytta ved Sitas. De tok med seg et par reinskinn fra hytta, klippte et hull midt på skinnet og tredde det over hodet slik at det fungerte som en pesk. De la avgårde og fant til slutt hytta ved Sitas. Været var nå blitt bedre. Et fly på rekognosering fra svensk side slapp ned to store esker med mat til dem. Da de kom frem til hytta, var det folk der allerede. Det var tre styk-

364) Intervju med Kador Kvanmo i 2008/2009.

ker fra Ankenes. Litt senere dukket også Labba opp med to flyktninger. Det ble folk-somt i hytta den natta, men vi var varme og mette. Vi kunne hente oss inn etter den strabasiøse turen over fjellet, forteller Kador. Han og nordmannen lå på hytta i to eller tre døgn. Så startet de på turen mot Ritsem og Suorvvá, som lå cirka fire mil fra hytta i Sitas. De gikk over isen på det cirka fire mil lange vannet mellom Suorvvá og Ritsem. Men midt ute på isen så de at den var bløt, og de måtte bevege seg sakte tilbake mot land. På land fant de en kåte som noen i følget bestemte seg for å overnatte i. En av karene fra Ankenes og Kador bestemte seg for å fortsette helt fram til Ritsem. Man kunne se lysene derfra, men det var lenger enn beregnet, og de måtte gå på land fra Ritsem til Suorvvá. Isen var for farlig å gå på. Det var meget ulendt terreng i området så det ble en strabasiøs tur. Klokka fem om morgenen var de framme i Suorvvá.³⁶⁵

Det var veldig godt å være framme, få mat og få legge seg, forteller Kador. Mens de lå på mottaket i Suorvvá, kom det flere flyktninger opp etter ruta fra Tysfjord. Det ble etter hvert mange som ga seg i veg mot Jokkmokk, som var det endelige målet for turen. Marsjen fra Suorvvá til Jokkmokk var en strekning på ti mil. Til sammen var det 37 stykker som tok seg frem til Jokkmokk og de overnattet i telt underveis. Det var blant annet ei gammel dame på 80 år med, og små barn i to pulker som de voksne skiftet om å trekke. Med i følget var også seks svenske losere. De hadde en hest til å dra en slede som de eldste og barna fikk sitte på. Underveis gikk hesten gjennom isen på et vann, men de klarte å dra den opp og turen kunne fortsette. Det var dramatisk hele veien, minnes Kador. Da de endelig var framme, fikk de nesten kongelig mottakelse i Jokkmokk. Kador husker maten og pålegget som han ikke hadde sett maken til de siste årene:

Jeg spiste 18 brødsiver og drakk en liter melk. Jeg var ikke den verste i svenskenes matfat etter ankomsten. Det var en kar fra Kristiansand med i følget. Han spiste 24 skiver denne kvelden. Det glemmer jeg aldri.³⁶⁶

En av brødrene til Kador bodde nå i Jokkmokk, og han ble værende igjen der ei tid. Men senere ble han sendt på tømmerhogst, som mange av de mannlige flyktningene ble, til områder litt lenger sør i Sverige. Kador forteller at han var grenseløs på til sammen tre turer:

Jeg var jo veldig ung, må du huske. Men jeg var med på å organisere mange flere turer enn dem jeg selv deltok i som los. Det var egentlig far min som stod for organiseringen når flyktningene var lost inn til huset der vi bodde. Vi bodde jo ikke i selve bygda. Et nettverk loste folk inn til gården vår. Der måtte vi gjøemme flyktningene til losturen var godt nok forberedt.

Tyskerne var sjelden inne på gården hos Kador og familien, så når flyktningene var kommet dit var de ganske trygge. Likevel var det nære på noen ganger. En jugoslav og en

³⁶⁵) Intervju med Kador Kvanmo i 2008/2009.

³⁶⁶) Ibid.

franskmann bodde hos Kador og familien mens de forberedte en lostur. Samtidig kom en gjeng med seks tyskere ned fra fjellet. Jugoslaven hadde tatt på seg fjøsklær og bar vann mellom huset og fjøset. Tyskerne kjørte forbi rett ved fjøsnova og stoppet litt lenger nede ved et vann. Jugoslaven hadde maskinpistol på låven, men han fikk heldigvis ikke bruk for den. Og det hadde i så fall vært en katastrofe for alle på gården. Ole Nymo, som hjalp til med organiseringen av flyktningene, ble nesten tatt. Gestapo kom på døren og spurte etter han. Kona sa at han var på fotballbanen sammen med ungene. Men han var på loftet og hørte at tyskerne var på døra. Han hoppet ut gjennom loftsvinduet og gjemte seg bak noen ripsbærtrær på baksida av huset. Etter dette hadde han ingenting annet å gjøre annet enn å komme seg i sikkerhet i Sverige med det samme. Ifølge Kador var ikke han og familien under oppsyn av tyskerne, men faren var arrestert en periode, og satt i avhør i Narvik fordi sønnene hadde flyktet til Sverige. Men de fikk ingenting på han. Han hadde dessuten en lungesykdom som tyskerne fryktet skulle være tuberkulose, men som i realiteten var en lungeskade han hadde pådratt seg etter arbeid i gruvene her.

De som gjorde de store losbragdene, og fraktet med seg 30–40 stykker i slengen, hørte ingenting etter krigen. I 1942 hadde et losfølge hele 70 flyktninger med seg på en tur på ruta fra Ballangen til Sverige. Tre loser ble arrestert av tyskerne i Ballangen og alle tre ble sendt til Tyskland – til konsentrasjonsleiren Sachsenhausen. Men alle tre kom tilbake i live. Den ene av dem var same og gift med dattera til Labba. Det var vanskelig med losingen i Ballangen fordi en i politiet var nazist. Han var herfra og hadde god oversikt over nettverkene i bygda. Derfor måtte ingen – i alle fall så få som mulig – vite om losinga. Kador tror at ingen i bygda visste at han loste under krigen. Selvfølgelig visste et lite nettverk om det. Men det var ikke informasjon som fløt rundt i bygda. Den ene gangen da en av brødrene hans var hjemme fra Sverige, kom en nabogutt overraskende på besøk. På kjøkkenet hadde de ei dør som skjulte en krok når den ble åpnet. Vi hadde da ingenting annet å gjøre enn å skjule Arthur bak døra til vi fikk nabogutten inn i stua og Arthur kunne snike seg opp på loftet, forteller Kador.

Kador kom hjem fra Sverige i juni 1945. Han kom med tog til Narvik. Det var ingenting spesielt ved mottakelsen bortsett fra at alle var glade for at krigen var slutt, minnes han. Det Kador tenker mest på når han forteller om opplevelsene med losingen, er at folk skal mistro ham. At de skal tro at det han forteller ikke er sant. Det som gjorde hans og andres losing i dette området mulig, var at de var kjent i fjellet. Fordelen for Kador og hans familie var at de hadde gode kontakter på svensk side som kunne hjelpe dem med losvirksomheten. Det at svært lite informasjon om flyktninger og loser ble spredt blant lokalbefolkningen var også en fordel for de som deltok i arbeidet med grenselosingen i dette området. Men til tross for kjennskap til fjellet og liten informasjon om virksomheten ble loser også arrestert her som på andre steder i Nordland. En siste faktor som trolig har hjulpet Kador mye i hans arbeid som los, var hans unge alder. Mistenksomheten fra tysk side var nok lavere mot barn enn mot voksne som var engasjert i losvirksomheten.

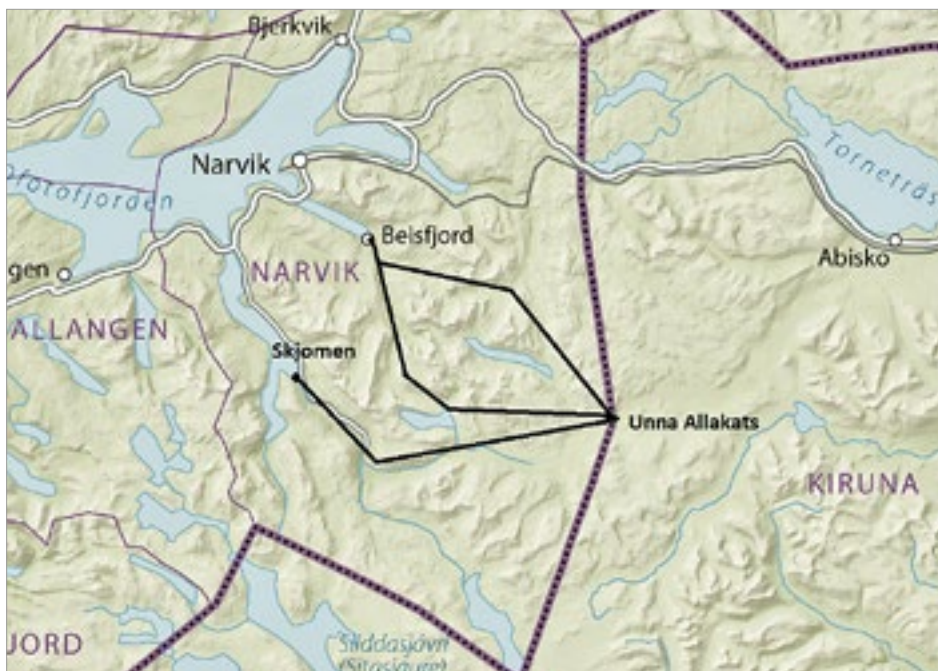
De tre fortellingene fra losvirksomheten i Ballangen bekrefter hvor viktig det var med kjennskap til fjellet, gode kontakter på svensk side og god planlegging før flukten. Den tyske reaksjonen var som vi har hørt her, hard mot de losene som ble arrestert.

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

Fra Narvik gikk det flere losruter over til Sverige. Lengst i nord gikk en rute opp Vassdalen og over til Njuorajaure på svensk side. I det siste krigsåret skal det ha blitt plassert en norsk grensevakt i tysk tjeneste ved den indre delen av Hartvigvannet, i tillegg til store avdelinger på Elvegårdsmoen og i Bjerkvik. En del av flyktningtrafikken skal derfor ha blitt flyttet til Kvandalen, rett nord for Vassdalen. Herfra gikk ruten over Gressdalen, Bukkedalen og videre til Njuorajaure på svensk side.³⁶⁷ Fra Beisfjorden gikk det en losrute opp Stubblidalen, der den dreide sør- over forbi Sälkajavrre og videre til Unna Alakats på svensk side. Dette skal ha vært en krevende rute. En annen rute, som var mest brukt, gikk

³⁶⁷) Nils Ryeng med Ole Chr. Føre og Olav Ravn: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 188.

7.0 Grenseloser i Narvik kommune

Forenklet fremstilling av mulige losruter fra Skjomen og Belsfjord.³⁶⁸ Kart: Emap as. Arkiv: Årran lulesamisk senter.

opp Skamdalen, forbi Losivatnet og derfra østover til Unna Alakats på svensk side.³⁶⁹ Fra Skjomen gikk losruten opp Skjomdalen. Fra øverst i Skjomdalen var det flere muligheter. Enten kunne man velge ruten nordover og frem til Unna Alakats på svensk side eller man kunne svinge sørover til Sitasjaure/ Sijdasjåvrre. Ved østenden av vannet gikk stien ned til Ritsem, og derfra gikk ruten videre til Suorvvá og Porjus.³⁷⁰ Det var mange som var engasjert som losere i dette området samtidig som de også var en del av et større nettverk innen motstandsbevegelsen.

7.1 Lostrafikken i Skjomen

Grenselostrafikken i Skjomen startet i 1942. Det var en vanskelig og farlig losrute fordi tyskerne hadde en vaktpost inne i Skjomdalen. Området var en viktig del av ruta for lostrafikken som gikk fra Narvik, over Skjomdalen, Trældal og Vassdal mot Abisko eller grensen ved Bjørnefjell.³⁷¹ Overlege Borch Johnsen var sjef for grenselostrafikken og

³⁶⁸) Ryeng, Nils, Førre, Ole Chr. og Ravn, Olav: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 187.

³⁶⁹) Ibid., s. 188.

³⁷⁰) Ibid.

³⁷¹) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo 1977. Op. cit.

motstandsbevegelsen også i dette området. De to mulige losrutene fra Skjomen hadde begge sitt utspring fra øvre del av Skjomdalen

Losene i Skjomen, Jarle Stiberg, Johan Elvebakk og Lindgrenbrødrene loste på disse rutene.³⁷² De var på samme tid etterretningsagenter, kurerer og grenseloser.³⁷³ Jarle Stiberg ble født på en liten gård i Skjomdalen i 1919. Han var 21 år da krigen brøt ut. Jarle hadde sin første lostur høsten 1942. Det var en kvinnelig jødisk lege gift med en mannlig jødisk lege ved Narvik sykehus som måtte over grensen i hui og hast. Med seg på turen hadde hun to barn: en gutt på ett år og en gutt på sju. Legen kom sammen med de to barna sine med båt fra Narvik til Skjomen. Det var cirka 17 kilometer fra der båten la til i Skjomen til huset som var utgangspunkt for fluktruten. Det var Magne Lindgren som til å begynne med var den lokale organisatoren av los-trafikken i Skjomen.³⁷⁴

Jarle husker vanskelighetene under turen:

Vi var tre som loste legen over til Sverige. Det var Magne Lindgren, en yngre bror av han og jeg. Dette var om vinteren, og den jødiske kvinnelige legen var såpass dårlig til å gå på ski at det var vanskelig å få henne med. De to guttene hun hadde med seg, måtte for det meste bæres på ryggen av oss tre losene. Magne Lindgren tok seg av ettåringen i pulken, og jeg bar eller trakk sjuåringen etter meg i et snøre, mens han prøvde å stå på skiene. Jeg tauet han på skiene og delvis bar han på ryggen i det bratte og vanskelige terrenget. Men det gikk fint. Herfra og til Sitas er det fire mil. Vi gikk i to dager. Første natta sov vi i en gamme, og neste dag krysset vi grensen.³⁷⁵

Det var fint vær og det var ingen problemer for losere og flyktninger på turen. De møtte verken tyskere eller andre på veien. Men Jarle innrømmer at det var dramatisk å lose flyktninger med små barn om vinteren. Han forteller at de ikke snakket så mye med den kvinnelige legen under turen: Det var et poeng at vi ikke skulle vite så mye om dem vi loste, og de vi loste skulle ikke vite mye om oss.

På senhøsten 1944 loste Jarle en kar som først hadde blitt tatt til fange av tyskerne på en illegal lyttestasjon i Vesterålen. Han arbeidet i en gruppe som sendte opplysninger som ble fanget opp fra en radar som var installert et sted i Vesterålen til London. Tyskerne oppdaget virksomheten og alle ble tatt. Men denne karen kom seg unna, og flyktet via forskjellige nettverk til Skjomen, hvor han ankom med båt. En av de som var med på denne losturen, syklet fra Skjomdalen ned til Elvegård med to sykler og hentet han på båten. Skipperen på båten han ble med til Elvegård var informert om situasjonen. Men det var jo tyskere i området, og å hente en mann som kom med båten ved å bringe en ekstra sykkel – kunne være ganske risikabelt. Jarle forteller at de var tre stykker som

372) Ryeng, Nils, Førø, Ole Chr. og Ravn, Olav: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 188.

373) Ibid., s. 188.

374) Ibid.

375) Intervju med Jarle Stiberg i 2008/2009.

loste denne karen over grensen. Dette var om høsten, og de måtte gå til fots. Mannen var dessuten i svært dårlig forfatning, og han hadde vanskelig for å gå. Etter en kort stund den første dagen klarte han ikke mer, og de måtte gjemme han i en gamme som lå i området der ruta gikk.

Jarle forteller at losene var utstyrt med en medisin de kalte energipiller. De ga denne medisinen til de av de flyktningene som hadde det vanskeligst under turene. Han tror det var en slags narkotika: Da vi hadde fått denne medisinen i han, gikk han som en kar sammen med oss. 50 år etter denne flukten oppsporte mannen Jarle i Skjomen. De møttes, og han fortalte blant annet at det etter turen og ankomsten til mottaket i Sitas på svensk side gikk hele to døgn før han fikk sove på grunn av den medisinen han hadde fått på turen. Han husket godt dramatikken fra turen. Losene lot han kvile seg i to dager i gammen og måtte forlate han der og fortsatte så til basen i Sitas. Etter to dager hentet de han i gammen og brakte han i sikkerhet over grensen. Dette var dagen før lillejulaften, og losene måtte forte seg hjem, både fordi det var jul og fordi de ikke kunne være for lenge borte hver gang: Det ville ellers ha vakt oppsikt og blitt folkesnakk om vi var borte. Det var veldig viktig at ingen visste om losturene over grensen. Svært få visste noe om disse turene, forteller Jarle.³⁷⁶

Jarle ble rekruttert til losvirksomheten av Magne Lindgren, som var engasjert i motstandsbevegelsen helt fra begynnelsen av krigen. Han gjorde Jarle oppmerksom på at dersom han ble med, ville han bli del av et organisert nettverk. Jarle fikk et nummer: N2. Det var hans kode – og dekknavn. I nettverket ble det sirkulert post og det ble gitt opplysninger om båter, troppetransporter og en rekke forhold. Disse opplysningene ble gitt videre til basen innafor svenskegrensen, hvorfra opplysningene ble overført til London. Dette var illegal virksomhet også i Sverige, som jo var svært tyskvennlig, sier Jarle. Losingen var offentlig kjent i Sverige i og med at det var mottaksstasjoner som flyktningene ble registrert på. Men at det foregikk organisert etterretningsvirksomhet og videreformidling av den informasjonen de samlet, tror ikke Jarle var offentlig kjent. Han antar at svenske myndigheter på høgt nivå ikke kjente til denne aktiviteten. En del av de norske flyktningene gjennomgikk militær trening i Sverige. Magne Lindholm som hadde rekruttert han, måtte selv flykte i oktober i 1944, og da overtok Jarle som sjef for nettverket. Han var dermed kontaktperson mellom den norske basen på svensk side og miljøet i Narvik.³⁷⁷ Det at losene ble en del av en organisert etterretningsvirksomhet i tillegg til losingen gjorde at de utsatte seg for svært stor risiko.

Jarles rolle gikk etter hvert over til ren kurervirksomhet, hvor han fraktet post og informasjon fra miljøet i Skjomen og i Narvik til basen i Sverige. Tilbake fra basen i Sverige til Narvik fraktet de etter hvert våpen, særlig pistoler, radioer og kommunikasjonsutstyr. Da kurervirksomheten skjøt fart, gikk lostrafikken tilbake. Kurerruten og trafikken mellom Narvik og basen i Sverige var meget viktig. Våpen, radioer, brev og informasjon leverte Jarle videre til nestemann i rekken, som brakte tingene videre til nestemann, slik at de til slutt endte opp i Narvik. Nestemann i rekken var Kristian Forså,

376) Intervju med Jarle Stiberg i 2008/2009.

377) Ibid.

som bodde litt lenger ute i Skjomenfjorden. Jarle var N2 og Forså N3. Han leverte i sin tur tingene videre til nestemann i rekka – N4. Slik var farene og risikoene delt opp. Men det hendte også at Jarle selv måtte møte opp hos Borch-Johnsen i Narvik.

De møttes alltid på sykehuset, og han måtte sitte på venteværelset som alle andre pasienter og vente på tur. En gang ventet han så lenge at han ikke nådde båten til Skjomen og måtte overnatte i Narvik. Han måtte ringe hjem til moren og fortelle at han var blitt for sein til båten, slik at hun ikke skulle være redd for at noe annet hadde inntruffet. Det måtte se ut for alle andre som om jeg var på et vanlig legebesøk. Når han endelig slapp inn på kontoret til Borch-Johnsen, var sigarettene som han visste jeg hadde med fra Sverige det første han spurte etter. Jarle husker at han var litt nervøs for disse turene. Det var en masse soldater i havneområdet, og en visste aldri når det var kontroll. Jarle tenkte mye på hva han skulle si om han ble oppdaget med en masse engelske og amerikanske sigaretter. Men han kom aldri på noen god forklaring han kunne ha servert. Jarle hadde inntrykk av at Borch-Johnsen alltid hadde god kontroll over situasjonen. Men de snakket aldri om personlige ting.³⁷⁸

Til å begynne med var Jarle ved stasjonen på svensk side hver 14. dag. Senere ble det ikke så ofte. I begynnelsen var det også slik at folk fra den svenske stasjonen og Jarle skulle møtes på halvveien. Men det gikk ikke, fordi de som kom fra stasjonen på svensk side, aldri var presise. Det hele endte med at han gikk hele strekningen ned til Skjomdalen, og møtte dem der. Dette var farlig fordi tyskerne hadde en vaktstasjon øverst i Skjomdalen, og det var folk på den stasjonen hele tiden. Seks tyske soldater holdt kontinuerlig vakt på denne posten. Men Jarle og de andre losene fryktet ikke tyskerne så mye. Løsningen ble at de tok en annen rute over fjellet, slik at de ikke kunne bli sett verken fra den tyske stasjonen eller vaktposten.

Jarle forteller at han ikke var bevæpnet på disse turene langs flukt- og kurerruten. Han følte seg sikker på at det skulle gå bra og hadde derfor ingen plan eller strategi for hva han skulle si til de tyske vaktene hvis han ble tatt. Bare moren til Jarle visste hva han holdt på med. Jarle forteller at han gikk mye på jakt. Det gjorde han under hele krigen, men ikke i de områdene der tyskerne var. Slik ble det en slags dekning i å gjøre de alminnelige tingene. Å gå ofte på jakt fjernet mistanken om illegal virksomhet både blant folk i bygda og blant tyskerne som holdt vakt.³⁷⁹

Jarle og de andre ved stasjonen visste ingenting om hva slags informasjon de brakte mellom stasjonen i Sverige til Narvik og derfra tilbake til Sverige igjen. All informasjon ble brakt i forseglede konvolutter. De visste svært lite. Jarle kjente for eksempel bare nestemann i rekken – N3. Borch-Johnsen ble arrestert en gang og satt i forhør, men han slapp fri. Jarle tror han ble satt fri fordi tyskerne trengte han og de trengte sykehuset. Det var seks ledd i nettverket mellom Borch-Johnsen og Jarle. Alle som deltok i nettverket måtte lære seg et hemmelig kodesystem. Jarle lærte det først og lærte det videre til N6. Kodesystemet lærte han i Skjomdalen av folk som kom fra stasjonen i Sverige. Han husker det ikke nå lenger. Jarle angrer på at han ikke førte dagbok og tok vare på

378) Intervju med Jarle Stiberg i 2008/2009.

379) Ibid.

diverse saker. Han forteller at det var viktig å utføre oppdragene om dagen. Det skapte minst mistanke da. Det skapte også liten oppsikt at de møttes på dagtid.

Men det var likevel veldig risikabelt. En gang Jarle kom fra Sverige, møtte han de tyske vaktene. De hadde med seg en nordmann, som han senere fikk vite var Rinnans mann som var stasjonert i Tromsø. Men denne gangen brukte han sykkel og tok sjansen på å sykle forbi. Det holdt. De stoppet ham ikke. Jeg hadde sekken full av illegalt utstyr – blant annet pistoler, forteller Jarle. Han hadde radio under hele krigen: En Sweetheart med kortbølge, som han lyttet på gjennom øretelefoner. To mann i slengen med hver sin ørepropp kunne lytte samtidig. De lyttet på radioen hjemme og gjemte den bort når det ikke var sendinger. Men de visste når Øksnevad var på luften fra London.³⁸⁰

Jarle var klar over at arbeidet kunne være farlig, og han ble særlig engstelig da han fikk vite at Borch-Johnsen var arrestert. Etter at N1 måtte flykte til Sverige, hadde han liten eller ingen kontakt med han. Han kom under mistanke og det gikk rykter i bygda. Tyskerne hadde holdt N1 under oppsikt, så det var i grunnen mye frykt som var årsaken til at han flyktet. Til tross for dette følte Jarle seg trygg. Moren til Jarle var redd for hva som kunne skje med ham. Jarle minnes at han følte seg tøff nok til å takle det vanskelige arbeidet, men det var klart han følte at det var spenning i situasjonen. Han møtte flere ganger to menn som kom fra stasjonen i Sverige i huset til N1 oppe i Skjomdalen. Når han gikk hjem i igjen om kveldene etter disse møtene, gikk han langs veien med utstyret de brakte i sekken han bar på ryggen, med alt fra post til pistoler. Den tyske vaktstasjonen lå bare fem kilometer inn i dalen fra det huset der de møttes. Og selv om de gikk en rute utenom den tyske vaktposten, var jo tyskerne i området: Om vinteren, når vi gikk på ski, var det spor etter turene våre i snøen. En av de tyske vaktene som var fast på denne stasjonen, pleide å besøke et eldre ektepar som bodde litt lenger nede i dalen. Han snakket litt norsk. Til det eldre paret fortalte han at de ikke følte seg trygge på stasjonen. De så aldri noen, men de registrerte ofte skispor i snøen. Og selv om ny snø slettet ut sporene, var de jo der og kunne følges.

Jarle var som regel borte et par dager under oppdragene, og kom ofte hjem på morgenen. Da måtte han grave sekken med utstyr ned i høyet. Moren hans så at han gjorde det, og hun visste ofte hva som var i sekken. Kanskje visste også en av brødrene hans om hva han holdt på med. Men de snakket aldri sammen om det. Alt var hemmelig, og slik måtte det være. I tillegg var det jo en sikkerhet for familien om ingen visste noe i tilfelle Jarle ble tatt. Jarle tror også at det var flere oppe i Skjomdalen som på ett eller annet vis var involvert uten at han og de andre visste om det. Det var særlig én hendelse som bekreftet dette. Det kom en person fra stasjonen i Sverige til Lindgrens hus øverst i Skjomdalen. Han hadde med seg ganske mye utstyr som skulle fraktes med båt fra Elvegård. Lindgren kjørte mannen med hest på lyse dagen gjennom bygda. Senere på kvelden, da det var blitt mørkt, skulle Lindgrens bror og Jarle frakte ned utstyret som skulle av gårde sammen med mannen. Det var måneskinn og fint sparkeføre, så de fraktet utstyret på spark. Problemet var bare at de måtte frakte utstyret på de to sparkene forbi vaktstua til tyskerne. Det gikk bra, og Jarle ler når han tenker over hva de egentlig

380) Intervju med Jarle Stiberg i 2008/2009.

utsatte seg for. Lenger nede på veien møtte de den tyske soldaten som brukte å besøke det eldre ekteparet: Det var måneskinn og lyst, og vi så at det var en tysk soldat i uniform vi møtte. Det rare var at da han oppdaget dem, stakk han inn i skogen og gjemte seg. Senere fortalte han til det eldre paret om episoden. Han trodde det var jegere som hadde vært på fjellet og skutt rein, og at de derfor var bevæpnet. Derfor hadde han gjemt seg.³⁸¹

Jarle forteller at det var flere eksempler på at folk i bygda var informert og deltok i illegalt arbeid. Telegrafisten som pleide å komme over fra Sverige med alt utstyret, gjemte de i huset til ei dame som bodde i området. Så hun var jo orientert om situasjonen. Jarle mener at det var denne telegrafisten som slapp unna da stasjonen i Vesterålen ble oppdaget av tyskerne, og de måtte lose han tilbake til Sverige. Jarle er ikke sikker på om det var samme mann. Mannen presenterte seg jo, men navnet glemte Jarle like fort som jeg hadde hørt det. Det var jo sikkert ikke hans riktige navn heller. Alle opptrådte under falske navn.

De kunne ikke alltid være sikre på at de som kom fra Sverige ikke var falske kurerer, at de ikke var tyske spioner. Jarle forteller at de alltid kom to om gangen. Den ene var alltid en de kjente fra før. Ofte var det broren til Magne Lindholm, som bodde øverst i Skjomdalen. Når de to kurerene hadde ankommet huset i Skjomdalen, ble Lindholm-brødrenes søster sendt til Jarle med beskjed om at han måtte komme på besøk. Da han kom til huset til Lindgren, gikk han rett på loftet og traff karene som ventet der. Kurerene fra Sverige var alltid bevæpnet. De bar finske maskinpistoler.³⁸²

Jarle fikk et diplom og ei nål for innsatsen under krigen, men føler ingen bitterhet for at han ikke ble hedret på annen måte. Han tenker mest på at de var så sinte på fienden. Han var også skuffet over at krigen i Norge sluttet for tidlig, altså ved slaget på Bjørnefjell. Etter krigen opplevde han store ubehageligheter. Jarle fikk en bestemt opplevelse av at folk i bygda trodde at han både hadde hatt store fordeler av den innsatsen han hadde gjort og at han også etter krigen nøt godt av slike fordeler. Sjefen på basen i Sverige het Boy Rist, og han kom over hit og til Narvik da krigen var over. Han ba Jarle om å organisere tilbakelevering av en masse utstyr som var lagret på basen i Sverige. Det gjorde han og organiserte også noen folk som brakte ned utstyret med hester. Rist, som nå var sjefen, skulle gjøre opp med dem Jarle hadde hyrt inn på hans ordre. Men det varte og det rakk før de som hadde gjort jobben fikk noe oppgjør for arbeidet. Og han fikk en følelse av at de som skulle ha oppgjør trodde at han hadde underslått pengene de skulle ha. Han ble noe bitter over dette, og over at han selv måtte forsvare meg overfor folk i bygda. Jarle dro derfor til Narvik og snakket med sjefen som ordnet opp i misforståelsen.

Jarle mener at det nok var en del folk som flyktet til Sverige gjennom Skjomdalen uten los. Hans egen søster og hennes mann flyktet til Sverige fra Tysfjord og langs fluktruta der. Mange var jo kjent på fjellet og gikk på egen hånd. Det ble mindre losing fra Skjomen etter hvert som kurervirksomheten ble trappet opp. Jarle fikk streng beskjed om ikke å lose. Losinga var risikabel, men kanskje enda viktigere var det at den truet den viktige kurervirksomheten. Men han fikk også beskjed om at dersom det kom noen med en spesiell hilsen, skulle han få vedkommende over grensen umiddelbart.

381) Intervju med Jarle Stiberg i 2008/2009.

382) Ibid.

Jarle gikk som regel tidlig på morgenkysten før folk hadde stått opp, og han returnerte sent på kveldene etter at det var blitt mørkt. Så det var ingen her i bygda som visste at han var avgårde på disse turene. Han var i meget god form og gjorde unna turen på omtrent fem timer. Den første turen til stasjonen gikk han på lugger. Sjefen på stasjonen syntes han hadde dårlig fottøy og beordret en av karene på stasjonen om å gi skoene sine til Jarle. Han fikk også et par ski på stasjonen. Sjefen på stasjonen spurte deretter om han trengte noe annet utstyr. Jarle ba da om å få en hvit overtrekksdrakt om han skulle fortsette å trafikkere ruta om vinteren. Og så kunne han trengt en kikkert, sa han. Overtrekksdrakten kom, men han fikk overlevert en gammel kikkert. Han ble også lovet en radiosender. Den ankom til basen. Men den ble nok beholdt av andre. Stasjonen hadde budsjetter, og de fikk beskjed om at de fikk alt de trengte. Jarle følte at det var et problem at skiene han fikk var av svensk fabrikat, så han var ikke så veldig glad i å bruke dem. Det kunne bli spørsmål om hvor han hadde fått tak i svenske ski. Det var godt stell med mat og overnatting på stasjonen i Sverige. Jarle forteller at han alltid spiste godt og sov ei god natts søvn før han returnerte neste dag.³⁸³

For hvert oppdrag fikk de betalt 300 kroner, som var 5750 kroner i 2011-verdi. Jarle mottok penger som han sendte videre både med posten og sammen med utstyret til de andre i nettverket. Alle fikk like mye tror han:

Pengene ble utbetalt på basen, og lå i konvolutter til den enkelte i nettverket. Kurerene på svensk side hadde fast lønn, og de hadde god lønn. Det hadde ikke vi som arbeidet på denne siden av grensen. Da krigen var over, var det slutt på alt. Etter at krigen var slutt, fikk vi utdelt uniformer som vi brukte når vi var på oppdrag. Det varte noen måneder etter krigen. Men så var det slutt. Vi hadde ikke lønn i denne tiden heller. Etter krigen opplevde jeg bare ubehag av det jeg hadde gjort. Og jeg synes myndighetene førsømt seg kraftig overfor oss som hadde deltatt. Det kom beskyldninger om både det ene og det andre, og det var mye folkesnakk om at losene hadde hatt store fordeler av losvirksomheten.

Jarle hadde ikke tenkt på hvordan det skulle bli etterpå i det hele tatt. Han hadde heller ingen kontakt etter krigen med de han hadde lost, unntatt han ene som oppsøkte ham. Jarle tok han med og viste han ruta de hadde gått. I dag er det vei der. Men de hadde gått en annen vei – på den andre siden av Norddalen. Det var tryggere, men en lenger og vanskeligere rute.

Basen i Sverige lå bare en kilometer fra grensen. Jarle tror det kom flyktninger dit fra andre ruter. Det var spartansk og militært på selve basen. De måtte ordne seg mat selv. Sjefen på basen var sørfra, og han var kommet til basen fra London. Flyktningene som kom til stasjonen, ble sendt videre til mottaket i Abisko. Der var det svensk personell og mottaket var helt og holdent i svensk regi. Fra det svenske mottaket ble mange sendt på arbeidsleirer eller på arbeidsstasjoner. Mange av mannfolkene ble sendt lenger

383) Intervju med Jarle Stiberg i 2008/2009.

sørover i Sverige og deltok i skogsarbeid. Noen ble plukket ut til militærtjeneste og fikk militær opplæring. Da krigen var slutt, ble mange av dem sendt rundt omkring på militære oppdrag, noen til Narvik og noen til Finnmark.³⁸⁴

Jarles historie bekrefter hvor viktig det var at et fåtall visste om losvirkksomheten for å forhindre at informasjon om den spredte seg i bygda. Losenes deltakelse i arbeidet med etterretning og våpentransport var svært farlig og hemmelighold ble en ytterst viktig faktor for å kunne gjennomføre oppdragene. Som vist tidligere var det forbundet med harde straffer å bli tatt for losvirkksomhet, men ble losene tatt for arbeidet i tilknytning til motstandsbevegelsen risikerte de dødsstraff.

Likevel kan det synes som om tyskerne ikke kjente til lostrafikken gjennom Sør-Skjomen. En soldat som var i Sør-Skjomen tilhørende 3. SS- og politikompani på slutten av 1944, kalt Stål, forteller at de i en gruppe på tre mann hadde som oppdrag å ta seg inn mot svenskegrensen og patruljere grenseområdet. I ettertid mener han at denne tjenesten var hull i hodet. De traff aldri noen mennesker og så heller ikke spor etter noen. «Hvem i all verden ville begi seg fra Sør-Skjomen mot svenskegrensen? Hvis du selv har gått oppover dalen, gjennom krattskog og busker, vil du forstå at dette var strasiøst» forteller han³⁸⁵.

En dag i slutten av september 2009 har vi avtalt med Jarle at vi skal kjøre opp Skjomedalen og inn på fjellet for å se på fluktruta. Det er rimfrost, og vi kjører langs en vei som i dag fører til kraftverket i Skjomedalen. Vi kjører over to mil innover fjellet – nesten til kraftverket. Dette var den veien de vanligvis brukte. Jarle peker ut det fjellpartiet fluktruta fulgte. Han medgir at det var en tøff rute – særlig om vinteren. Fra kraftstasjonen til grensen er det enda 15 kilometer. Jarle ser ut over den bratte fjellskråningen der ruta gikk og der han vasset i dyp vintersnø på sine mange oppdrag under krigen. Han sier halvhøyt – kanskje mest til seg selv: «Det var langt å gå!» Jarle tror flyktningene de loste var engstelige, men de fleste var rolige. Alle losene holdt seg godt orientert om hvordan landskapet så ut før vi la i veg. Men den gangen tenkte vi annerledes, forklarer han.³⁸⁶

Etter krigen «rømte» Jarle fra Skjomen og bygde hus for seg og familien på Ankenes utenfor Narvik. Det merkes en sårhet hos han når han forteller dette. Han ble boende i Narvik til han ble gammel, men kjøpte seg en leilighet i et boligsenter for eldre og flyttet tilbake til Skjomen. Vi besøkte han på 90-årsdagen 10. oktober 2009. Den ble feiret på dette boligsenteret. Gjestene var den nærmeste familien. Det var et flott selskap, og Jarle var fornøyd. Det var ikke mye som minnet om feiringen av en norsk helt fra 2. verdenskrig. Jarles erfaringer og opplevelser knyttet til både losvirkksomheten og deltakelsen i motstandsbevegelsen er preget av mye dramatikk og farlig arbeid. Beskyldningene som ble fremsatt mot losene og deres arbeid har tydelig preget Jarle i etterkrigsårene. Losene utsatte seg for stor risiko og deres innsats må også kunne betraktes som en form for motstandsarbeid under krigen.

384) Intervju med Jarle Stiberg i 2008/2009.

385) Brenden, Geir og Thomassen Arne Håkon: *Hitlers norske skjegere. Norske SS-frivillige i Karelen 1941-1944*. Forlaget Historie og Kultur AS, 2013, Oslo s. 261.

386) Intervju med Jarle Stiberg i 2008/2009.

7.2 Losing i Vassdalen

Fra Vassdalen og til svenskegrensen er det om lag fem timers gange på sommerstid. Rundt 30 personer rømte fra Vassdalen og over til Sveige under krigen. Det var et stort innhogg i befolkningen her, sier John Nyheim. Det bodde færre enn 200 personer i Vassdalen på den tida. Tyskerne hadde tatt seg inn i et hus i bygda, men flukten foregikk i stor stil uten at tyskerne klarte å få rede på trafikken. Tre av de som deltok i organiseringen av losinga, ble tatt like før krigen var slutt.

John var 14 år i 1940. Han forteller at ungene daglig besøkte de tyske brakkene som var satt opp i Vassdalen. Ungene stilte seg ofte i matkø sammen med soldatene. Tyskerne hadde ofte filmfremvisning i en av brakkene. I bygda gikk denne brakka under navnet kinobrakka. Dit gikk alle ungene og så film. Jentene hadde anstand med seg for at de ikke skulle bli stemplet som tyskvennlige. Det bodde tre tyske kokker i ei brakke like ved fjøset på hjemgården til John:

Vi unger oppholdt oss mye sammen med dem. Vi spiste frokost så vel som kveldsmat sammen. Ja, de voksne fikk også mat av kokkene. Tyskerne hadde okkupert huset vårt. Om kvelden når kokkene bar inn kveldsmaten, åt hele husholdet av det som ble servert.³⁸⁷

På kartet ses lokalitetene Aravuopmi/Vassdalen, Kvernmo og Ruongu/Spansdalen. Kart: Emap as. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

387) Intervju med Marie og John Nyheim i 2008.

Krigsminne på Bjørnefjell. Foto: Oddmund Andersen.

John forteller om en episode da han ble arrestert. Tyskerne hadde opprettet et matlager under golvet på låven. Der hadde de hengt opp spekepølser og alle slags godsaker. En kveld tok det seg noen karer inn på låven, saget hull i golvet og forsynte seg av maten. Neste dag ble det slått alarm. John ble tatt inn til avhør og truet både med det ene og det andre.

Folkelivet gikk stort sett som vanlig i bygda under hele krigen. Folk levde sitt liv så normalt som mulig og lot seg ikke påvirke så mye av det tyske nærværet. Tyskerne var kanskje mer opplyst enn folk i dalen. Jeg tror i alle fall de opplevde det slik. Fra 1943–44 innså de nok hvordan det gikk med krigen og det er lite sannsynlig at de ikke visste at folk flyktet. De så nok gjennom fingrene på mye.

Hele Vassdalen hadde nesten bare samisk befolkning. Et viktig poeng vedrørende lostrafikken her i bygda var jo at folk i Vassdalen hadde slekt i Sverige og derfor lang tradisjon med kontakter over riksgrensen. Lenge før krigen brøt ut var det mange som besøkte sin svenske slekt ganske ofte. Det var derfor ikke noe nytt med trafikk over grensen. Men under krigen fikk denne trafikken også en annen betydning. Flyktningtrafikken i Vassdalen kunne ikke ha foregått i det omfang den faktisk fikk uten at det var sterke slektsmessige bånd med folk og familier på den andre siden av grensen. I et så lite samfunn var det lett å holde oversikt – også for tyskerne. Men folk slapp unna. Det var for eksempel en episode her der en familie rømte med ei barnevogn som de etterlot seg langs ruta. De tok seg over grensen uten at tyskerne forhindret det. Kontakten med slektningene i Sverige var avgjørende for at såpass mange fra Vassdalen kom seg over grensen, men vel så viktig var det at tyskerne ikke kontrollerte grensetrafikken så strengt her som andre steder.

7.3 Losing i Beisfjord

Losvirksomheten fra Beisfjord fulgte som nevnt innledningsvis to hovedruter. Den ene fulgte Stublidalen og inn mot Sälkavarra. Den andre gikk opp Skamdalen og forbi Lossivatnet mot grensen.³⁸⁸ «Til tross for fangeleiren og en stor vaktstyrke på stedet, lyktes det med noe mot, frekkhet og mye flaks å komme forbi dette gjennomskiktige området.»³⁸⁹

Tysk bombefly (Heinkel He 111) etter kampene i Narvik, juni 1940. Fotograf: Franz Hollerweger. Arkiv: Dag Skogheim / Arkiv i Nordland.

Sidsel Husjord Frantzen forteller at hun var lita og ikke husker mye fra krigen. Hun var ett år da krigen brøt ut, og kjenner krigshistoria gjennom fortellinger hun har hørt etter krigen. Mora hennes fortalte at mens kampene ved Narvik pågikk, kom mange narvikværinger flyktende inn til Beisfjorden. Hennes egen familie gjemte seg i fjøset på gården sammen med en masse folk som hadde kommet fra Narvik. Ett av husene som lå ved sjøen ble truffet av en bombe. Alle åtte i huset omkom. Det er i dag reist en bauta på stedet der huset stod.³⁹⁰

388) Nils Ryeng med Ole Chr. Føre og Olav Ravn: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 188.

389) Intervju med Sidsel Husjord Frantzen i 2008/2009.

390) Ibid.

Sidsels far var med i en organisert motstandsbevegelse og med på å organisere flyktingtrafikken fra Beisfjord og over til Sverige. Faren snakket aldri om virksomheten sin etter at krigen var over – ikke til noen, tror Sidsel. Det eneste hun kjenner til, er en meget dramatisk hendelse faren ved en anledning nevnte for hennes mann. Faren hadde kommet under mistanke for sin losvirksomhet hos tyskerne. Han var på tur over til Sverige og lå i en gamme oppe på Skandalsbakken, cirka åtte kilometer fra Beisfjord inn mot fjellet, forteller Sidsel. Han var sammen med en annen kar – kanskje en han skulle lose over grensen. Mens de lå der, kom tyskere på patrulje forbi gammen. Faren hadde vært bevæpnet, og denne gangen måtte han løse skudd. Han sa ikke mye om episoden, annet enn at det var første gangen han hadde trefninger med tyskerne. Det var to eller tre tyskere involvert i denne situasjonen. De to på flukt klarte å komme seg unna. Tyskerne startet umiddelbart store søk etter de to. Familien var fra nå av klar over at han drev illegal virksomhet. Tyskerne hadde okkupert huset og bodde hjemme hos dem, så det var ikke enkelt å holde seg i skjul. Men av alle ting klarte faren til Sidsel å ta seg hjem til gården og gjemte seg på låven mens tyskerne jaktet på han. Et utrolig gjemmested og sikkert en av grunnene til at tyskerne ikke fant han, mener Sidsel. Ingen i huset visste at han lå på låven – ikke engang kona hans. Situasjonen ville det slik at det kom en kar fra Narvik til huset vårt og skulle kjøpe melk. Vi hadde gård. Mannen som kom for å kjøpe melk, hengte av seg yttertøyet ute og satte fra seg melkespannet på trappa. Faren hennes som nå lå nedgravet i høyet, så at narvikmannen som hadde hytte inne i fjorden, var kommet for å kjøpe melk. Faren kjente mannen, som het Kristian Føre. Han var omgangsvenn av familien. Han visste heller ikke at faren til Sidsel gjemte seg på låven. Føre kom så inn for å fremføre ærendet sitt. Dette var farens gyldne anledning. Han akte seg ned fra høylåven og snek seg bort til trappa, der han tok på seg Føres yttertøy. Han visste jo hvor melka var, så han tok Føres melkespann, gikk til uthuset og fylte det opp. Så satte han seg på sykkelen og syklet forbi de tyske sperringene som lå litt lenger nede i veien. Han kom seg utrolig nok velberget gjennom sperringene og derfra videre til Narvik. Der gikk han i dekning hos søstera

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

Sidsel Husjord Frantzen. Foto: Privat eie.

si, som da eide og drev Kaffebrenneriet i Narvik. Hvor lenge han var i Narvik er usikkert, men tyskerne tok broren hans som gissel. Dette var helt på slutten av krigen, så han flyktet ikke over til Sverige.³⁹¹

Sidsel tror ikke at faren loste så veldig mye selv. Men han var med i organiseringen og hele etterretningsorganisasjonen. Han hadde et dekknavn. Det var ingen som ante noe om hva han drev med. Heller ikke familien hans. Det var en sikkerhetsforanstaltning i tilfelle han ble tatt. Det skulle være nytteløst å torturere familiemedlemmer. Tyskerne visste dette. Faren fikk ingen oppmerksomhet etter krigen. Sidsel tror han mottok en liten krigsinvalidepensjon de siste årene før han døde. Men han fikk ingen oppmerksomhet ellers.

Kristian Føre, som etter krigen var lektor ved den videregående skolen i Narvik, drev noen undersøkelser om den illegale virksomheten i Beisfjord, forteller Sidsel. I Beisfjorden var det masse tyskere under krigen. En av de aller verste fangeleirene i Norge lå her, med sovjetiske og jugoslaviske krigsfanger. Det var en rein utryddelsesleir. Det kom 900 jugoslaviske krigsfanger fra Fagernes og inn hit til Beisfjord i 1942. Det gikk ikke lang tid før var de var borte alle sammen. Det ble påstått at det brøt ut tyfus blant de jugoslaviske fangene. De eldre her mente at dette ikke stemte. 500 av fangene ble regelrett henrettet og lagt i massegraver. En del av de henrettede ble flyttet til en stor massegrav på Rognan. Men det er klart at det lå rester etter mennesker her i lang tid etterpå. Det er en skam at det har blitt gjort så lite for å markere og minnes dem som ble tatt livet av. Akkurat nå er det en gruppe studenter her for å bygge to steinmurer der fangeleiren lå – til minne om de som ble tatt av dage av tyskerne. Studentene har båret opp stein fra elva for å bygge murene. Det er Nordnorsk fredssenter i Narvik som har tatt initiativ til dette arbeidet.³⁹²

Sidsel forteller at mange av fangene var kunstnerisk begavet. Hun viser fram et bilde av seg selv som toåring og en større blyanttegning lagd av en sovjetisk fange på grunnlag av et fotografi. Sidsel viser også fram et smykkeskrin som ble gitt familien i gave fra en av fangene i den sovjetiske leiren. De sovjetiske fangene hadde antakelig en friere stilling enn de jugoslaviske, tror hun. Noen av de sovjetiske fikk i alle fall bevege seg utenfor sperringene rundt leiren. Noen gikk hjem til folk og spurte etter gjenstander som de kunne lage ting av: esker, lokk og annet.³⁹³ Fangene fikk marginalt med mat. Folk i bygda prøvde å stikke til dem det de kunne over gjerdene. Folk i Beisfjord følte en belastning ved å være vitner til og å vite om henrettelser og andre grusomheter som foregikk i deres eget nabolag. Norske myndigheter hadde ingen god hand om den situasjonen etter krigen. Det var mange hverdagsmennesker som nå er gått i graven som burde ha vært hedret for sin innsats. Moren til Sidsel fikk en psykisk knekk etter krigen. Men det gikk bra. Hun levde i en forferdelig spenning med tyskere i huset og en mann som hun visste var i konstant fare, og som hun ofte ikke visste hvor var. Hun skulle stelle gården og holde hjulene i gang i en familie med små unger.

391) Intervju med Sidsel Husjord Frantzen i 2008/2009.

392) Ibid.

393) Ibid.

Sidsels far var fra Lødingen. Han var født på Offersøya, men flyttet sammen med familien til Narvik da han var 12–13 år. Familien eide Kaffebrenneriet i Narvik. Da han og søstera var ferdige med middelskolen i Narvik, flytta de begge til Oslo og tok eksamen artium der. Etter det flyttet faren min til Trondheim og begynte på Norges Tekniske Høgskole (NTH). Dette var tidlig på 1930-tallet og det var dårlige tider i Norge, så han fikk ingen jobb her. Derfor reiste han til Australia og ble der i fem år. Han bodde og arbeidet både i Sydney og Melbourne. Men han returnerte altså etter fem år. Siden det ikke var mange muligheter nå heller, slo han seg ned her i bygda og begynte som gårdbruker. Sidsel tror han trivdes med det. Han var glad i naturen og likte å gå i fjellet, og var sprek som bare det. Han levde til han var over 90 år. Mora ble også over 90. Så langt Sidsel kjenner til, var det bare faren som loste fra Beisfjord. Det var kanskje ikke losvirksomhet han først og fremst drev med, men ren etterretningsvirksomhet og hun tror han arbeidet ganske tett med Borch-Johnsen i Narvik. Det ble nok lost en del folk herfra, men mesteparten av losinga i dette området foregikk i Skjomen.³⁹⁴ Historien til Sidsel er basert på hennes foreldres fortellinger om krigen. Svært dramatiske opplevelser knyttet til losvirksomheten og fangeleiren i Beisfjord ble en stor påkjenning for foreldrene. Slike gjenfortellinger av dramatiske opplevelser blir gjerne veldig sterke for den som vokser opp med dette som barn. Farens taushet om hendelser knyttet til losvirksomheten har nok også forsterket inntrykket av at dette hadde vært en traumatisk opplevelse for han.

Fellestrekkene for losvirksomheten i Skjomen, Vassdalen og Beisfjord var at losene var tett knyttet til virksomhet innen motstandsbevegelsen og de var en del av et godt planlagt og større nettverk i Narvik. Enkelte steder i disse områdene var grensen godt bevoktet og losingen kunne være svært farlig, mens andre steder var det lettere å komme seg over, som nevnt i fortellingen om Vassdalen. På samme vis som i Ballangen var det også avgjørende her at losene hadde gode kunnskaper om fjellområdene og at de hadde gode kontakter på svensk side.

394) Intervju med Sidsel Husjord Frantzen i 2008/2009.

8.0

Fortellinger fra lostrafikken i Lavangen og Gratangen

Det var flere muligheter for å flykte over til Sverige fra Lavangen og Gratangen. En sentral rute fra Gratangen gikk over Kvernmo. Denne ruten gikk sørøstover, mellom Læigastinden og Britatinden, forbi Britavatn. Derfra gikk ruten frem til Bukkedalen. Ved Grasvannet skal det ha vært en tysk vaktpost. Her måtte man derfor være ekstra forsiktig. Fra Bukkedalen var det to muligheter videre. Enten kunne man gå sør for Næverfjellet og frem til Njuorajaure på svensk side. Dette var den mest brukte ruten. En annen mulighet var å gå opp Bukkedalen, passere mellom Nævertinden og Istinden, deretter forbi Isvatnet og over til Njuorajaure.³⁹⁵ Fra Lavangen gikk det en losrute opp Salangsdalen, over Stordalen og frem til Njuorajaure. Ruten var imidlertid lett for tyskerne å kontrollere, slik

395) Intervju med Agnar Kvernmo i 2013.

at den etter hvert ble mindre brukt.³⁹⁶ Dette var dessuten et område hvor den tyske tilstedeværelsen var omfattende også etter kampene mellom tyske styrker mot de norske og allierte styrker i 1940.

Mulige losruter i Gratangen og Lavangen. Kart: Emap as. Arkiv: Árran lulesamisk senter.

8.1 John Nymo, Fossbakken

John Nymo er født i 1922 og oppvokst i Spansdalen i Lavangen. Han kommer fra en familie med 14 barn, som alle slo seg ned i bygda. Spansdalen er ei samisk bygd der den eldre generasjonen fortsatt bruker samisk som dagligspråk. Bygda hadde en samisk skole der elevene fikk samiskundervisning de siste årene før den ble lagt ned. Elevene er nå flytta til sentralskolen i kommunesentret i Lavangen kommune.

John sier at alle familiene i Spansdalen snakket samisk, og at samisk var hjemmespråk i alle familiene da han var barn. På skolen fikk de imidlertid ikke lov til å snakke samisk.³⁹⁷ Det ble ikke undervist ett ord på samisk mens han gikk på skolen. John forteller at det var en del av oppdragelsen og at det gikk bra. Det var mange lærere som kom

396) Nils Ryeng med Ole Chr. Føre og Olav Ravn: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009: 186.

397) Intervju med John Nymo i 2008.

og gikk. John minnes at han hadde en lærer som arbeidet ganske lenge i Spansdalen. Han het Balteskar og var fra Grovfjord. Det var to lærere ved skolen. Etter at han var ferdig på skolen, var det å komme seg ut i arbeid. Det ble først arbeid som sjauer på land i Lofoten om vinteren, og etter hvert anleggsarbeid på forskjellige steder i området.³⁹⁸

John var 19 år da krigen brøt ut. Krigshandlingene på Gratangsfjellet var nær, og kampene på Lapphaugen var i gangavstand fra Spansdalen. De norske soldatene var krigere, mener John. De drev tyskerne tilbake til Bjørnefjell. Men de allierte trakk seg ut, og i juni 1940 var det slutt på krigshandlingene i området. Det hele varte i to måneder. De første årene av krigen så folk i Spansdalen ikke mye til tyskerne. Men i 1944 og 1945 slo tyskerne seg ned i bygda. Mange av de som gikk over grensen fra Spansdalen i løpet av krigsårene, trengte ikke los. De var kjent på fjellet. Noen arbeidet inne på Bjørnefjell da krigen brøt ut.

I 1942 begynte tyskerne å kalle inn folk til arbeidstjeneste. Det var mange som ikke ville arbeide for dem og gikk over grensen til Sverige. John rømte til Sverige i mai 1943. Det var elleve stykker som flyktet i samme følge som han. Noen var fra Lavangen og noen var fra Spansdalen. Flukten var godt planlagt og organisert, og familien fikk vite om planene. De gikk fra Fossbakken opp Rødalen og derfra opp Bjørnefjell. Fra Bjørnefjell gikk turen over til Sverige. De gikk om natta fra Spansdalen og opp til Fossbakken. Derfra gikk følget direkte inn på fjellet mens det var mørkt. Alle gikk på ski helt til de måtte klatre opp fjellet. Om natta så de en tysk leir inne på Bjørnefjell, så de måtte gå en lang omvei for ikke å bli oppdaget. Men det var mørkt, og tyskerne hadde ingen mulighet til å oppdage flyktningene. Det tok 24 timer å komme seg over grensen. De måtte hvile underveis og snøstorm en kort periode av turen gjorde det umulig å orientere seg i terrenget. De måtte derfor grave seg ned for å skaffe ly for uværet. De var redde for å gå seg ville eller å gå feil slik at tyskerne som hele tiden patruljerte i området skulle oppdage dem. Ingen visste hva som ville skje med dem om de ble tatt. Alle flyktningene var godt utstyrt for turen, med hvite «forsvinningsdrakter» over tykke klær. De fikk råd om å bære våpen, men ingen gjorde det. De som tok imot oss på svensk side inne på Bjørnefjell, var svensker, forteller John. Der fikk de god mottakelse, god mat og ble tatt hånd om på beste måte. Etter at flyktningene var registrert på mottaket, ble de sendt videre til Kiruna.³⁹⁹ Som vist i kapittel 2 var nordmenns frykt for å bli innkalt til arbeidstjeneste en avgjørende årsak til at mange flyktet til Sverige i 1942, og flyktningene fra Spansdalen var nok ikke noe unntak. Flukten ble lang og krevende for disse flyktningene, og alle hindringer underveis bekreftet hvor viktig det var at flukten var godt planlagt.

Oppholdet i Kiruna ble relativt kort. John ble sendt videre til en leir sør for Stockholm. Heller ikke der ble han lenge før han ble utplassert i skogsdrift. En del av flyktningene ble plukket ut og fikk militær opplæring under oppholdet i Sverige. John var en av dem. Han fikk opplæring som reservepoliti og de ble trent på militære oppdrag og oppgaver.

398) Intervju med John Nymo i 2008.

399) Ibid.

Det var frykt for at russerne skulle invadere Nord-Norge, så de øvde på å angripe russerne. Den første planen for min forlegning var å dra til Finnmark for å avskjære russerne der om de kom over grensen. Men på grunn av dårlig vær og andre forhold, ble det aldri noe av. Men mange trodde at russerne ville gå over grensen og inn i Norge etter hvert som tyskerne trakk seg ut. Den neste planen for den troppen der John ble trent, var at de i tilfelle russisk invasjon skulle rykke ned gjennom Skibotndalen og falle russerne i ryggen. Men det slapp de.

John hadde ingen kontakt med familien i Spansdalen mens han var i Sverige. Det var farlig for den delen av familien som bodde der. Vakholdet ved grensen ble stadig strengere etter hvert som tyskerne ble klar over at flyktningstrømmen økte. Han hadde ingen kontakt med familien fra han rømte i 1943 til krigen var slutt. Noen sendte brev til familien sin i Norge. Men det var også vanskelig, fordi posten ble kontrollert og sensurert på grensen. Da krigen var over, ble polititroppene sendt over grensen og til forskjellige deler av Nord-Norge. Politi eller militærtroppen overtok ansvaret for fangene tyskerne hadde tatt.⁴⁰⁰ Dette arbeidet ble utført i fellesskap med allierte militære myndigheter i Nord-Norge. John ble sendt til Kvæningen i Nord-Troms. Der var alt nedbrent, og de tyskerne som var igjen i området hadde de nå under sin kommando. De norske soldatene satte dem i arbeid. De ble satt til å rydde i ruinene etter det de hadde brent. Etter krigen kom John tilbake til Spansdalen. Men det var ingenting å foreta seg. Så det ble å ta opp arbeide han hadde før krigen: Reise på Lofoten om vinteren og å få seg arbeid på anlegg forskjellige steder i området her. John gir ingen opplysninger om hvordan han opplevde tiden etter krigen. Hans fortelling er knyttet til opplevelsene som flyktning og ikke losvirkosomhet. Deltakelsen i polititroppene, opplæringen på svensk side og oppdraget i Kvæningen er en sentral del av hans krigs- og etterkrigserfaring. Til tross for at de norske polititroppene i Sverige ikke har fått særlig mye oppmerksomhet i norsk okkupasjonshistorie, bør en kunne anta at denne erfaringen har blitt oppfattet som en mer positiv erfaring i etterkrigsårene enn erfaringene knyttet til losvirkosomheten, særlig med tanke på beskyldningene som kort tid etter krigen ble rettet mot losvirkosomheten. Kritikken er omtalt i kapittel 10.

8.2 Grenseloser i Gratangen

Agnar Kvernmo kommer fra gården Kvernmo i Gratangen. Han er født i 1936, og var bare fire år da krigen brøt ut. Familien bodde i området der trefningene og dramaet i april-dagene i 1940 foregikk. Det Agnar kan fortelle om krigen har han hørt fra sin far og sin onkel og onkelen til faren. Både faren hans, John Olai Kvernmo, og broren hans, hadde egentlig to roller under krigen. Faren var kjentmann for Altabataljonen, og han var grenselos. Han var grundig kjent i området og hjalp Altabataljonen med å handtere terrenget slik at flest mulig liv skulle bli spart. Da tyskerne hadde okkupert Narvik, kom de raskt

400) Intervju med John Nymo i 2008.

Illustrasjonen kan sees i trykt bok.

Agnar Kvernmo. Foto: Privat eie.

til Gratangen hvor Trønderbataljonen led store tap. Tyskerne tok sivilbefolkningen til fange og brukte dem som skjold i kamphandlingene.⁴⁰¹

Tyskerne kom også inn i huset til familien Kvernmo og skulle hente faren. Men han gikk til sengs og sa at han hadde tuberkulose. Da tyskerne hørte det, kom de seg på dør i rask fart. Han kledde seg i undertøyet og gikk rundt på kjøkkenet og hostet og harket. Tyskerne ble skremt av dette. På nabo-gårdene hentet de folk som de brukte som skjold under kampene. Agnar forteller at han hørte fra de som overlevde i Altabataljonen at de klarte å treffe tyske soldater uten å skade de sivile. Men Trønderbataljonen led store tap. De mistet 34 mann i kampene på Gratangsfjellet. Dessverre viste det seg i ettertid at soldater fra Trønderbataljonen ble forvekslet med tyskere og ble skutt

på av soldater fra Altabataljonen. Etter at krigshandlingene var over, fant Agnars far ut at det bare var en måte å komme seg unna tyskerne på. Det var å flykte til Sverige. Han tok hele familien med seg. De gikk over fra Kvernmo gjennom en fjelldal ned til Bukkemyra og til Bones. I Bukkemyra lå det en gamme. Der overnatta hele familien på ni. De var seks søsken. Mora og en tante var også med. Om natta rykket Infanteriregiment 16 fram til gammen og tok med seg hele familien ned til Bones. De ble deretter innkvartert i en bolig på Setermoen.

Krigshandlingene pågikk ennå på Gratangsfjellet, og tyskerne hadde derfor ikke kommet til området der de befant seg. Fra Setermoen ble hele familien transportert med bil ned til Sjøvegan og ut til Andørja. Det var bare en eldre dame som ble igjen på gården på Kvernmo. Hun skulle ta vare på buskapen. Hun skal ha sagt da de dro: «Jeg er så gammel at det spiller ingen rolle». Familien ble på Andørja en tre ukers tid. For da tyskerne måtte trekke seg tilbake under kamphandlingene i krigens første fase, var det ikke tyskere i Gratangen lenger, og familien følte seg trygg. Men da den norske kapitulasjonen var et faktum, kom tyskerne tilbake. De etablerte faktisk en stor leir på jorden hjemme på Kvernmo. Der begynte de å bygge brakker og grov tunneller inn i fjellet, og brukte den som bomberom. Det lå 1000 tyske soldater i denne leiren.⁴⁰²

401) Intervju med Agnar Kvernmo i 2008.

402) Ibid.

Folk i området fant dette ubehagelig, og flyktningtrafikken over til Sverige startet nesten umiddelbart. Noen hadde flyktet før. Agnars far har fortalt at da tyskerne var drevet tilbake fra Vassdalen, tok de første flyktningene herfra seg over grensen. Faren var aktiv i losinga fra starten av. Om sommeren tok det fem–seks timer fra Kvernmo og inn til grensen. På vinteren, da flyktningene gikk på ski, tok det kortere tid. Tyskerne etablerte tidlig en vaktpost i Gressdalen, som er passasjeveien mellom Vassdalen og Lapphaugen. Den tyske vaktposten var etablert i ei hytte som Narvik og Omegn Jeger- og Fiskeforening hadde bygd i Gressdalen. Flyktninger og losene måtte holde seg unna dette området, som var den naturlige og letteste ruta over til Sverige. I stedet ble de tvunget til å passere i ulendt og vanskelig terreng.⁴⁰³

På en av losturene ble faren til Agnar borte i over ei uke, og familien begynte å lure på om tyskerne hadde tatt ham. Men så var han tilbake. Han hadde blitt overrasket av dårlig vær og hadde vært nødt til å grave seg ned på fjellet mens uværet raste. Han loste helt fra begynnelsen av krigen til i 1944. Onkelen til Agnar, Lars Kvernmo, var også los. Hvor mange de loste og hvor mange turer de tok, vet han ikke. Det var mange. De var begge godt kjent i området. Som regel loste de folk over til Kopperåsen, som er langt inne i Sverige. Det gikk ikke an å lose til Vassjåvre, for om de kom dit, sendte svenskerne flyktningene tilbake over grensen. De måtte derfor gå på nordsiden av Njuorajåvrre for å komme seg til Kopperåsen. De fulgte den øvre delen av Bukkedalen som går fra Bones og inn til svenskegrensen. Ved grensen kunne flyktningene høre malmtogene som gikk til og fra Narvik.⁴⁰⁴

Agnar tror ikke faren var under mistanke av tyskerne. Han var lokalkjent i terrenget fordi han gikk på jakt eller fisket. Etter krigen, når de var sammen på jakt eller fisketurer, kunne han vise i terrenget hvor han hadde gått med flyktningene og hvilke ruter de hadde brukt. Søskenbarnet til Agnar, Atle Kvernmo, ble arrestert av tyskerne og skulle sendes til Grini. Han drev med agentvirksomhet. Forhistorien var at han skulle lose noen tyske desertører over til Sverige. Han fulgte dem et stykke på vei. Men de tyske desertørene gikk feil og ble tatt av vaktposten i Gressdalen. Under avhør hadde de fortalt om Atle, som ble arrestert av Gestapo på gata i Narvik like etterpå. Han ble satt på en båt som skulle til Svolvær. Men han klarte å rømme fra båten mens den lå ved kai i Bogen. Han gjemte seg først under kaia, og da de oppdaget at han var borte, hadde han kommet seg inn i et hus. Han hadde ikke sko, men fikk et par gamle støvler av husfolket. Fra dette huset måtte han passere en tysk vaktpost. Der var han frekk og pågående mot vakta, som han prøvde å bomme røyk av. Vakta ble forbannet og jaget han av gårde. Slik kom han seg hjem, og faren gjemte han godt i høyet i fjøset. Dagen etter kom Gestapo. De endevendte hele gården, men tenkte ikke på å gjennomsoke høyet. Om natta, da Gestapo hadde forlatt huset, utrustet de han for flukt og faren loste han over til Sverige.

Tanta til Agnar ble også arrestert. Hun hadde hjulpet til med å gjemme de tyske desertørene på gården hjemme på Kvernmo. De hadde også fortalt om henne etter at de ble tatt. Gestapo kom sammen med politiet i Narvik og forhørte henne. Om natta, da

403) Intervju med Agnar Kvernmo i 2008.

404) Ibid.

tyskerne hadde reist, løste min far henne over grensen til Sverige. Dagen etter kom tyskerne tilbake og skulle snakke med henne. Men da var hun borte, og ingen visste hvor hun hadde gjort av seg. Slik berget også hun livet.

Agnar tror de fleste oppfattet faren hans som spesiell og rolig. Han reiste i mange år med Jakobsen-brødrene fra Tromsø på selfangst i ishavet. Da han selv ble gammel nok til å søke arbeid, fikk han seg jobb på Svalbard. En av Jakobsen-skutene fraktet oss over. Skipperen hadde sett at det var en Kvernmo på passasjerlista. En kveld kom en av matrosene og hentet Agnar fordi skipperen ville møte ham. Da han kom på broen, spurte skipperen: «Er du sønnen til han John?» Han fortalte deretter om en gang de kom ut for storm og orkan utenfor Grønland på tur fra New Foundland. De måtte bakke i flere døgn, og det var bare han og faren til Agnar som skiftet om å være på broen. Jakobsen sa at faren min var en enestående kar, forteller Agnar. Faren begynte å reise på havet da han var 14 år. Og han avsluttet sin karriere som skytter på ishavet da han var 72. Han var viden kjent i ishavsmiljøet: En god skytter – rolig i alle situasjoner. Det var han som lærte barna i familien opp med jakt og fangst.⁴⁰⁵ Faren var med da «Ora» forliste på ishavet. De tok lettébåtene og kom seg i land på Novaja Semlja, hvor de ble arrestert av russerne. Det året kom han ikke hjem før langt utpå sommeren. Familien trodde at de hadde forlist og at hele mannskapet var gått ned. Men plutselig, mens de arbeidet på slåttemarka, så de en kar som kom gående. Og da han kom nærmere, så alle at det var faren. Da var gleden stor. Det minnes jeg veldig, veldig godt, forteller Agnar.⁴⁰⁶

Faren til Agnar var født i 1898. Han jaktet både på sjøen og på land. Rent kroppslig var han ikke store karen – kanskje 1,55–1,60. Men det var vanskelig å holde følge med han på fjellet både sommer og vinter. Han brukte alltid bare én skistav og lo av de andre som brukte to. Om vinteren holdt han skistaven mellom beina og liksom satt på den. Slik kjørte han rett ned fjellsidene og var alltid først hjemme når vi hadde vært på tur. Han var en god læremester. Kragen (geværet) var hans våpen. Du måtte ikke snakke til han om noe annet. Våpenet var nesten like høyt som han selv når han satte kolben i bakken og stod ved siden av. Under krigen murte han Kragen inn i en mur i kjelleren. Det var Kragen og radioen som ble gjemt i kjelleren. Men moren i familien var engstelig. Og til slutt smurte han Kragen inn med fett og grov den ned ute i skogen. Ved en anledning tok han seg en jakttur. Han for inn på fjellet, hentet geværet og gikk på jakt før han la det tilbake på gjemmestedet. Moren til Agnar ble redd da hun hørte hva han hadde foretatt seg med tyskere i nabolaget. Men Agnar tror at tyskerne mot slutten av krigen ikke var så ivrige etter å ta folk som i begynnelsen. De så hvor det bar, mener han.⁴⁰⁷

I den leiren som var på Kværnmoen, var også sovjetiske fanger internerte. Agnar minnes at når ungene gikk forbi på vei til skolen, hadde foreldrene sendt mat med dem. Ungene slapp maten rett ned utenfor gjerdene i leiren. Hvordan det til slutt gikk med disse fangene, og om de overlevde, er Agnar ikke sikker på.

405) Intervju med Agnar Kvernmo i 2008.

406) Ibid.

407) Ibid.

De faren til Agnar loste, kom som regel til gården der de bodde. Noen kom til onkelen. Faren og onkelen kjente noen av samene på svensk side. De hadde gammer som faren i alle fall besøkte på losturene. Der bommet de blant annet sukker de hadde med hjem. Etter krigen ble Agnar klar over at familien var i slekt med disse svenske same-
ne fra Jukkasjärvi (Talma sameby). Far snakket samisk. Mor snakket nok også samisk, men mindre enn far. Hun var fra Skånland, forteller Agnar.

Agnar kan ikke huske at faren fikk noen form for oppmerksomhet eller påskjønnelse etter krigen. Han tror det kom av at alt foregikk i det stille, og var taushetsbelagt og veldig hemmelig. «Så jeg reagerer ikke så mye på at far ikke fikk noen oppmerksomhet etter krigen. Det var det jo ingen som fikk», sier Agnar.⁴⁰⁸

Det var en selvfølge å hjelpe hverandre. Det var en lokal sak og Agnar tror ikke myndighetene visste så mye om at folk som faren hans loste mange over grensen. Han husker en gang faren kom fra ishavet og Agnar hadde kjørt med hest ned til Gratangen for å hente tre tønner kobbekjøtt. Før de kom seg fra kaia, hadde faren delt ut den ene tønna til folk som spurte etter kjøtt. Langs veien fortsatte han å dele ut kjøtt. Så da de var hjemme på gården på Kvernmo, var det kun ei tønne med kjøtt igjen. Slik var det også når han kom hjem fra storsildfisket på Vestlandet. Faren delte ut sild hele veien fra Gratangen til de var hjemme på Kvernmo.

Både Lavangen og Gratangen har vært godt bevoktede områder på grunn av et stort antall tyske styrker i disse områdene, og dette ga store utfordringer for losvirksomheten. Losene fant likevel mulighetene til å komme over grensen, men for de fleste flyktningene ble dette tøffe påkjenninger på grunn av at de måtte velge alternative ruter over fjellet. Som vist var heller ikke behovet for los så stort i Lavangen i den første fasen av krigen siden folk var godt kjent i fjellområdet ved grensen. En av fortellingene gir et innblikk i hvordan flyktninger ble rekruttert til tjeneste i de norske polititroppene i Sverige. Troppene ble trent til å delta i kamper i Finnmark, men ble i stedet satt inn i oppryddingen av Nord-Troms etter frigjøringen.

Sivildbefolkningen i Gratangen fikk krigens brutalitet tett innpå seg under krigshandlingene i 1940. For Agnar har hendelsene vært en del av hans barndom og fortellingene fra familie og slektninger har nok særlig fremhevet dramatikken i familiens historie fra krigsårene. Historiene om farens losvirksomhet vitner om et svært risikofylt hjelpearbeid for flyktninger og nær familie. Manglende oppmerksomhet for innsatsen som los var likevel ikke et tema for familien etter krigen. Basert på Agnars fortelling har ikke familien hatt negative opplevelser i ettertid knyttet til farens losvirksomhet, og kanskje dette har medvirket til at de ikke har stilt spørsmål ved myndighetenes manglende oppmerksomhet overfor losene.

9.0 Fortellinger om flyktning- trafikken på svensk side

I det følgende skal vi gjenfortelle de ulike historiene om flyktningtrafikken sett og opplevd fra svensk side. Informantene er personer som har arbeidet i politiet og som hadde ansvar for flyktningene enten i fjellet eller nede i Jokkmokk. Vi har intervjuet personer som drev med rein i området, og på den måten kom nær flyktningene.

9.1 Flyktninger kommer over til Sverige

Politikonstabelen Torstein Gustafsson hadde under krigen et særskilt ansvar for flyktningene i Jokkmokk. Han forteller at det var mange ulike grupper flyktninger som kom over til Sverige. Noen ganger hendte det at det ble «hvisket dem i øret» om flyktninger som ikke hadde gjort alt

Olle Utsi. Foto: Oddmund Andersen.

riktig. Det kunne være flyktninger som det ble påstått var quislinger. Når de fikk beskjed om slike ting, ble det stående i sakspapirene deres.

Familien Utsi var sterkt engasjert i flyktningtrafikken Familien hadde rein på sommerbeite i grenseområdene til Tysfjord. Olle Utsi var ved krigens begynnelse rundt 16 år. Han forteller at begge hans brødre Paulus og Olle Utsi deltok i arbeidet med å ta i mot flyktningene⁴⁰⁹. Første del av krigen var det Paulus som var beordret av landfiskalen til å ta i mot flyktningene. Senere ble Mikkell Utsi engasjert i dette arbeidet.

Han husker at i begynnelsen av krigen pleide hans mor å gi mat til flyktningene som kom over til Vájssá. Skolegammene var dessuten tomme, slik at det var mulig for flyktningene å overnatte der. Senere ble det satt opp forråd i Vájssá, slik at flyktningene kunne hente mat der. Å komme seg ned til Suorvvá kunne skje på ulike måter. Olle Utsi husker at det gikk grusbåter på Áhkájávrrre, der flyktningene kunne få gratis transport østover. Om vinteren måtte de gå på ski.⁴¹⁰

Flyktningene som kom over til Áhkájávrrre hadde fått beskjed av losene at de skulle gjøre opp ild når de kom frem til vannet. Dette var en fast plass som folk fra Tysfjord fra gammelt av pleide å dra til når de ønsket å bli hentet med båt av folkene i Vájssá. Når vaktene så at det kom røyk fra denne plassen, dro de derfor over og hentet flyktningene. Olle husker at hans mor kunne ta båten og ro for å hente flyktningene når de andre ikke var der. Det var noen kilometer å ro fra Vájssá og over vannet til henteplassen.

En gang i 1942 befant Olle Utsi seg sammen med andre nær grensen i Rautagammen.⁴¹¹ De hadde fått gjort opp ild i gammen. Da kom det tre flyktninger. Det var ei jente og to gutter. De hadde oppdaget røyk fra gammen, slik at de skjønte at det var folk der. Nær gammen var det en bekk og flyktningene vadet over bekken til dem. Olle sier at det var flaks for flyktningene at de var der. Hadde de ikke vært der, da lurte han på hvordan

Flyktninger på vei til Sverige. Arkiv: Norges Hjemmefrontmuseum.

409) Intervju med Olle Utsi 2009.

410) Ibid.

411) Rautagammen er svensksamenes navn på Måskåsigammen, som lå rett innenfor grensen i Sverige.

det hadde gått med dem. Det fantes ikke folk i nærheten. Først når man kom til Suorvvá, ville det vært mulig å finne folk. Det var midt i vårflommen, og de hadde gått over grensen uten los. De tok flyktningene med seg og dro til Vájssá. Her måtte de vente til isen på vannet gikk, slik at de kunne få transport ned til Suorvvá.

Lars Unga tilhørte også samebyen⁴¹² og hadde rein i samme område som familien Utsi. Ved krigens begynnelse var han rundt 12 år. En høst mens de arbeidet med reinen, var han syk og ble værende alene i Vastenluspen. Han gikk ut en liten tur, og da ser han plutselig en kolonne komme gående mot han. Det var 15–20 stykker. I kikkeren så han at en av dem hadde et gevær med seg. Først ble han redd og stakk seg unna. Men da han kikket på nytt, så han at de hadde små barn med seg, og da tenkte han at de ikke kunne være farlige. Han snek seg derfor frem og fikk høre at de snakket norsk. Da skjønte han at det var flyktninger som kom over fra Norge. Han gikk frem og hilste på dem. En av dem het Per. Det var et haglgevær de hadde med seg. Geværet hadde de tatt med for å skaffe seg mat underveis. De kom fra Innhavet i Hamarøy. Etter at Lars Unga hadde hilst på dem og funnet ut at de ikke var farlige, loste han dem ned til Vájssá hvor de fikk mat og overnattet noen dager før de dro videre.⁴¹³

9.2 Krigsfanger flykter

Politikonstabel Torstein Gustafsson forteller at krigsfangene som kom over, vanligvis var dårlig kledd. De hadde ofte på seg en slags lagerfrakk. Noen av krigsfangene kunne enten tysk eller engelsk, slik at det var mulig å kommunisere med dem. For å få dem til å oppgi fødselsdag og fødested la man et papir foran dem, slik at de de kunne skrive ned de nødvendige data. De hadde selvsagt ingen papirer med seg som kunne bekrefte opplysningene. Ofte hadde de forfrosset seg, og ble sendt til lasarettet i Gällivare.⁴¹⁴

Olle Utsi forteller at han en gang var oppe i Vájssá. Dette var rundt 15. juni i 1942 eller i 1943. Han fraktet en kokk og en lærer til Vájssá, siden det skulle være skole der. Når de legger til med båten i Vájssá, ser de plutselig fem personer som kommer mot dem. Fire personer kommer gående mens en kommer etter de andre, krypende. Det var polakker som hadde vært i hytta i Vájssá. De hadde sannsynligvis kommet over til Sverige fra Gjerdalen, via Guvvtjávrre (Kutjaure) og så til Vájssá. Ifølge Utsi fulgte de bekkene, for de visste at de rant mot Sverige. Olle kom i prat med dem og ble enige om at de kunne overnatte i Vájssá. Da flyktningene gikk opp til skolestuen, så han at han som krøp hadde bundet et reinskinn rundt foten. Senere, når han tok av forbindingen rundt foten, så Olle at foten så fryktelig ut. Det var gått koldbrann i den. Olle hentet dem neste morgen og fraktet dem til Suorvvá. Han som krøp på alle fire, kom seg til lege. Der måtte de amputere føttene hans.⁴¹⁵

⁴¹²) En sameby består av familier som driver reindrift sammen i et bestemt område.

⁴¹³) Intervju med Lars Unga i 2001.

⁴¹⁴) Intervju med Torstein Gustafsson i 2001.

⁴¹⁵) Intervju med Olle Utsi i 2010.

Tuft fra en fangeleir i Gjerdalen. Foto: Oddmund Andersen.

Også Lars Unga husker at det kom krigsfanger over til svensk side. En gang dro han sammen med en kamerat til et telt ved Guvtjávrrre (Kutjaure) med forsyninger. Det var ennå snø på bakken. Vel fremme ved teltet klatret Lars Unga opp til toppen av teltet for å fjerne røykhatten. Mens han er der oppe, så titter han inn i teltet og ser at det ligger en død person der inne. Når de kommer inn i teltet, ser de at han hadde fått fyr på bålet og hengt skoene til tork. I tillegg hadde han kokt en grøt av kaffeerstatning. Sannsynligvis hadde han frosset i hjel. Etterpå prøvde de å finne ut hvem det var. De undersøkte alle lommer, men fant ingen papirer. Det var derfor ikke mulig å fastslå identiteten. Men det var sannsynligvis en krigsfange. Det ble lagd en kiste, og deretter ble han gravlagt i Vájssá, på en holme som tidligere var kalt Dødholmen, siden holmen ble brukt som sommergravplass. I dag heter den Russholmen. Senere ble holmen oversvømt og graven ble derfor flyttet.⁴¹⁶

En annen gang, om våren, var de ved Guvtjávrrre (Kutjaure) og hvor de vokter rein, så de en mann som virret rundt på isen. De satt lenge og kikket på han. Han gikk i sirkler som ble stadig større, og på den måten nærmet han seg utløpet av vannet. Da sa en av de eldre at de måtte dra ned og se til han før han gikk i råken ved elvemunningen. Da dro de bort til han og tok han med til teltet. Det var en tsjekker. Han var blitt snøblind og så ingenting. En av reinvokterne hadde lært seg litt tysk og begynte å spørre han på tysk. Da ble gutten livredd og spratt opp. Om han hadde klart det, så hadde han krøpet

416) Intervju med Lars Unga i 2001; Intervju med Henrik Päivio og Härje Lindblom i 2001; Hanes, Gertrude: *Vájsáluokta under 100 år. Vaisa sameförening*. 2001: 49.

under duken. Men etter en stund skjønte han at han ikke var blant tyskere. Deretter ga de beskjed om flyktningen til politiet som oppholdt seg i hytta ved Áhkká, og da kom Jon Utsi opp og hentet han.⁴¹⁷

9.3 Endringer i 1945

På grunn av økt flyktningstrøm over til Sverige økte svenske myndigheter bemanningen langs grensen. En av de som ble forspurt om å gå vakt, var Henrik Päivio. Han har i ettertid fortalt om sine opplevelser.⁴¹⁸

Henrik Päivio var også medlem av samebyen som hadde rein på sommeren inn mot grensetraktene til Tysfjord. I januar 1945 fikk Henrik, som da var 21 år, en forespørsel om han kunne ta på seg oppdraget som vakt i fjellet, samt å søke etter flyktninger. Han takket ja til tilbudet, og gikk på ski opp fra Porjus til Vájssá. Han hadde som oppgave å patruljere området fra Áhkájávrré og helt opp mot Sitasjaure/Sijdasjávrré. Noen ganger dro de også sørover til Vastenjávrré. Han hadde pass med seg, slik at han kunne gå over grensen og inn i Norge. Området skulle voktes sammen med Mikkel Utsi og Mauritz Erikson. Han var bevæpnet. For dette arbeidet fikk de hver 800 kroner i lønn for den tiden de var ansatt, det vil si fra januar til freden kom i mai. I tillegg til lønnen fikk de fri kost.⁴¹⁹

Hovedleiren var lagt til Vájssá. Hit ble flyktningene samlet før de ble ført østover langs vassdraget til Suorvvá. Selv mener Henrik at han var en åtte–ti ganger i Suorvvá med flyktninger. Her var det to telegrafister fra Stockholm som sendte beskjedene videre ved hjelp av et morseapparat, blant annet til Suorvvá. Apparatet gikk på strøm. Strømmen ble produsert ved at de syklet på en egen morsesykkel. De hadde også en base i Læjbbá. Til denne gammen fraktet de mat og førstehjelpsutstyr. Ved Læjbágammen var de hver andre eller tredje dag for å sjekke om det var flyktninger der. Fra gammen hadde de også stukket ut vegen med busker helt frem til Vájssá. De hadde dessuten skrevet beskjed til flyktninger om at de måtte følge stikkene de hadde satt opp. Det var en strekning på to mil.

Det ble også opprettet en patrulje med ansvar for området rundt Sitasjaure/Sijdasjávrré. Det var Johan Nutti og Hugo Lundmark som ble gitt dette oppdraget. De skulle patruljere langs vannet og opp mot grensen. Når de hadde samlet i hop en del folk, ble de ført derfra og ned til Vájssá. En gang i april i 1945 kom flere tyske offiserer, blant annet en major, over fra Skjomen. I tillegg skal de ha hatt med seg en menig soldat som bar klær, støvler og reiseklær for dem. Han fungerte tydeligvis som pakkesel for dem, og om morgenen skal han ha pusset skoene for dem. Paulus

417) Hanes, Gertrude: *Vájsáluokta under 100 ár. Vaisa sameförening*. 2001: 49; Intervju med Lars Unga i 2001.

418) Intervju med Henrik Päivio og Härje Lindblom i 2001.

419) Ibid.

Utsi skal ha sagt til han at det der behøvde han ikke gjøre, for nå var han i Sverige. I Vájssá skal de ha blitt blandet med de andre som kom over fra Norge. Det var russerne, polakker og nordmenn i tillegg til tyskerne. Tyskerne mente fremdeles at det var de som skulle bestemme. De hadde okkupert kjøkkenet uten at de andre hadde tilgang dit. Tyskerne fikk da beskjed om at også de andre flyktningene skulle ha tilgang til kjøkkenet.⁴²⁰

9.4 Flyktninger som kom over fra Sørfold til Kvikkjokk

Johan Mäarak var ni–ti år ved krigens begynnelse. Han husker at det kom en rekke flyktninger til Kvikkjokk under krigen. I første omgang var det nordmenn som flyktet, men etter hvert også flyktninger fra andre nasjoner, særlig krigsfanger og da ofte sovjetiske soldater som hadde vært krigsfanger i Norge. Det kom til og med soldater fra fremmedlegionen som tidligere var tatt til fange av tyskerne, men som hadde klart å rømme. Fra norsk side kom de over til Vastejávrre og Virihávrrerområdet, og derfra ned Tarradalen frem til Kvikkjokk.⁴²¹

I Kvikkjokk forsøkte presten Viktor Lövgren å ta hånd om flyktningene så godt han kunne. Det var også andre jokkmokkbeboere som var engasjert i dette arbeidet. Flere av disse var gift med norske kvinner, noe som kan ha vært en årsak til engasjementet. Når det kom utenlandske, og særlig sovjetiske krigsfanger, var det selvsagt problemer med kommunikasjonen. I Kvikkjokk var det en turiststasjon hvor flyktningene kunne overnatte. I tillegg kunne man ta i bruk en bakerstue i prestegården. Det ble også tatt avhør av flyktningene her. Fra Kvikkjokk ble flyktningene ført videre blant annet til Jokkmokk.

En gang fløy det tyske fly lavt over Kvikkjokk. Det var over hundre flyktninger i Kvikkjokk på det tidspunktet. Johan Mäarak husker at folk la seg flat på sletta når flyene gikk over dem. I Kvikkjokk var det noen heimevernssoldater som var utstyrt med musergevær. De skjøt med sine gevær etter flyene. Johan Mäarak tror at noen av kulene må ha truffet, da fargen på deler av flyet ble revet bort. Det var en farlig situasjon.

I Stálloluokta hadde Börje Danielson til oppgave å ta hand om flyktninger som kom over fra Norge. Han var fra Kvikkjokk. Han hadde ikke politiutdannelse. Han hadde tidligere vært jeger og levd av jakt og fiske. Sannsynligvis var dette egenskaper som ble fremhevet da han fikk denne jobben. En annen sak var at han var gift med en norsk kvinne fra Bodø. Norges sak ble derfor hans sak, mener Johan Mäarak.

420) Hanes, Gertrude: *Vájsáluokta under 100 år. Vaisa sameförening*. 2001: 49; Intervju med Henrik Päivio og Härje Lindblom i 2001.

421) Intervju med Johan Mäarak i 2010.

9.4.1 Søk etter flyktninger

En gang fikk Henrik Päivio i oppdrag å reise ned til *Låddejähka* i nærheten av Kvikkjokk. To jenter, en hollandsk og en norsk, var kommet bort. Det var søkt etter dem, men uten resultat. Henrik og kompanjongen hans hadde pulk og andre saker med seg. De trakk pulken fra Låddejähka over fjellet mot Stállo ved Virihávrr, og på kvelden kom de til Árasluokta ved Virijávrr. Da blåste det opp til snøstorm. Det blåste så sterkt at de ikke så noe, slik at de måtte kvelve pulken og overnatte under den. De befant seg ikke så langt fra

Tunellinnslag ved Megården i Sørfold bygd av krigsfanger. Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

hytta i Stálloluokta, og om morgenen kom Børje Danielsen over til dem. Han trodde først da han oppdaget dem, at det var jentene som de søkte etter. Så startet de å søke i området. Til slutt fant de dem i en gamle ved vestenden av Stálloluokta. De hadde levd på snø og havregryn en hel uke. Når de skulle prøve spise smørbrød, så satt maten fast i tennene. I tillegg hadde de forfrosset seg kraftig. En av jentene måtte derfor amputere foten.⁴²²

9.4.2 «Vi begynte å fantasere» – Nils Henrik Gunnare forteller

Noen av de som fikk krigen inn på livet, var en reindriftsfamilie som i 1944 flyttet fra Karesuando og ned til Jokkmokk og Tuorpon sameby. Det var vanlig for

422) Hanes, Gertrude: *Vájsáluokta under 100 ár. Vaisa sameförening*, 2001: 49; Intervju med Henrik Päivio og Härje Lindblom i 2001.

reindriftsfamilier å flytte helt inn til Stálloluokta om sommeren, men det første året valgte de å holde til lenger øst i Njunjes og vest for Kvikkjokk. Teltleiren var derfor plassert der.^{42,3}

Nils Henrik Gunnare var 18 år høsten i 1944. Han husker godt flyktningene som strømmet østover og forbi Njunjes, hvor de bodde i telt. Dette var i september. En gang kom det 10–15 russere som hadde rømt fra Norge. Det var ikke mulig å kommunisere med dem da de ikke forstod mer enn noen enkle ord norsk. Likevel skjønte de at en norsk los hadde hjulpet dem over til Stálloluokta. Derfra gikk de en turiststi videre, så det var lett å finne veien ned til Njunjes. «Men herregud, dom hadde jo inga riktiga sko heller. Dom gikk barbenta, barfota ... Man måsta ha fått ondt i føttene. Sår og alt sånt. Dom såg elendiga ut», forteller han. I Njunjes fikk de mat før de dro ned mot Kvikkjokk og deretter Jokkmokk.

I juni måned i 1944, rett før midtsommer, kom det en hollender som hadde flyktet fra krigen i Norge. Nils Henrik forteller at han kunne bra norsk. Det var en nordmann som hadde lost han over til Virihávrre. Derfra skulle han gå på egen hånd. Sjøen var ennå islagt, men den var for tynn til at det var mulig å ferdes på den. Han skal ha prøvd, men gikk gjennom flere ganger, slik at han ikke våget å krysse den. Eneste mulighet for å komme frem var å følge landveien, rundt alle viker, en svært lang omvei. På sørsiden av Virihávrre er det flere elver som renner ut i vannet. Under snøsmeltingen i juni måned er det stor vannføring i elvene. Den største utfordringen var Tokielva. Først prøvde han å vade over, men var nødt til å gi opp. Det var ikke annen råd enn å legge på svøm for å komme over elva. Det måtte ha vært en kald opplevelse, midt i snøsmeltingen. Men han kom seg over. Den neste utfordringen var elva før Stálloluokta. Her er det et bredt vadested, hvor det var mulig å krysse elva, men her skal vannet likevel ha nådd han til under armene. I Stálloluokta oppdaget han flere gammer. Han var sulten og på jakt etter mat. Han hadde vært på farten i to uker og hadde spist lite, selv om han hadde fått litt mat av losen. Han hadde heller ikke klart å holde så høyt tempo, det hadde høyst gått en mil før han måtte hvile. Og turen rundt alle vikene må sannsynligvis ha tæret på kreftene. Men i Stálloluokta fant han en gamme der det hang noen

Nils Henrik Gunnare. Foto: Oddmund Andersen.

42,3) Intervju med Nils Henrik Gunnare i 2010.

røkte røyer. Selv om de var tørre, var det riktig god føde. Det ga han krefter til å fortsette turen ned Tarradalen og frem til Njunjes og senere Kvikkjokk, hvor han fikk hjelp til å komme seg ned til Jokkmokk.

Noen av de som flyktet, gikk det imidlertid ikke så bra med. Nils Henrik husker tre norske gutter som hadde flyktet fra Norge, og som aldri kom frem til målet. På høsten i 1945 var Nils Henrik i Stálloluokta. Da kom det fire nordmenn på besøk til dem, to militære og to sivile. De fortalte at de søkte etter tre gutter som hadde rømt under krigen fra Norge og som aldri dukket opp ved bestemmelsesstedet på svensk side. En av guttene ble funnet bakom noen store steiner ved Tokinjárgga. Der hadde han søkt ly, og der fant de han sittende. Nils Henrik forteller at også han ble med og så på gutten. Det var nordmennene som viste dem liket. Han hadde frosset i hjel. Guttene skal ha rømt en gang i november 1944. De to andre guttene klarte de aldri å finne. Det var unge menn, antakelig i 20–30 årene. Selv tror Nils Henrik at de prøvde å svømme over Tokielva, men at det var kun en av dem som klarte det. Når han kom over på den andre siden av elva, hadde han klart å gå tre kilometer, før han måtte sette seg ned. Tanken på at de to andre guttene kunne ha druknet i elva, skapte lenge uhygge hos dem. En gang skal de ha vært og fisket i denne elva, og da hadde det satt seg fast noen bein i garnene. Da trodde de at de skulle finne de savnede guttene, men det viste seg å være reinbein. «Vi begynte å fantasere», forteller Nils Henrik.

Nils Henrik skal også selv ha funnet et lik en gang. Det var en gang han var øst for Tokiviken, ved en liten bekk. Han forteller at det var noen rein der, og da gikk han rett på liket. Det hadde ikke noe hode, men ellers var alt på plass. Over seg hadde det en militærfrakk. Senere skal de også ha funnet et kranium på vestsiden av Tokibekken. De vet ikke om det hørte til samme person. Om denne hendelsen forteller han:

Det var på høsten. Jeg, morbror Lasse og Johannes vi gikk der ... Då er det slett, som en gresseng. Då seier morbror Johannes, «men herregud, hvilket stort egg det er». ... Då peka han med staven og vende den, og då såg vi at det var et människokranie.

De anmeldte det til politiet, og året etter dro de og hentet skjelettet og hodeskallen. Skjelettet var etter en hollender som hadde frosset i hjel. De tror han kom fra en fangeleir i Norge. Han vet ikke om hodeskallen hørte til skjelettet.

10.1 «Los-saken»

Etter krigen skulle det vise seg at grenseløse-
ne fra Tysfjord ble gjenstand for mistanke om
landssvik, og saken ble etterforsket av norske
politimyndigheter. Odd Dessington og Odd
Mathiesen ved mottaksstasjonen i Jokkmokk
sendte i slutten av mai 1945 alle rapporter og
det ovenfor nevnte notatet om flyktningtrafik-
ken i Tysfjord til Rettskontoret ved Den nor-
ske legasjonen i Stockholm. Materialet ble her
omtalt som «los-saken», og de to fra mottakssta-
sjonen beklaget at saken kom opp så sent siden
det ble vanskelig å avvise flyktninger etter at
krigen var slutt, men de mente at sakens doku-
menter kunne sendes til lensmannen i Tysfjord
eller annen norsk myndighet for behandling i

Sannsynligvis fra frigjøringsdagene i Jokkmokk. Foto: Ukjent.
Bildet tilhører: Tordis Johnsen, Even Johnsen og John Magnus
Johnsen, Storjord i Tysfjord.

10.0 Etterkrigstiden og behand- lingen av de samiske grenseløse

Norge. Rettskontoret ved Den norske legasjonen i Stockholm sendte i juni 1945 alle saksopplysninger til rikspolitiet i Oslo angående losingen av flyktninger fra Tysfjord. Rettskontoret påpekte at Dessington og Mathiesen ved mottaksstasjonen i Jokkmokk hadde samlet inn et viktig materiale «angående forskjellige losers usmakelige trafikk i Tysfjorddistriktet».⁴²⁴

Lederen for losvirksomheten, Kolbjørn Varmann, uttalte etter krigen at det var forstemmende å være vitne til hvilket skjevt inntrykk norsk politi i Sverige hadde fått av ei bygd, hvis nasjonale holdning under krigen i det store og hele hadde vært bra.⁴²⁵ Varmann viste her til særlig ett notat som var skrevet av kriminalassistent Odd Mathiesen ved mottaksstasjonen i Jokkmokk om befolkningen og de samiske grenselosene i Tysfjord. Forlegningssjef Odd Dessington og Odd Mathiesen skrev flere rapporter i februar 1945 basert på avhør av tidligere flyktninger og grenseloser, men det er bare dette ene notatet fra Mathiesen som inneholder en del graverende beskyldninger mot hele befolkningen i Tysfjord og grenselosene. I notatet fremhevet Mathiesen at befolkningen i Tysfjord hadde vært passive under krigen, og at det eneste han hadde fått fortalt om aktiv innsats hadde vært om et par stykker som hadde vært utkommandert til å tjenestegjøre som kjentmenn for norske styrker eller som speidere i oppklaringspatruljer. I notatet ble det anbefalt at ni av grenselosene fra Tysfjord skulle avvises.⁴²⁶ Varmann påpekte at notatet vitnet om at Mathiesen var helt ukjent med bygda. Det var absolutt bunnfalskt å fremstille det slik at befolkningen i Tysfjord var dårligere enn andre steder, sa Varmann. Hans oppfatning var at folkets holdning var så bra, og de utrygge var så få, at en kunne diskutere nyheter, og uten større risiko omtale de viktigste ting i gudstjenester og foredrag.⁴²⁷ I en redegjørelse fra 4. september 1979 skrev Varmann om da han selv ble arrestert, og uttalte at ingen av de samiske losene ble tatt verken da han ble arrestert eller senere. Han betraktet flyktninghjelpen som en Tysfjord-sak og ikke bare en same-sak. Han påpekte at samene var enerådende i fjellet fordi de var de eneste som var dyktige nok til å håndtere de vanskelige forholdene som kunne oppstå i fjellområdene. Alle visste at uten samene kunne de ikke foreta seg noe.⁴²⁸

Kolbjørn Varmann påpeker i et skriv til politiet i desember 1945 om «lossaken» i Tysfjord at det ikke var sant at nesten alle arbeidsføre menn i distriktet hadde arbeidet for tyskerne. I skrivet viste han til at denne påstanden var grov og simpel sjikane mot de fagorganiserte arbeiderne i Tysfjord og alle andre som hadde lidd og stridd for landets sak i bygda. Da tyskerne startet byggevirksomheten i Tysfjord, ankom entreprenørfirmaer og flere hundre arbeidere fra Sør-Norge. Lederne av firmaene, hadde utgitt seg for å være gode jøssinger og antinazister, og dermed fikk de rekruttert arbeidere fra Tysfjord, påpekte Varmann. Forholdene omkring arbeidsdeltakelse eller ikke hadde vært meget uklare, og en del mente også at denne deltakelsen kunne betraktes som

424) NHM, brev fra Kgl. Norsk Legasjon Rettskontoret i Stockholm til Rikspolitiet.

425) NHM, skriv fra sognepresten i Tysfjord. 20. desember 1945.

426) NHM, notat fra Mathiesen, Jokkmokk den 27.2.45. Til Kgl. Norsk Legasjon, rettskontoret.

427) NHM, skriv fra sognepresten i Tysfjord. 20. desember 1945.

428) Notat Mikal Urheim, 1995.

«sabotasjearbeid» mot tyskerne. Han viste dessuten til at norske arbeidere drev spionasje ved de tyske anleggene, og at en viktig hendelse hos tyskerne på Drag ble formidlet i radioen i London allerede kvelden etter. Ifølge Varmann hadde forholdet vedrørende tyskarbeid vært et svakt punkt over hele landet, og slik hadde det også vært i Tysfjord. Den militære verdien av det arbeidet som er utført i Tysfjord, var ganske sikkert uhyre liten, påpekte Varmann i sitt notat.⁴²⁹

Legasjonen antok at saken burde behandles videre i vedkommende politidistrikt i Norge. De foreslo at mottaksstasjonen fikk ansvaret for å henvise losenes hjemkomst til politimesteren på hjemstedet, slik at han kunne ta seg av saken der den hørte hjemme rettslig sett. Rikspolisjef Asbjørn Johan Bryhn tok litt senere kontakt med politimesteren i Narvik angående losing av flyktninger fra Tysfjord til Sverige. Han viste til rapportene fra mottaksstasjonen i Jokkmokk og påpekte at saken burde behandles av politimesteren i Narvik. Han viste til at det hadde vært spørsmål om avvisning av de losene som hadde gjort seg skyldig i utilbørlige forhold i forbindelse med losing av flyktninger. Rettskontoret i Stockholm hadde derimot planer om å utstyre losene med pass og sende dem tilbake til hjemstedet for at saken kunne bli tatt opp der.⁴³⁰

I løpet av høsten 1945 ba landssvikavdelingen ved Narvik politikammer om at grenselosene i Tysfjord ble grundig etterforsket. Etterforskningen ble av politiet omtalt som «Lossaken i Tysfjord». Narvik politikammer beskrev i etterforskningen hva losene hadde gjort under krigen og hva som ble betraktet som uaktsom oppførsel. Vinteren

Krigsfanger på arbeid ved Rekvatn kraftstasjon i oktober 1944. Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

429) NHM, Narvik politi, dokumentliste, søknepresten i Tysfjord, om «lossaken» i Tysfjord. 20.12.1945.

430) NHM, brev fra politisjefen til politimesteren i Narvik. Oslo, den 11. juni 1945.

1944–1945 ble det av svenske myndigheter, antakelig militære, lagt ut depoter med mat, klær, sko og medisiner til hjelp for flyktninger fra Norge. I grensesonen mellom Tysfjord og Jokkmokk ble det også lagt ut slike depoter. Ut på vinteren 1945 oppstod det ifølge en betjent ved Narvik politikammer mye snakk om at disse depotene ble plyndret av nordmenn som loste flyktninger i dette området. I tilknytning til dette ble det også nevnt at losene førte flyktningene forbi depotene for at de selv kunne forsyne seg på tilbaketuren. Det ble også påstått at losene forlot flyktningene så tidlig at de ikke maktet å ta seg frem på egen hånd, og at mange omkom som følge av dette. Fra politiets side ble det påpekt at det overfor enkelte grenseloser kunne bli stilt spørsmål om de hadde utvist grov uaktsomhet i deres virksomhet under krigen. Politiet i Narvik ønsket også å hente inn opplysninger fra svenske militære myndigheter eller politiet i Jokkmokk.⁴³¹

I en udatert liste ble det oppgitt navn på 29 tidligere norske og utenlandske flyktninger politiet mente det var nødvendig å få avhørt for å få klarhet i saken. Det ble gitt en detaljert oversikt over spørsmål som skulle stilles:

Var betalingen avtalt på forhånd, var den frivillig eller bad losene om penger, fortalte losene at norske penger ikke var verd noe i Sverige, satte de i gang innsamlinger «til de fattige», måtte de gi fra seg verdisaker til losene, måtte de gi fra seg klær, fikk de klar beskjed om hvor de befant seg på svensk side, fikk de veien beskrevet videre, var veien lett å følge eller kunne man lett gå vill, hadde de fått tilstrekkelig mat og utstyr av losene, hadde de noen kjennskap til hvem som loset dem, hvilken rute har de tatt, kan de gi navn på andre som var i samme følge, kan de gi navn på andre som har tatt samme vei, vet de om det er noen som er blitt fratatt verdisaker eller lignende av losere, omkom noen i deres følge på turen, når reiste de, ble de noen gang før den egentlige losning avpresset uforholdsmessig meget penger for mat, klær, hus, bilskyss eller båtskyss, hvem var det i tilfelle som presset dem, kjenner de noe mer om losningen.⁴³²

Saken angående grenselosene i Tysfjord ble henlagt i mars 1948 av norske myndigheter på grunn av manglende bevis, og den ble ikke vurdert som en landssviksak. Tysfjord kommune behandlet deretter rapporten fra legasjonen i Jokkmokk. Kommunen besluttet å anmelde de to representantene som hadde skrevet rapporten. Denne anmeldelsen ble også henlagt.

Det kan være nyttig å se litt på det norske rettsoppgjøret og hvilken type handlinger som kunne bli kategorisert som landssvik. På et tidlig tidspunkt etter de sovjetiske krigsfangenes ankomst til Norge sommeren 1941, brukte de tyske styrkene ulike former for belønning av nordmenn som hjalp til i arbeidet med å innhente flyktede krigsfanger. Penger, alkohol og tobakk ble brukt som lokkemidler overfor nordmennene, og noen lot seg overtale til å angi sovjetiske krigsfanger som var på flukt. Trusler om dødsstraff for understøttelse av flyktede fanger var et av virkemidlene for å hindre nordmenn i å

431) NHM, brev fra Narvik politikammer Landssvikavdelingen til statsadvokaten for landssviksaker i Nordland. Narvik, den 14. januar 1947.

432) NHM, liste over personer som bør avhøres i denne sak. Udatert.

Nordsiden av Tennvatn tunnel som kom ut ved femtevatn. I venstre bildekant ses fangeleiren. Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

yte bistand til fangene. Det var også tilfeller der nordmenn fanget og overleverte sovjetiske krigsfanger til Wehrmacht (den tyske hæren) på egen hånd uten å ha blitt oppfordret til det på forhånd. Ved rettsoppgjøret etter krigen ble denne typen samarbeid med tyskerne ikke ansett som del av landssvikbegrepet. Bare noen få saker som omhandlet nordmenns angiveri av sovjetiske krigsfanger ble behandlet i norsk rettsvesen, og de juridiske konsekvensene skulle vise seg å bli svært ulike i disse sakene. På den ene siden ble det betraktet som landsforræderi å angi rømte krigsfanger fra et alliert land, men på den annen side ble omstendighetene omkring hver enkelt sak gitt avgjørende betydning. Det ser ut til at vitneutsagn vedrørende tiltaltes karakter og holdning har spilt en viss rolle i rettens avgjørelser. I saker hvor omstendighetene omkring selve angiveriet var særlig uklare og følgelig formildende, ble dette tillagt større vekt enn det faktum at det dreide seg om landsforræderi.

Forholdene omkring landssviksaken medførte at grenselosene ikke fikk sin rettmessige plass i den nasjonale fortellingen om landets okkupasjonshistorie. Dette resulterte i en årelang kamp for anerkjennelse for arbeidet de samiske grenselosene utførte i krigsårene, for både grenselosene selv og deres familier. Mange familiemedlemmer hadde deltatt som hjelpere på ulike måter under losingen av flyktningene over grensen, og fikk dermed erfare den negative holdningen til de samiske grenselosenes hjelpearbeid som preget etterkrigsårene.

Krigen satte derfor dype sår hos befolkningen i Tysfjord, sår som har påvirket befolkningen helt frem til i dag. Selv om saken mot losene ble henlagt, var sannsynligvis flere

av losene redde for at etterforskningen mot dem kunne bli tatt opp på nytt. Lenge etter at krigen var over, hadde mange av losene og andre tilknyttet nettverket, vanskelig for å snakke om hva de hadde opplevd under krigen. Folk skulle jo fått anledning til bearbeide minnene de satt igjen med.

I Finnmark er det gjort undersøkelser som vitner om at mange har slitt med psykiske plager på grunn av krigens hendelser.⁴³³ Det er derfor sannsynlig at mange av losene og andre som opplevde krigen på nært hold, har hatt med seg ulike traumer som har satt begrensninger for deres liv etter krigen.

10.2 Grenselosenes manglende anerkjennelse

Det er flere som i intervju har trukket frem den manglende anerkjennelsen som grenselosene har følt. En av de som har uttalt seg om dette, er Karl Nikolaisen. Han var predikant i den læstadianske menigheten i Tysfjord, og det er tidligere vist til at han i sin ungdom en gang loste to personer.

Karl Nikolaisen mener at losenes heltedige innsats for landet og folket ikke er fremkommet når krigshistorien er skrevet. «De har ikke fått den honnør som de egentlig skulle hatt. Det har vært bare mest det negative.»⁴³⁴

Tidligere grenselos Ivar Pedersen ble intervjuet av NRK-sameradioen i 1988.⁴³⁵ Den gang sa han at han angret på sin losaktivitet. Han arbeidet for Varmanns organisasjon, med lovnad om at de skulle få betaling for arbeidet når krigen var over. Dette skjedde ikke. Selv mener han at de satte livet på spill for å berge flyktningene. I verste fall kunne tyskerne skutt dem om de hadde blitt tatt. De tok store risikoer over mange år for å berge folk over fjellet. Som takk for dette arbeidet, fikk de kjeft og ble mistenkeliggjort. Han mener at losene i stedet burde fått en oppmerksomhet fra de styrende myndigheter som takk for det arbeidet de hadde nedlagt.

Paul Gæløks far var los under krigen. Han forteller at faren var redd for å fortelle historier fra krigen. Hans onkel, Ivar Pedersen, pleide ikke å fortelle om hvor mange han hadde lost før langt opp i nyere tid. Han sier at de var «bra gamle» før de begynte å fortelle om hva de hadde opplevd under krigen. Det kan være at de var redd for at det igjen skulle bli rettet søkelys mot dem.

En person fikk beskyldninger rettet mot seg etter at en flyktning forsvant på fjellet under et losoppdrag. I ettertid har spørsmålet vært hva som skjedde med denne personen. Ble han drept oppe på fjellet, eller var det slik at losen ikke passet godt nok på slik at mannen gikk utfor et juv og døde? Disse beskyldningene hang ved denne personen hele livet. Paul Gæløk forteller at en av denne personens skriftefedre skal etter hans død

433) Finne, Øyvind: *Krigen som aldri slutter: krigstraumer i et livstidsperspektiv: eksemplet Finnmark 1940-46*. Davvi Girji, Karasjok 2005.

434) Intervju med Karl Nikolaisen i 2008.

435) Stig Gæløk Urheim: Rádja lávsá. NRK Radio, 1988.

ha sagt at én ting var sikkert, og det var at denne personen ikke hadde tatt livet av noen. Han husker også at faren og onkelen pratet om hvor urettferdig denne saken var.⁴³⁶

Også for de andre lose-
ne var det tungt å prate om
krigen. En etterkommer for-
teller at faren aldri fortalte
om det å være grenseløs. Informanten sier: «Pappa
prata ikke om dette og vi for-
stod ikke å spørre heller». I
ettertid synes vår informant at
det er synd, siden foreldrene er
døde. Informanten ønsker at
de skulle visst mer om forel-
drenes tanker og følelser, hva
de hadde gått igjennom. Men
vår informant føyer til at «Jeg
er mest irritert på meg selv for
at jeg ikke spurte».⁴³⁷

Lenger sør i Sørfold kom-
mune har det ikke vært samme
søkelys mot grenselosene. En av grenselosene fra Sør-
fold kommune, Håkon Skar,
føler ikke at de har fått noen
negativ oppmerksomhet etter
krigen for at de loste. Men han har ikke pratet så mye om sin losing. I stedet vil
han si at han heller har opplevd positiv oppmerksomhet, og viser til at det er reist
en minnestøtte ved Kobbelv vertshus, som minne over grenselosenes innsats under
krigen.⁴³⁸

Det er usikkert hvorfor det ikke ble rettet samme negative søkelys mot losene i Sørfold
som det en finner i Tysfjord. På samme måte som i Tysfjord loste losene i Sørfold i de
fleste tilfeller frem til grensen eller like over grensen. På tilsvarende måte som for rutene
fra Tysfjord var det lange avstander fra grensen og frem til nærmeste bebyggelse. Det
var også personer som forfrøs seg eller døde på denne ruten. Det var imidlertid færre

Minneseremoni over grenselosene i Sørfold i 2010. Håkon Skar til
venstre og ordfører Lars Kristian Evjenth i Sørfold. Foto: Oddmund
Andersen.

436) Intervju med Paul Gælok i 2011.

437) Informant 3.

438) Intervju med Håkon Skar i 2010.

som flyktet på denne ruten i forhold til de mange rutene i Tysfjord. Dette kan være en mulig forklaring. Likevel synes det ikke godt nok å forklare hvorfor losene i Tysfjord fikk den behandlingen de fikk.

10.3 Behandlingen av de samiske grenselosene i Tysfjord etter krigen

Mange av losene satt igjen med en bitter ettersmak av losvirkksomheten. Statsstipendiat Mikal Urheim har foretatt en omfattende gjennomgang av grenselosenes skjebne etter krigen i artikkelen «Grenselosene i Tysfjord etter annen verdenskrig». Artikkelen har blant annet vært sendt til Sametinget og Stortinget.

Urheim skriver i åpningsavsnittet, som han kaller «Sakens kjerne»:

Grenselosene i Tysfjord under andre verdenskrig gjorde en stor innsats ved å hjelpe mennesker som var på flukt til Sverige. De har ikke fått takk, men kritikk. Og dette gjelder i særlig grad de samiske grenselosene, deres familier og hele den samiske befolkningen som ble sjikanert og gjort til landssvikere av det frie Norges offentlige tjenestemenn under og etter krigen.

Urheim er klar i sitt budskap, og utmynter allerede i åpningsavsnittet hva dette må få for konsekvenser:

Norge som nasjon kan ikke lenger ha på seg denne skamplet. Nu 50 år etter krigen – er det tid for bestemmelse:

Offisielle myndigheter på nasjonalt nivå må be om unnskyldning og takke de berørte. Når dette skal skje, må Hans Majestet Kongen som rikets førstemann etter Grunnloven være hovedperson i en seremoni ved et synlig minnesmerke.⁴³⁹

Urheim tar så for seg grenselosenes skjebne etter krigen. Punkt for punkt og i avsnitt etter avsnitt i notatet både dokumenterer og avviser han de anklagene som ble framsatt mot losene – både under og etter krigen. Urheim viser at disse anklagene både var falske og grunnløse. Han understreker meget sterkt at det ikke var et tyskvennlig regime som stod bak disse anklagene, men norske myndigheter. Dette gjør beskyldningene og anklagene til en enda større skamplet.

Urheim viser det politiske og kulturelle bakteppet anklagene mot de samiske grenselosene hadde. I et dokument han kom over 35 år etter krigen, «ført i pennen av offentlige tjenestemenn knyttet til den norske legasjonen i Sverige under krigen», fant Urheim blant annet dette:

439) Urheim, Mikal: Grenselosene i Tysfjord under annen verdenskrig. Utrykt notat 1995.

Befolkningen i Tysfjorddistriktet består for en stor del av mer eller mindre oppblandete fastboende samer. De driver et meget utpreget inngifte, og da spesielt i fjordenes indre deler. Følgende av dette inngifte har ikke vært slike at eksemplet egner seg til etterfølgelse i andre deler av landet. En har et visst inntrykk av at befolkningen har fått både samenes og de såkalte riksnorskes dårligste egenskaper i en utpreget grad. Derimot er ikke noen av de folkegruppene gode egenskaper bevart, uten i enkelte spesielle tilfeller.⁴⁴⁰

Så tar Urheim for seg enkeltheter i det han kaller «det styggeste dokument fra krigens tid».

I rapporter skrevet ved mottakssentralen i Jokkmokk hagler det av beskyldninger mot de samiske grenselosene: De var passive og deltok ikke i motstandsarbeid. Losene beriket seg på flyktningene som de ifølge rapporten skulle ha avkrevd penger, klær og verdisaker. Losene tok flyktningene forbi utlagte matdepoter som de selv forsynte seg av på hjemturen. Losene hadde av «makelighetshensyn og latskap» ikke løst flyktningene lenger enn til de første kåtene på svensk side. Resultatet var at flyktningene gikk seg vill, fikk frostskader eller frøs i hjel på fjellet.

Detaljene i disse anklagene kan leses i Urheims meget kontante redegjørelse og like kontante dokumentasjon av rapportenes upålitelighet. Han antyder at kanskje så mange som 3000 flyktninger ble lost til Sverige på losruten fra Tysfjord, og skriver:

«Av disse omkom 5 på norsk side og av disse igjen var det bare 2 som hadde los. Antall døde på svensk side inntil 25 kilometer fra grensen var 2 som frøs i hjel».⁴⁴¹

Urheim tar også opp et annet viktig forhold som hører til denne saken: Selv om beskyldningene og anklagene ble frafalt etter hvert, har de heftet ved losene og deres familier helt frem til i dag. I enkelte familier er derfor lostrafikken forbundet med skam og ubehag.

Hva var bakgrunnen for disse anklagene som Urheim tilbakeviser gjennom sitt materiale? Særlig i Tysfjord har det vært spenninger rundt denne saken. Det har blitt hevdet at anklagene mot de samiske losene og den manglende anerkjennelsen av samenes bidrag i grenselostrafikken etter krigen har hatt røtter i og vært en del av de ideer og strømninger i det norske samfunnet som lå til grunn for fornorskningspolitikken.

Dersom denne diskusjonen skal bli synlig, er det derfor nødvendig å vise noen særtrekk ved denne politikken og noen av konsekvensene den har hatt.

Fornorskningspolitikken er betegnelsen på den assimileringspolitikken som ble utøvd mot den samiske befolkningen – særlig intensivt mellom 1850 og 1959. Denne politikken er veldokumentert gjennom de siste 40 års forskning, der både historikere, samfunnsvitere og humanister har levert viktige bidrag.⁴⁴²

Fornorskningspolitikken hadde som mål å gjøre samene norske. Skolen, helsevesenet og forvaltningen var viktige områder for myndighetene i dette arbeidet. Samisk språk og kulturtradisjon skulle erstattes av norsk. Samene skulle på denne måten bli del

440) Urheim, Mikal: Grenselosene i Tysfjord under annen verdenskrig. Utrykt notat 1995.

441) Ibid.

442) Bjørklund (1985), Edvardsen (1996), Eriksen (1981), Hansen og Olsen (2004), Minde (2008), Nergård (1994).

Inne i bukta ved Drag gikk en jernbanelinje i krigsårene. Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

av norsk kultur og tradisjon, og slik bli løftet ut av sin egen kulturløshet. En viktig del av fornorskningspolitikken praktiske psykologi var å gjøre samene norske ved å gjøre det samiske mindreverdige. Fornorskningspolitikken lot det derfor være lov å trakassere et helt folk. I mange samiske samfunn er den samiske fortiden skjult fordi den er sterkt belastet med skam. Folks skam over sin samiske bakgrunn har i sin tur vært knyttet til skyld. Folk har både skammet seg over sin samiske bakgrunn, og skammet seg over at de har skammet seg over den.

Koloniseringen av det samiske samfunnet foregikk allerede fra tidlig på 1700-tallet, og regnes blant fagfolk å starte med Tomas von Westens forsøk på å kristne samene på første halvdel av 1700-tallet. Noen systematisk kolonipolitikk var dette ikke.⁴⁴³ Den kom vel 100 år senere. Fornorskningspolitikken var en sammenstilling av ulike idéstrømninger, der mange ulike elementer var flettet inn i hverandre.

Etter Darwins berømte arbeid *Artenes opprinnelse* (1858) stod evolusjonsteorien sterkt. Mens ideen hos Darwin var begrenset til biologien og knyttet til artenes utvikling, ble det i den kulturforskningen som vokste frem tidlig i det 20. århundret, knyttet til en likeartet forståelse av kulturenes utvikling. Den såkalte sosialdarwinismen var basert på mange av de samme prinsippene som Darwin utviklet for biologien. Det er veldig tydelig at den vestlige kulturforskningens tidlige tenkning om folkegrupper vi i dag kaller urfolk, er sterkt preget av en darwinistisk tenkemåte.

Begrep som *primitive folk* og *primitive samfunn* var i bruk i kulturfagene helt frem til 1970-tallet, og bar på en tung arv etter Darwin. Det var ingen sjanse rundt denne tenkningen verken i fagmiljøene eller i politikken. I dag kan vi trekke på smilebåndet av de vitenskapelige dumhetene som ble begått i det tidlige 20. århundre. Men i fornorskningsstidens tøffe år var denne tenkningen både krenkende og ødeleggende for folk.

443) Uroen over den manglende anerkjennelse av samenes innsats i grenslostrafikken har et viktig historisk bakteppe i denne erfaringen.

Noe av det vondeste ved fornorskningspolitikken var at den ble gjennomført i det myndighetene oppfattet som det godes tjeneste. Samene skulle hjelpes inn i et annet, rikere og bedre liv. De skulle løftes kulturelt ved å innlemmes i norsk (og europeisk) kulturtradisjon. Motstanden fra det samiske samfunnet ble oppfattet som mangel på forståelse av sitt eget beste. Da den samiske pedagogen Per Fokstad i 1924 formulerte sin protest mot at samisk språk var forbudt å bruke i skolen, og at det ikke foregikk undervisning på samisk, svarte et underutvalg av Den parlamentariske skolekommisjonen som forberedte ny skolelov slik: «Fokstad krever at Norge skal sørge for å få utviklet en samisk åndskultur, «noget som ikke findes» ...» Folkets egenart og begavelse peker ikke i den retning»». Klarere kunne det ikke sies.

Riktignok var Tysfjord utenfor «overgangsdistriktene», slik at fornorskningspolitikken i skolene ikke ble innført fra offisielt hold.⁴⁴⁴ Likevel må en anta at de generelle ideer om at norsk skulle være hovedmål også har vært praktisert i det lulesamiske området. Dette kan blant annet ses av at den senere kjente sameforkjemperen Henrik Kvandal som var lærer i Tysfjord var kritisk til bruk av samisk i skolene, noe han gir uttrykk for i et brev til biskopen i Hålogaland i 1896. Senere i 1942 da Kaia Kalstad begynte på skolen i Musken hadde hun en lærer som kun forstod norsk, til tross for at dagligspråket i bygda var samisk.⁴⁴⁵

I denne tidsånden ble samisk språk og kulturtradisjon rasert i mange bygder. Framveksten av læstadianismen i samiske og finske miljø framstod som et legalt vern mot de hardeste fornorskningsframstøtene.⁴⁴⁶

Det er mye som tyder på at det læstadianske miljøet i Tysfjord har spilt en slik rolle for den samiske befolkning – i utpreget grad. Samisk kulturtradisjon ble delvis innløst

444) Bjørg Evjen 1998: *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869–1950*. Utgitt av Tysfjord kommune 1998: 162–166.

445) Kaia Kalstad: Eit barn av mi tid. Fortalt til Svein Lund. *Samisk skolehistorie 2*. Davvi Girji 2007.

446) Nergård, Jens-Ivar: *Den levende erfaring. En studie i samisk kunnskapstradisjon*. Cappelen Akademiske forlag. Oslo 2006.

og skjult i det læstadianske miljøet og i forsamlingene i mange bygder. I flere generasjoner har den læstadianske bevegelsen fungert som et usynlig indre vern for den samiske tradisjonen. Slik har det vært i mange samiske samfunn i Nord-Norge.

Det lulesamiske samfunnet i Tysfjord ble utsatt for Kristian Schreiners (1874–1957) hodeskallmålinger. Utgangspunktet for dette prosjektet var Schreiners interesse for fysisk antropologi, der en systematisk kartlegging av fysisk-antropologiske særtrekk ved den norske befolkningen var det sentrale. «Schreiner var særlig interessert i den samiske befolkningen og samlet et betydelig materiale av samiske hodeskaller og knokler ved Anatomisk institutt.»⁴⁴⁷ I den samme artikkelen heter det også: «Et hovedtema var inndelingen av menneskeslekten i ulike raser på grunnlag av fysiske kjennetegn som hår – øyefarge og hodeskallens form.»⁴⁴⁸

Björg Evjen har skrevet ganske utførlig om Schreiners arbeid i det lulesamiske området i sin artikkel: «Measuring heads: physical anthropological research in North Norway.» Hennes gjennomgang viser de mer problematiske sidene ved Schreiners studier av samene.⁴⁴⁹

Schreiner ble tidlig oppmerksom på den nazistiske propagandaen om hodeskallens form, «kortskaller» og «langskaller», og protesterte mot denne bruken av den fysisk-antropologiske forskningen. For dette måtte han sitte ett år i tysk fangenskap på Grini.

Men for dem som hadde vært gjenstand for hans undersøkelser i Tysfjord, var skaden allerede skjedd. Den samiske befolkningen koblet selv de undersøkelsene de ble gjenstand for mot et mer allment forhold. I raseteorienes tid hadde denne tenkningen vind i seilene. I de tyske konsentrasjonsleirene foregikk slik forskning i stor stil. Uroen over den manglende anerkjennelse av samenes innsats i grenslostrafikken har et viktig historisk bakteppe i denne erfaringen. Mikal Urheim gjør det til et poeng i sin artikkel. Han beskriver en episode på etterjuls vinteren i 1945, der de samiske familiene i Hellmofjorden hadde fått beskjed om at de skulle deporteres:

Den store båten som skulle hente oss, kom til syne. Folk gråt og tok farvel med hverandre, men så skjedde noe. Båtene gikk forbi og innover fjorden og det tentes et vilt håp om at det ikke var alvor likevel at vi skulle hentes.

Urheim skriver som en kommentar til hendelsen: «Først i ettertid gikk det opp for oss at vi hadde forberedt oss på hellemosamenes holocaust, vi skulle dele jødernes skjebne.» Urheim viser også til Varmann, som uttalte: «Samene var særlig truet også fordi deres rase i følge den tyske nazismen var mindreverdige og skulle utryddes etter jødene, men sammen med sigøynere og andre mindre folkegrupper.»⁴⁵⁰

447) Store norske leksikon.

448) Ibid.

449) Evjen, Björg: «Measuring heads: physical anthropological research in North Norway» i *Acta Borealia*, Vol 14, issue 2, 1997.

450) Urheim, Mikal: 1955.

Det er i dag vanskelig å dokumentere disse antakelsene, men det er ingen grunnløs frykt Varmann og Urheim gir uttrykk for. Det var heller ikke bare i den tyske okkupasjonsmakten det fantes slike oppfatninger av samene. I det offentlige norske ordskiftet om samens situasjon kom de mest hårreisende oppfatninger til uttrykk. Da Per Fokstad i 1920 reiste spørsmålet om opprettingen av en samisk folkehøyskole ble dette avvist av Finnmark fylkesskolestyre i 1923. I skoledirektør Brygfjelds følgebrev til Kirke – og undervisningsdepartementets ble denne avvisningen begrunnet:

Lappene har verken hatt evne eller vilje til å bruke sitt språk som skriftspråk. ... Det (samiske folk) hadde ingen evne til på egen hånd å heve sig op til et høiere kulturtrinn uten veien gjennom norsk språk og kultur. ... Det har alltid vært skjebnens tilmålte del for et lite, veikt naturfolk, at det aldrig har kunnet stå sig mot det sterkere kulturfolk som det lever blant. Det har gått på same måte med lapperne. ... De få individer som er igjen av den oprinnelige lappiske folkestamme er nu så *degenerert* at det er lite håp om nogen forandring til det bedre for dem. *De er håpløs og hører til Finnmarkens mest tilbakesatte og usleste befolkning og skaper den største kontingent herfra til våre sindssykeasyler og åndssvakeskoler.*⁴⁵¹

Skoledirektørens brev vitner om en tidsånd som eksisterte i deler av det det norske samfunn på denne tiden, der det var liten tro på at det samiske samfunn hadde noen fremtid.

Intervjumaterialet med grenselosene viser at ingen av losene fikk noen form for anerkjennelse etter krigen. Selv om en del av disse losene kom fra samiske bygder, gjorde de i intervjuene ingen kopling mellom sin samiske bakgrunn og den manglende anerkjennelsen etter krigen. Det er antakelig en naturlig og enkel forklaring på denne forskjellen fordi losene fra Skjomen, Ballangen og Gratangen ikke legger vekt på det samiske aspektet ved losvirksomheten. I Tysfjord-samfunnet er dette annerledes. Der er det også en høy bevissthet om at nettopp losenes samiske nettverk var avgjørende for at lostrafikken i det hele tatt kunne gjennomføres.

I den nødssituasjonen der flyktningene berget livet ved å komme seg i sikkerhet over grensen til Sverige, kom de samiske nettverkene og deres fortrolighet med terrenget langs fluktrutene til nytte. Det er liten tvil om at grenselostrafikken i det området som omfattes av denne studien ikke ville vært mulig uten de samiske nettverkernes deltakelse. Den misnøyen som har kommet til uttrykk fra blant annet Mikal Urheim, har derfor vært treffsikker og meget berettiget.

Og kanskje nettopp fordi historien var som den var med samenes fornorskningshistorie og manglende anerkjennelse både før og etter krigen, ville det ha vært ekstra nødvendig med oppmerksomhet for innsatsen til de samiske losene. De samiske grenselosene gjorde en formidabel innsats for det norske samfunnet på tross av myndighetenes nedlatende oppfatning av dem. De burde derfor ha fått en særlig oppmerksomhet etter krigen. I stedet ble belønningen fortsatt trakassering, falske beskyldninger og mistenkeliggjøring.

451) Eriksen, Knut – Einar og Niemi, Einar: *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940*. Universitetsforlaget, Oslo 1981

En teatergruppe i Tromsø, Totalteatret, lagde for noen år siden en forestilling om befolkningen som gjorde Jan Baalsruds flukt over grensen til Sverige fra Nord-Troms mulig. I denne forestillingen blir losene og hjelperne berettiget hedret. I frihetsrusen etter 1945 burde samene vært hedret. Teaterstykket om Baalsruds flukt kan forstås som et forsøk på å gi loser og hjelpere den heder myndighetene ikke maktet å gi.

I de intervjuene vi har gjort med de få gjenlevende losene og deres nærmeste familie, har vi stadig vært nødt til å stille oss spørsmålene: Hvorfor gjorde losene dette? Hva var det som drev dem – ikke bare til å risikere sitt eget liv, men også sine familiers og de nettverkene de tilhørte. De forskjellige historiene viser at losene utførte sine utrolige prosjekt ut fra en dyp forståelse av livets ukrenkelighet. Deres arbeid var basert på dyp respekt for frihet og menneskeverd. Losene satte andres liv foran sitt eget.

10.4 Kampen for å gjenreise grenselosenes ære

Den tidligere grenselossaken synes å ha vært utslagsgivende for at grenselosene ikke fikk noen utmerkelse for sin innsats etter krigen. Likevel fikk en av grenselosene, lappeoppsynsmann Peder Knutsen, en utmerkelse for sin innsats ved krigens begynnelse. Den 12. desember 1949 fikk nemlig Peder Knutsen Kongens fortjenestemedalje i sølv. Bakgrunnen for utmerkelsen er å finne i et skriv fra Nord-Hålogaland infanteriregiment nr. 15 den 10. april 1947.

Det er oberst Hyldmo, som gjennom Hærens overkommando, foreslår en tildeling av en dekorasjon til Peder Knutsen. Obersten skriver følgende i sin begrunnelse.

Lappeoppsynsmann Peder Knudsen tjenestegjorde ved KP.5/II/IR 15 under krigen i Nord-Norge 1940. Han ble fra 5. juni engasjert for å organisere utspeiding av tyskernes eventuelle bevegelser nordover fra Sörfold til Hellmobotn. Ifølge Knudsens uttalelser om fremrykningsmuligheter m.v. anså vi det for höyst sannsynlig at tyskerne ville forsøke å ta seg fram stort sett langs riksgrensen fra Leirfjorden over Kobbvatnet mot Hellmobotn, hvorfra de ville kunne trenge videre fram mot Narvik ved sannsynligvis delvis å gå på svensk grunn.

Knudsen fikk de nødvendige fullmakter og organiserte på utrolig kort tid utsending av lapper som speidere innover fjellet fra Hellmobotn og sydover. En rekke verdifulle meldinger ble formidlet av Peder Knudsen. Han gjorde sammen med sine folk et utmerket arbeid.

Peder Knutsen er allerede i 1947 foreslått til denne utmerkelsen av Nord-Hålogaland Infanteriregiment nr. 15. Han er den eneste av de samiske losene fra Tysfjord som fikk en utmerkelse for sin innsats under krigen. Utmerkelsen omfattet imidlertid ikke hans innsats som grenselos, men hans innsats som speider i 1940. Dette sier mye om hvilken krigsinnsats som ble verdsatt av norske offentlige og militære myndigheter etter krigens slutt.

10.5 Grenselossaken kommer opp på nytt

Etter at saken var henlagt, var det lenge stille om grenselosene, men på slutten av 1970-tallet ble søkelyset igjen satt på grenselosene. I 1977 kom Ragnar Ulsteins bok om grenselostrafikken.⁴⁵² Materialet i det tredje bindet omhandler blant annet grenselosene i Ofoten og Salten-området. Ulstein hadde samlet inn et omfattende intervjumateriale fra de ulike losene i Tysfjord. Dette var et grundig og godt arbeid som ga god innsikt i grenselostrafikken. Det var imidlertid et annet arbeid om grenselostrafikken som skulle vekke oppsikt.

Omtrent samtidig som Ulsteins bok kom ut, hadde Björn Fontander arbeidet med et manuskript knyttet til flyktningtrafikken under 2. verdenskrig. Boka kom ut i 1979, etterfulgt av en film som tar opp de samme temaene som boka handler om.⁴⁵³ Filmen ble vist på NRK på slutten av 1970-tallet. Her ble det fremsatt sterke beskyldninger mot grenselosene, blant annet av tidligere felpoliti Mauritz Erikson og hans assistent Mikkel Utsi. Det ble vist til at losene kun loste folk til grensen. Videre ble det hevdet at de tok mat, klær, verdisaker og utstyr fra flyktningene. Påstandene ble fremsatt uten at grenselosene fikk gi sitt syn på saken. Filmen skapte derfor sterke reaksjoner på norsk side.

En av de som var tilknyttet Kolbjørn Varmanns nettverk under krigen, var Olav Nyås. I en kommentar til programmet uttalte han at filmen behandlet grenselosene med negativt fortegn. Han viste til Programbladets forhåndsannonsering av programmet, hvor det heter at grenselosene var samvittighetsløse mennesker og løgnere. Olav Nyås sier at dette er en direkte ærekrenkelse. Dette var en beskyldning rettet mot grenselosene generelt, noe som også fremgikk av filmen. Dette mener han er summariske kjennelser som minner ubehagelig om stamrett.⁴⁵⁴

Mikal Urheim følte at programmet hadde utlevert grenselosene i hele Skandinavia. Han stilte spørsmål ved hvor den rikdommen som grenselosene skulle ha tilranet seg under krigen, befant seg. Han gikk også inn på det svenske grensepolitiets og de frie norske myndighetene i Sveriges ansvar for å ta imot flyktningene. På dette området mente han at de hadde sviktet. Han forlangte derfor en offentlig granskning av saken.⁴⁵⁵

NRK lagde en ny film, der de samiske grenselosene ble intervjuet.⁴⁵⁶ I filmen kom flere av grenselosene og andre med tilknytning til flyktningtrafikken til orde, og fikk fortelle sin versjon av flyktningtrafikken. I debatten som fulgte, fikk dette programmet god omtale, og mange så på programmet som en slags oppreisning for grenselosene. Likevel var det mange som sannsynligvis mente at dette ikke var tilstrekkelig for å gi full oppreisning. Det skulle likevel gå en stund før saken kom opp på nytt. Det neste steget i utviklingen skjer i begynnelsen av 1990.

452) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo. 1977.

453) Fontander, Björn: *Flykten över Kölen 1940-1945*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1979.

454) Westrheim, Harry: *Grenselosene i Tysfjord*. NRK Radio. 1979.

455) Hansen, Finn Bjørnar: *Grenselosene i Tysfjord*. Mikal Urheim forteller, 1979.

456) Michaelsen, Leif-Erik 23/4 1979: *Grenseloser i Tysfjord*. NRK Nordland

10.6 Signingsmedaljen og 50-års minnemarkering i 1995

I 1945 hadde landet et umettelig behov for patriotiske minner og glorifisering av motstandskampen i krigsårene, og grenselosenes innsats passet ikke inn i dette bildet. Den offisielle tausheten om grenselosenes heltedige innsats mot den tyske okkupasjonsmakten for å berge flyktningers liv, varte helt frem til 1992, da to av grenselosene i Tysfjord mottok signingsmedaljen av kongeparet. Det som kunne blitt et vendepunkt i ønsket om anerkjennelse for sin innsats som grenseløser, ble dessverre overskygget av at dette var en medalje som var allemannseie og lagd for kongeparets signingsferd i Nord-Norge.

Kongen og Dronningen var på signingsferd i Nord-Norge i 1992. På sin reise stoppet de i Kjøpsvik, hvor det ble arrangert en sammenkomst i kirka. I tilknytning til denne sammenkomsten ønsket Tysfjord kommune å markere grenselosenes innsats under krigen. To av de gjenlevende grenselosene, Ivar Pedersen og Jarle Wilhelmsen, var invitert. Ved tilstelningen skulle de to losene få utdelt hver sin medalje som takk for sin innsats under krigen. Kongen stod for selve overrekkelsen av medaljene.⁴⁵⁷ Medaljene viste seg å være signingsmedaljen, som var lagd i forbindelse med signingsferden.

Det neste steget i utviklingen skjedde i forbindelse med 50-årsmarkeringen av at krigen var over i Norge, og de ulike kommunene planla hvordan man skulle mar-

kere frigjøringen. I Tysfjord ble det foreslått å sette opp en minnetavle over grenselosene på Muskenholmen, en holme rett øst for Musken. Lokaliseringen av minnetavlen vakte imidlertid strid. Flere personer fra Musken og de omkringliggende gårdene gikk i et skriv imot kommunens forslag. I stedet foreslo Hellemo lokalutvalg og Hellemprosjektet⁴⁵⁸ at det burde plasseres et minnesmerke i Musken. Kommunen trakk derfor sitt forslag om minnetavle på Muskenholmen. I stedet ble det satt opp en minneplate ved kirkene i Tysfjord.

Minnestein ved Drag/Helland kirke i Tysfjord. Foto: Oddmund Andersen.

457) Intervju med Paul Gælok i 2011.

458) Hellemprosjektet var et bygdeutviklingsprosjekt for Hellmofjorden finansiert av staten ved Sametinget.

Samtidig med at kommunen satte opp en minnetavle ved de ulike kirkene i kommunen, Drag/Helland kirke, Kjøpsvik kirke og Korsnes kirke, ble det satt i gang et arbeid med å føre opp en minnebauta i Musken.⁴⁵⁹ I Råssvagge ble det funnet en stein som man mente kunne egne seg til formålet. Steinen var over fire meter lang og 1100 kilo tung. Steinen lå midt i rutene som grenselosene fra Hamarøy brukte på vei over til Musken. På den måten har steinen historie, sier Paul Gæløk.

Et helikopter flyttet steinen ned til Musken. Først var det ønske om å plassere den nede ved kaia, men dette fikk Hellemoprojektet ikke støtte for. I stedet ble steinen støyt ned oppe i bygda, nær det som tidligere var Musken skole. Det var meningen å lage en bronseplate som skulle settes på steinen. På platen skulle det være en tekst som var godkjent av kongehuset. På steinen skulle det stå både på norsk og samisk: «Denne minnebauta er reist av Kongeriket Norge som takk for innsatsen til de samiske flyktningsene og til øvrig samisk befolkning i Tysfjord under andre verdenskrig 1940–1945.»

I 1998 ba prosjektgruppa Tysfjord kommune om å invitere Kongen for å komme til Musken for å avduke grenselosbautaen.⁴⁶⁰ Men på grunn av lokal motstand ble det ikke foretatt noen avduking av steinen. Et av argumentene var at en avduking kom for tidlig, da det blant annet ikke var gjort nok forskning på temaet. Først i 2014 ble minneplate med tekst plassert på bautaen.

10.7 Krav om oppreisning

Samtidig som man debatterte bautasteinen over grenselosene, ble også andre sider ved grenselosenes skjebne etter krigen drøftet. En av pådriverne i denne debatten var Hellemo lokalutvalg.⁴⁶¹ Den 5. mai 1995 vedtok lokalutvalget at det er:

(...)på tide å gjøre noe med den urett som ble gjort mot disse losene, deres familier og hele befolkningen i området. På grunn av sakens alvorlige karakter, hører den heime på nasjonalt nivå.⁴⁶²

En av de sentrale aktørene var Mikal Urheim. Gjennom sin stipendiatperiode skaffet han til veie viktig dokumentasjon om lostrafikken. I 1995 skrev han et brev til Fylkesmannen i Nordland der han tok opp grenselosenes skjebne etter andre verdenskrig. I brevet anmodet han om at grenselosene skulle få en offisiell oppreisning samt at det offentlig ble gitt en unnskyldning for den offisielle politikk som har vært ført i etterkrigstiden mot den samiske befolkningen i Tysfjord.⁴⁶³

459) På minnetavlen ved Drag/Helland kirke står det: «Takk til alle fra Tysfjord som gjorde en innsats for landet under andre verdenskrig. Tysfjord kommune 8. mai 1995».

460) Intervju med Paul Gæløk i 2011, diverse dokumenter.

461) Hellmobotn lokalutvalg er et utvalg oppnevnt av Tysfjord kommune.

462) Sitat fra møtebok den 5. mai 1995.

463) Brev 24.05.1995 fra Mikal Urheim til Fylkesmannen i Nordland.

Bautastein plassert i Musken til minne om grenselosene. Foto: Oddmund Andersen.

Kravet om at grenselosene skulle hedres for sitt arbeid under 2. verdenskrig, ble senere støttet av Sametinget.⁴⁶⁴ Det kom imidlertid ingen positiv respons på forsøkene på å reise saken. Det kongelige justis- og politidepartement viste til at det allerede var reist tre minnesmerker i kommunen i forbindelse med frigjøringsjubileet. Staten ønsket derfor ikke å bidra til å reise flere minnesmerker i kommunen. Departementet ønsket heller ikke å initiere en granskning av de forhold som var tatt opp. Dette var en oppgave som skulle være overlatt til en historiker.⁴⁶⁵

10.8 Kongen beklager

På ny lå saken død en stund før det oppstod ny bevegelse i 2004. Det var Sametingsrepresentant Anders Urheim, som i et brev til daværende statsminister Kjell Magne Bondevik, tok opp grenselosenes skjebne.⁴⁶⁶ Vedlagt var også en kort rapport som Mikal Urheim hadde skrevet om grenselosenes skjebne etter 2. verdenskrig. Statsministeren responderte på saken i et brev av 9. februar 2005 til Anders Urheim, og senere i et eget brev til daværende sametingspresident Sven-Roald Nystø. I dette brevet heter det:

⁴⁶⁴) Brev av 15. april 1996 fra Sametinget til Justisdepartementet.

⁴⁶⁵) Brev datert 3/2-1997 fra Det kongelige justis- og politidepartement til statsstipendiat Mikal Urheim.

⁴⁶⁶) Brev av 15. desember 2004 til Statsministeren.

Jeg er kjent med at Sametinget har bidratt til finansiering av en bauta i Musken til minne om de samiske grenselosenes innsats under annen verdenskrig. Dette er positivt. Jeg ønsker imidlertid å få noe bredere orientering om Sametingets arbeid med saken, og ber deg være behjelpelig med dette.⁴⁶⁷

Sametinget foreslo følgende tiltak i sitt svar til statsministeren: For det første ble det foreslått at det ble gitt en offisiell beklagelse overfor grenselosene. En slik beklagelse skulle fremføres under åpningen av Sametinget samme år. Videre ble det foreslått å gi de gjenværende grenselosene samt deres etterkommere lokalt i Tysfjord en anerkjennelse på et noe senere tidspunkt.⁴⁶⁸

Sametinget mente dessuten at det ikke lenger var aktuelt å sette opp en bauta eller minnestein over grenselosene i Musken. I stedet ble det foreslått at det skulle lages en faglig dokumentasjon og synliggjøring av grenselosenes innsats. Sametinget foreslo derfor at det ble etablert et forsknings- og dokumentasjonssenter om grenselosene i Tysfjord. Faglig ble det foreslått at det skulle knyttes til Árran lulesamisk senter, men at det kunne fysisk ligge i Musken.⁴⁶⁹

Samme år som feiringen av 60-årsjubileet for frigjøringen økte kritikken mot måten de samiske grenselosene i Tysfjord ble behandlet på etter krigen. Sametingsrepresentant Anders Urheim uttalte i juni 2005 at han ikke var imponert over det norske storsamfunnets evne til å rydde opp i det han kalte krigens siste skamplett.⁴⁷⁰ Urheim jobbet mye med saken om de samiske grenselosene i Tysfjord, og ble en aktiv pådriver for at saken skulle bli behandlet av nasjonale statlige myndigheter. Urheim påpekte at nesten hele befolkningen i de samiske områdene i Tysfjord var involvert i losvirksomheten, der kvinner, menn og barn deltok aktivt i det skjulte. Urheim stilte spørsmål ved hvorfor saken om grenselosene skulle gå via Sametinget, han mente at dette var de norske myndighetenes ansvar alene.

Sametinget fikk gjennomslag for sine forslag samme høst. Under åpningen av det 5. nyvalgte Sametinget i 2005 kom Hans majestet kong Harald i sin tale inn på grenselosene. Kongen sa følgende:

60 år etter avslutningen av annen verdenskrig er det fremdeles mennesker som er merket etter det de selv, eller deres familiemedlemmer, opplevde under krigsårene. Grenselosene i Tysfjord risikerte liv og helse for å hjelpe andre til et fritt liv i Sverige. Vi må i dag beklage at de, og deres etterlatte ikke har fått den anerkjennelse de fortjener.

Talen representerte det avgjørende vendepunktet for grenselosene som endelig kunne føle at de fikk anerkjennelse for det arbeid som var nedlagt.

467) Brev av 16. februar 2005 fra Statsministeren til Sametinget.

468) Brev datert 02.09. 2005 fra Sametinget til statsminister Kjell Magne Bondevik.

469) Ibid.

470) <http://www.an.no/nyheter/article1619660.ece>

11.0 Avsluttende perspektiver

I de siste tiårene har flere aktører innen norsk okkupasjonshistorie fått sin historie beskrevet. Disse har gjerne blitt sett på som glemte av den norske offentligheten. De samiske grenselosene er blant disse aktørene. Med fare for sitt eget liv og frykt for represalier fra tysk side, ofret disse grenselosene mye for å hjelpe norske og utenlandske flyktninger i en desperat og vanskelig situasjon. Hjelpearbeidet kunne resultere i dødsstraff. En ny tysk forordning av 12. oktober 1942 bestemte blant annet at forsøk på å ta seg inn i eller forlate Norge uten tillatelse, og for å hjelpe krigsfanger eller arresterte personer til flukt, skulle straffes med døden. I lettere tilfeller eller når formildende omstendigheter forelå, skulle dette straffes med tukthus eller fengsel.

Grenselosenes historie i Nordland er en viktig del av norsk okkupasjonshistorie, som i stor grad berører enkeltmennesker, og som har preget livet

Krigsfanger i arbeid på Rekvatn kraftstasjon i oktober 1944.
Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

til de involverte i mange år etter krigens slutt. Grenselosenes uredde innsats og stolthet over å ha hjulpet folk i sikkerhet under krigen, ble etter frigjøringen i 1945 raskt overskygget av mistanker om landssvik og unasjonal holdning. Mangel på oppmerksomhet fra norske myndigheters side over innsatsen som grenselos under krigen, var med på å gjøre dette til et tema det ble vanskelig å snakke om, og etterkrigsårene ble preget av en rekke beskyldninger fra ulike hold.

Det finnes lite informasjon om hvordan grenseloser i andre deler av landet ble hedret etter krigen for sin innsats. Åge Aulie fra Nes i Romerike var bare ti år da han var grenselos. Han og hans familie slet mye med psykiske ettervirkninger av krigen i mange tiår etterpå. «En ting er å overleve krigen, en annen ting er å overleve freden»,⁴⁷¹ sier Aulie. Han er den yngste i Norge som har fått tildelt krigsdeltakermedaljen. Både han og broren ble etter en stund belønnet med krigsdeltakermedaljen for sin innsats ved og rundt bruen over Glomma og Vorma. Diplomene er utstedt av etterretningstjenesten og underskrevet av forsvarssjef Olav V og FO II-kontor. Brødrene var viktige øyne for motstandsbevegelsen, og arbeidet med å få flyktninger over til Sverige.⁴⁷² Dette er ett eksempel på at etterretningstjenesten har utstedt medaljer etter krigen, og at hederen har vært knyttet til arbeidet med etterretning og ikke innsatsen som grenseloser. Jarle Elvemo har intervjuet Harald Weiseth som var grenselos som 17-åring i Selbu. Han hentet flere ganger flyktninger på Værnes og loste disse fra Selbu til Tydal. Han antar at han hadde hjulpet mellom 50 til 100 flyktninger. Han ble aldri betalt for sin innsats og var glad for å kunne hjelpe andre. Ingen kom tilbake for å takke for hjelpen eller takket for hans innsats etter krigen. Et par diplomer og et krus er det eneste han har fått for sitt arbeid som grenselos.⁴⁷³ Med tanke på den risiko grenselosene utsatte seg for og påkjennningene med psykiske ettervirkninger etter krigen, må deres innsats betraktes som glemt av den norske offentligheten. En annen gruppe som ofte ble glemt, var kvinnene. Uansett hvor mye de jobbet for flyktningene, var det gjerne mennene som ble fremhevet for å ha hjulpet flyktninger i sikkerhet til Sverige.

I 1995 kom ønsket fra lokalt hold om å ta opp saken om grenselosenes innsats under krigen, og statsstipendiat Mikal Urheim engasjerte seg i dette arbeidet.⁴⁷⁴ Det ble gjort flere forsøk på å løfte saken om de samiske grenselosene opp til regionale og nasjonale statlige myndigheter, for å få gjennomført en grundig dokumentasjon av deres historie og bøte på den urett som var blitt begått mot losene i etterkrigsårene. Bakgrunnen for dette var et åpenbart behov for en offisiell oppreisning og anerkjennelse for grenselosenes innsats under krigen. Det ble ikke gjort noe fra myndighetenes side, og dermed ble både grenselosenes historie i krigsårene og deres skjebne etter krigen et tema som kun fikk en lokal tilknytning og ikke ble offisielt anerkjent innen landets okkupasjonshistorie. På nasjonalt nivå ble grenselosene i Nordland glemt, og ingen granskning ble gjort som kunne gi et helhetlig bilde av deres innsats.

471) http://www.nrk.no/programmer/radioarkiv/sann_er_livet/samfunn/sosial/950438.html

472) http://www.fofo.no/Losen+er+i+havn.b7C_w7DSZA.ips

473) Elvemo, Jarle: *Grensebarn i krig*. Norgesforlaget, Porsgrunn 2012: 142-143.

474) Notat Mikal Urheim 1995.

I 2007 startet prosjektet med å dokumentere samisk og norsk losvirksomhet i Nordland i krigsårene i regi av Árran lulesamisk senter på Drag. For oss har det vært viktig å få dokumentert mest mulig ved hjelp av intervjuer av de gjenlevende grenselosene og deres familiemedlemmer. Intervjuene har gitt oss mye verdifull kunnskap om grenselosene i Nordland, og ikke minst at losvirksomheten bød på mange psykiske og fysiske påkjenninger for de som deltok i dette arbeidet. Særlig de som har fraktet små barn i følgene med flyktninger over grensen til Sverige, har i ettertid følt på hvilken påkjenning dette egentlig var. Vi har også gjennomført en rekke arkivstudier for å kartlegge hvordan norske og svenske myndigheter behandlet grenselosene under og etter krigen. Både intervjuene og arkivstudiene bekrefter hvor vanskelig og farlig losvirksomheten var. De som har fortalt sin historie, har særlig fremhevet at frykten for ikke å bli trodd, har vært stor. Det har også vært vanskelig i ettertid for de som uten grunn er blitt beskyldt for å ha tjent penger på arbeidet som grenselos.

Det faktum at det tok hele 60 år før kongen beklaget at samiske grenseloser og deres familiemedlemmer ikke hadde fått den anerkjennelsen de fortjente, resulterte i at de ble glemte av den norske offentligheten og ikke fikk sin rettmessige plass i norsk okkupasjonshistorie. Grenselosene sluttet tidlig å fortelle om sine opplevelser under krigen for å unngå negativ oppmerksomhet, men kongens beklagelse var et skritt i riktig retning for å oppnå en forsoning mellom offisielle myndigheter og de gjenlevende grenselosene. Beklagelsen representerte en offisiell unnskyldning for hva grenselosene og deres familiemedlemmer gjennomgikk i etterkrigsårene. Et forhold som fremdeles er vanskelig å kartlegge, er om denne beklagelsen kom for sent eller ikke. Grenselosenes egne fortellinger gir oss ikke noe spesielt inntrykk av at kongens beklagelse var av stor betydning og hvorvidt den faktisk har gjort det lettere for dem å fortelle sin historie.

For å forstå hvorfor de samiske grenselosene ikke har fått noen sentral plass i norsk okkupasjonshistorie, er det viktig å se på hva som har preget norsk okkupasjonsforskning de seneste tiårene. Flyktningtrafikken i Nord-Norge er blitt betraktet som spesielt hard på grunn av geografien, klimaet og det store antallet tyske styrker som var plassert ved grensen til Sverige. På flere flyktningruter utspant det seg mange personlige tragedier, flyktninger frøs i hjel på fjellet eller måtte amputere legemsdeler etter å ha overlevd marerittet til fjells i streng kulde.

Årsaken til at de samiske grenselosenes historie har blitt glemt, kan også knyttes til fortielsen som lenge preget norsk okkupasjonsforskning. Grenselosenes historie kan på samme måte som andre glemte temaer betraktes som en marginalisert historie. En faseinndeling av norsk okkupasjonsforskning har blitt presentert i flere sammenhenger. Først ute var historiker Øystein Sørensen, som i 1989 fremla tradisjonelle og nye perspektiver i forskningen om krigen i Norge.⁴⁷⁵ Samme type inndeling ble ti år senere brukt av samfunnsviter Stein Ugelvik Larsen.⁴⁷⁶ Han omtalte den første fasen, årene 1945–1950, som «Smertetiden», hvor det var et særlig sterkt behov for å markere felles holdninger til det som hadde skjedd. På dette tidspunktet var det lite rom for avvik og

475) Sørensen, Øystein: «Forskningen om krigen i Norge», i *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 1/1989.

476) Ugelvik Larsen, Stein (red.): *I krigens kjølvann*. Universitetsforlaget, Oslo 1999: 22–28.

meningsnyanser. 1950-årene ble betegnet som «pionerfasen», og inneholdt lite prinsipiell debatt omkring linjene i norsk okkupasjonshistorie. Sverre Steen var sentral i denne fasen, med etableringen av et faghistorisk miljø tilknyttet okkupasjonshistorien. Videre var 1960-årene «opptakten til revisjonismen», der etterkrigstidens behov for forenkling og enighet var modent for en kritisk gjennomgang. Spørsmålet nå dreide seg om hvorvidt de tidligere tolkningene innen okkupasjonsforskningen var riktige, fullstendige og på hvilken måte behovet for enighet hadde overskygget nyansene som var nødvendige for å gi et helhetlig bilde av okkupasjonsårene.

I 1970-årene var «mytene under kritikk», og i denne perioden stod emner som «den nasjonale samling og konsensus» og «samarbeidet med tyskerne» sentralt. Først og fremst var det Nasjonal Samlings historie som ble kartlagt i denne perioden. Bortsett fra noen få unntak ved historikerne Ole Kristian Grimnes og Olav Riste sine bidrag til forskningen var det komparative perspektivet fraværende i denne perioden. I hovedsak skrev annen generasjons okkupasjonshistorikere lite om norske temaer for et internasjonalt publikum, og lite ble gjort for å formidle internasjonal forskning til norske lesere. 1980-årene ble av samfunnsviter Stein Ugelvik Larsen betegnet som «den norske historikerstridens første periode», med nye impulser og ny forskning ved tredjegerasjons okkupasjonshistorikere.⁴⁷⁷ Til forskjell fra de tidligere periodene ble mediene sterke pådrivere og deltakere i debatten. I denne perioden var debatten preget av hvorvidt norsk

Sannsynligvis fra frigjøringsdagene i Jokkmokk. På bildet ses blant andre Knut Pedersen (deltok i Legasjonen), John Pedersen og Joakim Johnsen. Foto: Ukjent. Bildet tilhører: Tordis Johnsen, Even Johnsen og John Magnus Johnsen, Storjord i Tysfjord.

477) Ugelvik Larsen, Stein (red.): *I krigens kjølvann*. Universitetsforlaget, Oslo 1999: 28.

okkupasjonshistorie var for lite nyansert og til dels villedende på grunn av historikerne søken etter å vise enighet og fellesskap.

Et kjernepunkt i 1980-årenes debatt innenfor okkupasjonsforskningen omhandlet forholdet til moral og verdiforankring. I tilknytning til dette var det tilløp til en mer generell metodede-batt. Krav om en større distanse og nøkternhet i forhold til rettsoppgjøret og hjemmefrontens verdigrunnlag enn hva tidligere tradisjonell okkupasjonsforskning hadde fremvist, ble sentralt. I dette lå det et ønske om at okkupasjonsforskningen burde foregå på samme premisser som annen forskning, uten moralske og politiske bindinger. Historiker Øystein Sørensen fremhever tre historiske forutsetninger som han mente lå til grunn for den tidlige forskningen om Norge under okkupasjonen.⁴⁷⁸ For det første skrev okkupasjonsforskerne historie som seierherrer. De delte det allmenne verdigrunnlaget for motstandskampen og flere hadde vært aktive deltakere i denne. For det andre var forskningen preget av en allmenn trang til å få frem alle fakta og få brakt på det rene hva som egentlig skjedde i Norge i krigsårene. Historikerne hadde vært særlig opptatt av hva okkupantene hadde foretatt seg, hvordan motstandsarbeidet ble organisert og Nasjonal Samlings strategi for å omdanne samfunnslivet. Den tredje forutsetningen var det vitenskapsteoretiske grunnlaget og forholdet til forskningsetikken. Til tross for en streng kildekritikk og verdifrihet i forskningen som et ideal, ga historikerne gjerne uttrykk for sitt verdigrunnlag i forhold til frontene under okkupasjonen. Likevel var det trangen til å få fakta på bordet og den empirisk pregede forskningstradisjonen som langt på vei motvirket en altfor påtrengende tilstedeværelse av det verdigrunnlaget som i så sterk grad var der.

I det norske historikermiljøet var det særlig debatten omkring den såkalte «Skodvin-skolen» og det nasjonale konsensussyndromets gjennomslagskraft som dominerte i 1980-årenes okkupasjonsforskning. Debatten dreide seg delvis om den ledende rolle som historiker Magne Skodvin hadde hatt innen okkupasjonsforskningen, og i hvilken grad han hadde bidratt til en foreining av perspektiver og valg av tema. Kritikken ble knyttet til Skodvins og andre okkupasjonshistorikeres institusjonelle tilknytning til hjemmefrontmiljøet, og at dette hadde medført en tematisk og ideologisk innsnevring i okkupasjonsforskningen. Det nasjonale konsensussyndromet ble drøftet med bakgrunn i at 50-tallsforskningen om okkupasjonshistorien var seierherrenes historie. Historikerne Hans Fredrik Dahl, Øystein Sørensen og Nils Johan Ringdal fremla en utradisjonell tilgang til å forsøke å forstå tapene på deres egne premisser. Blant annet rettet Ringdal kritikk mot det norske rettsoppgjøret og den manglende interessen som ble viet jødene-s skjebne under krigen.⁴⁷⁹ Både hjemmefronten og rettsapparatet ble anklaget for likegyldighet, i tillegg til etterkrigstidens historikergenerasjon for å ha videreført fortie-lsen av jødene-s skjebne. Det problematiske i denne okkupasjonsforskningen lå ikke først og fremst i det faglig-metodiske, men i synet på forskerens samfunnsmessige rolle og moralske ansvar. Debatten ble omtalt som «den nye historiker-striden» i norske aviser, men omhandlet mest anklagene som ble rettet mot tidligere generasjoner av okku-pasjonshistorikere enn de nye emnene innenfor forskningen.

478) Sørensen, Øystein: «Forskningen om krigen i Norge», i *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr.1/1989: 41.

479) Ringdal, Nils Johan: *Mellom barken og veden, politiet under okkupasjonen*. Aschehoug, Oslo 1987.

I drøftingen av hvorvidt det eksisterte en «Skodvin-skole», ble oppmerksomheten rettet mot et eventuelt generasjonsskifte og en ny generasjonsbetinget selvbevissthet innen okkupasjonsforskningen på slutten av 1980-årene. Historiker Ole Kristian Grimnes betegnet ikke utviklingen innen okkupasjonsforskningen som noe generasjonsskifte, men påpekte at dette ikke kunne betraktes som mer enn et trekk i forskningsbildet.⁴⁸⁰ Han viste til at okkupasjonsforskningen var stadig vid og omfattet mange personligheter og mange strømninger. En ting var det at unge forskere følte seg svært generasjonsbevisst, noe annet var hvor sterke generasjonsskjennetegn den nye historieskrivingen faktisk kunne avdekke. Likevel ble 1980-årenes okkupasjonsforskning preget av et økt fokus på å analysere de nasjonale sidene av okkupasjonstiden.

Mediene ble en sentral pådriver i å ta opp saken om grenselosene på slutten av 1970-tallet, og gir et godt bilde av samfunnets økende trang til å fremskaffe mer og nye fakta om okkupasjonshistorien. På samme tid som disse forholdene preget debatten om okkupasjonsforskningen, lagde Leif Erik Michaelsen fra NRK en dokumentar i 1979 om de samiske grenselosene i Tysfjord.⁴⁸¹ Dokumentaren omhandlet grenselosenes hjelpearbeid for norske og utenlandske flyktninger under krigen, og viste hvilken stor risiko losene utsatte seg for ved å hjelpe flyktningene. Dokumentaren ga også et inntrykk av svenske myndigheters strenge behandling av de samiske grenselosene samt mistanken mot losene om landssvik som ble fremsatt etter krigen. Samme år ble, som tidligere nevnt, samiske grenseloser gjenstand for negativ oppmerksomhet i den svenske dokumentarfilmen *Flykten över kölen*.⁴⁸² Beskyldningene i den svenske dokumentaren rammet grenselosene generelt og ble fra norsk side oppfattet som en direkte ærekrenkelse.

For de gjenlevende grenselosene som ble utsatt for mistanke om landssvik, var det ikke lett å forholde seg til beskyldningene som igjen dukket opp i mediene over 30 år etter at de først ble fremsatt. Både den norske og den svenske dokumentarfilmen skapte debatt i norsk offentlighet, men ikke tilstrekkelig debatt til at norske historikere på dette tidspunktet fattet interesse for å gi en grundig dokumentasjon av grenselosenes historie lokalt i Tysfjord, Nordland og ellers i Nord-Norge. Dokumentarfilmene resulterte i at mange spørsmål om grenselosenes innsats ble stående ubesvart, og ga et negativt inntrykk av losenes arbeid. Grenselosenes heltmodige innsats ble overskygget av beskyldningene om landssvik.

Studiene i 1990-årenes okkupasjonsforskning i Norge viser indirekte hvordan konsensus-syndromet ikke ga rom for å sette seg inn i skjebnene til de som falt utenfor det «nasjonale fellesskap», som etter hvert hadde nedfelt seg som basis for forklaringer på det som hadde skjedd under krigen. Fra begynnelsen av denne perioden har særlig «Bergens-symposiet»⁴⁸³ fungert som et møtested for drøfting og formidling av temaer innen norsk okkupasjonsforskning. Symposiet har i stor grad vært påvirket

480) Grimnes, Ole Kristian: «Historieskrivingen om okkupasjonen», *Nytt Norsk Tidsskrift*, 2/1990: 116.

481) http://www.nrk.no/video/grenselosene_i_tysfjord/874D2F4B96DA5885/

482) <http://smdb.kb.se/catalog/search?q=Flykten+%C3%B6ver+k%C3%B6len&x=20&y=11>

483) Fjerde Bergenssymposium om krigstiden og etterkrigstid, 25. mai 2001, UiB.

av internasjonal historieforskning, og dette har påvirket norske okkupasjonshistorikere til en større bredde i valg av emner og problemstillinger samt et økt komparativt perspektiv innen forskningen.

Det første møtet ble gjennomført i 1991, det andre var i 1994 med tittelen: «oppgjørets time». Etter det tredje symposiet i 1998 ble boka *I krigens kjøl vann*⁴⁸⁴ publisert. I innledningen til boka skriver Stein Ugelvik Larsen at 50-årsjubileet for freden i Vest-Europa i 1995 ga impulser til omtolkninger og debatt om det som skjedde under krigen i Europa og verden for øvrig, og at med dette ble de andre sidene trukket ut av skyggen og inn i lyset. Den internasjonale interessen var viktig for integreringen av nye emner innen norsk okkupasjonsforskning og i tilbakeblikket på tidligere forskning.

Sannsynligvis fra frigjøringsdagene. I Jokkmokk. Foto: Ukjent. Bildet tilhører: Tordis Johnsen, Even Johnsen og John Magnus Johnsen, Storjord i Tysfjord.

1990-årene er blitt omtalt som «mot-revisjonismen»,⁴⁸⁵ da krigens og etterkrigstidens mest sensitive temaer ble belyst. Perioden var også preget av 50-årsjubileet for freden i 1995. Mye materiale ble trykt i aviser, tidsskrifter og bøker i tilknytning til jubileet, men lite av dette viste til andre sider enn det som allerede var kjent fra okkupasjonshistorien. Først noen år senere ble det åpnet opp for en okkupasjonsforskning som inkluderte de tabubelagte og vanskelige temaene innen norsk krigshistorie.

484) Ugelvik Larsen, Stein (red.): *I krigens kjøl vann*. Universitetsforlaget, Oslo 1999.

485) Ibid., s. 28.

Historiker Odd-Bjørn Fure var sentral i det tredje «Bergens-symposiet» i 1998, og tok her til orde for et oppgjør med den konsensus og fortielse som tidligere hadde preget norsk okkupasjonsforskning.⁴⁸⁶ Ifølge Fure hadde den seriøse forskningen i hovedsak vært samlet om følgende forskningsfelter: forhistorien til det tyske angrepet, krigen i 1940, et vidt spekter av hjemme- og utefrontens virksomhet – herunder flukt til Sverige og Storbritannia og nordmenns fangenskap i tyske leirer i Norge og Tyskland – holdningskampen, den tyske okkupasjonsmakt og NS. I hovedsak hadde okkupasjonsforskningen omfattet nasjonalt minneverdige hendelser og erfaringer. Konsensusoppfatningen var udiskutabel i denne sammenheng, og de fleste hadde i etterkrigstiden identifisert seg med motstandskampen mot nazismen og oppfattet den demokratiske restaurasjonen og nasjonale friheten som ubetinget positive.

Fure rettet oppmerksomheten mot det han omtalte som den overordnede arkitekturen innen den okkupasjonshistoriske forskningen. Han var kritisk til glemselen som hadde preget norsk okkupasjonsforskning. Han stilte spørsmålet om den vidtgående enigheten om de nasjonale minneverdige hendelsene under okkupasjonen hadde bidratt til å fortrenge, fortie og tabuisere problematiske og traumatiske forhold. Ifølge Fure hadde en konsensusforestilling basert på en utviklingshistorie som var blitt tolket så ensidig positivt, gitt lite rom for å ta opp vanskelige og traumatiske forhold.

Det er også grunn til å stille spørsmål ved om den norske nasjonalbevisstheten har vært grunnfestet nok til å tillate eller gi rom for en mer differensiert og nyanisert framstilling av krigs- og okkupasjonserfaringene. Til tross for at representanter for den tredje generasjon av okkupasjonshistorikere har kritisert både temaprioritering og perspektiver i den tidligere forskningen, har også denne generasjonen utelatt problematiske og traumatiske hendelser og erfaringer i sin forskning. Den nasjonale historieskrivingens vinkling mot det heltemodige, helt fram til 1980-tallet, viser at nasjonen Norge har hatt store problemer med å konfrontere traumatiske hendelser i sin historie.

Under tittelen «Den marginaliserte historien» i boka *I krigens kjølvann* (1999) plasserte Fure emner som jødene skjebne, frontkjemperne, hjemmefrontens likvidasjoner av norske angivere, kollaboratørene og deres barn, okkupantenes barn og skjebnen til de utenlandske krigsfangene.⁴⁸⁷ Fure viser til at de nasjonalt belastende og traumatiske hendelsene i Norge ikke hadde samme omfang og karakter som de som preget de tyske og franske statlige handlingsmønstrene i krigsårene. Mot en slik bakgrunn kan det synes paradoksalt at norske historikere og øvrige deler av norsk offentlighet åpenbart har hatt større problemer med å gjennomlyse og drøfte traumatisk nasjonal erfaring enn tilfellet har vært i Frankrike og Tyskland. I de siste tiår har de fleste europeiske land – okkupant, okkuperte stater, stater som hadde kollaborerende regimer og såkalt nøytrale stater under siste verdenskrig – gjennomlyst tidligere belastende hendelser og tatt grundige oppgjør med egen traumatisk fortid. Men selv om historikere

486) Fure, Odd-Bjørn: «Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering», i S.U. Larsen (red.) *I Krigens kjølvann*. Universitetsforlaget, Oslo 1999: 40-43.

487) Ibid.

og samfunnsforskere har rettet et vedvarende kritisk og nasjonalt selvransakende blikk mot den nazistiske fasen, var de største forbrytelsene, jødeutryddelsen og utryddelseskrigen på østfronten, lenge et perifert tema. Først på 1990-tallet kom gjennombruddet internasjonalt for en forskning som analyserte ofre og gjerningsmenn i den nasjonalso-sialistiske stats forbrytelse.

I hvilken grad kan vi si at den omfattende internasjonale forskningen på dette feltet har påvirket vår nasjons trang til å bearbeide traumatiske hendelser som skjedde under den tyske okkupasjonen? Til en viss grad har behovet for historisk kunnskap om andre emner innen norsk okupasjonsforskning økt det siste tiåret. Imidlertid er det et kjen-netegn ved dette behovet at det gjerne dukker opp i tilknytning til jubileer og minne-markeringer knyttet til krigsårene.

Sensitive emner som jødene skjebne, frontkjemperne og okkupasjentens barn har i hovedsak blitt tildelt liten oppmerksomhet av okkupasjonshistorikerne. Frontkjempernes historie har tidvis blitt viet stor oppmerksomhet av ikke-historikere, men det er først ved det store forskningsprosjektet om rettsoppgjøret, «å overkomme fortiden» (2004)⁴⁸⁸ ved Universitetet i Oslo, at deres historie har blitt kartlagt av forskere. Ugelvik Larsen viser til flere grunner til at de som hørte til «på den gale siden» ikke har fått oppmerk-somhet før i den senere tid. Resosialisering og integrering var viktig for at disse gruppe-ne ikke skulle bli utstøtt fra det norske samfunnet, og tidlig intensiv forskning om deres situasjon ville kanskje vært uheldig for dem det gjaldt. På 1990-tallet var det mindre risikabelt å stå frem med sin historie enn hva tilfellet var i tidlig etterkrigstid. Studier om gruppene som falt utenfor det «nasjonale fellesskap», viser indirekte hvordan kon-sensussyndromet har virket, fordi det ikke ga rom for å sette seg inn i skjebnene til de som tilhørte taperne.

En nasjon trenger en historiefremstilling og en historieforståelse som gir mening for den enkelte og gir legitimitet til de nasjonale institusjonene. I dette ligger det en enighet om at historieforståelsen av krigen i Norge har hatt en viktig politisk funksjon. Fraværet av debatt omkring den konsensusen og berøringsangsten som ble fremhevet i slutten av 1990-årene, vitner om et felles ønske om økt bredde i emnevalg og problemstillinger i okkupasjonsforskningen. Fremstillingen av den marginaliserte historien resulterte ikke i noen debatt om emnene som okkupasjonshistorikerne helt eller delvis hadde glemt. Dette må kunne tolkes som en felles oppfatning av at det sterke behovet for enighet om tolkningen av krigshistorien kan ha gått på bekostning av både kritisk utvalg av data og i den tolkningen av sammenhengene i historien vi hittil har sett. Dette behovet for enighet om tolkningen av krigshistorien har nok gått på bekostning av å synliggjøre en gruppe som de samiske grenselosene.

En manglende nasjonal debatt både før og etter frigjøringsjubileet i 1995 om gren-selosenes innsats var ytterligere med på å usynliggjøre deres rolle i norsk okkupasjons-historie. Minnesteinen som ble satt opp i Musken i forbindelse med frigjøringsjubile-et, kunne ha blitt et skritt på veien for en større anerkjennelse fra offentligheten for

488) <http://www.pax.no/index.php?ID=BokKategori&ID2=Serie&counter=6>

innsatsen til de samiske grenselosene. Men dette skjedde ikke. Ettersom den aldri ble avduket, fikk den heller aldri noen samlende funksjon for de som ønsket å minnes hendelsene knyttet til grenselosetrafikken.

I det siste tiåret har interessen for forskning på okkupasjonstiden økt, og med dette har også nye emner blitt undersøkt. Det fjerde «Bergens-symposiet» i 2001 synliggjorde flere nye emner innenfor forskningen om okkupasjonen og tidlig etterkrigstid. Temaer som ble presentert på symposiet var blant annet det

Ivar Urheim heiser flagg 17. mai 1962 i Musken. Foto: Inga Karlsen.

nazistiske leirsystemet under okkupasjonen, sovjetiske krigsfangers historie i Norge 1941–1945, oppgjøret med tyske krigsforbrytere i og utenfor Norge, repatrieringen av sovjetborgere fra Norge i 1945, Innherad tvangsarbeidsleir 1945–49, norske frontkjemper og rettsoppgjøret. Studiene representerte problematiske og marginaliserte temaer som frem til da ikke var inkludert i den nasjonale konsensusen innen okkupasjons- og etterkrigshistorien. Det som kjennetegnet symposiet, var et fravær av debatt omkring disse emnene og deres rolle i norsk okkupasjonsforskning.

Det siste bidraget til debatten om den nasjonale fortellingen om krigen er Synne Corells bok *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker* (2010).⁴⁸⁹ Boka gir et kritisk blikk på krigshistorikerne, hvor særlig tre kanoniske historieverk om norsk okkupasjon er nøye gransket: Sverre Steen (*Norges krig, 1947–1950*); Magne Skodvin (*Norge i krig, 1984–1987*); Hans Fredrik Dahl, Øystein Sørensen, Berit Nøkleby, Guri Hjeltnes og Nils Johan Ringdal (*Norsk krigsleksikon 1940–1945, 1995*). Særlig analyseres disse historieverkenes fremstilling av Administrasjonsrådet, riksrådsforhandlingene, felttoget i 1940, samarbeid og motstand mot tyskerne og «Jødeaksjonen» i 1942. Corell har gransket historikernes språk, deres verktøy for formidling, hva de fremhever og hva de ikke legger vekt på, og det som kan karakteriseres som en «patriotisk fortelling». Når én fortelling er etablert, kan andre ting være kamuflert. Språket kan brukes til å grave frem dette, påpeker hun. Ifølge Corell har krigshistorien endret seg gjennom etterkrigstiden, men gjennom ordvalg, fortellermåte og bildebruk har historieskrivningen også etablert en konsensus om mange emner. Blant annet er det etablert et «vi» som utelukker en rekke grupper fra

489) Corell, Synne: *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Spartacus forlag AS, Oslo 2010.

Fra bunden av Aspfjorden med søndre innslag av Espenes tunell i bakgrunnen. Foto: Fra Frode Jenssens fotosamling.

fellesskapet. Omskrivninger brukes for å beskrive vanskelige temaer, og dette brukes særlig til å frikjenne norske politifolk som arresterte sine jødiske medborgere. Da boka til Synne Corell ble utgitt, uteble debatten fullstendig i historikermiljøet. Debatten kom først etter at litteraturkritiker Espen Søbye i en bokanmeldelse i 2013 hadde kritisert standardverket *Norge i krig* for å uttrykke en «nærmest offisiell antisemittisme». Han mener at de norske jødene er ikke-eksisterende i norske historiefremstillinger. Forfatterne av verket mente at det var urimelig at Søbye brukte ordet antisemittisme på denne måten om dette verket. Søbye fremhevet på sin side at *Norge i krig* er bare ett av mange eksempler på norsk historieskrivning som underkommuniserer den jødiske tragedien.⁴⁹⁰

Folklorist Anne Eriksen har påpekt at kunnskapen, erfaringene og minnene fra krigen kan samlet betraktes som en form for kollektiv erindring eller en kollektivtradisjon. Hun viser også til at en gjennomgang av andre verdenskrig i norsk kollektivtradisjon har vist at fortellingen om krigen gir et rom der nasjonale verdier og egenskaper kan utfoldes. Fortellingen formidler verdier og oppfatninger som ofte betraktes som «typisk norske», og den har skapt en nasjonal konsensus. Kollektiv erindring om krigen har i stor grad vært knyttet til de positive sidene ved krigen (helterollen), slik at de negative sidene (taperollen) er blitt fortrenget.⁴⁹¹ Medfører et slikt fokus på de positive nasjonale hendelsene at andre nasjonalitetsgrupper blir definert bort fra det norske ved erindringen om krigen i Norge? Hjemmefrontmuseet er blitt karakterisert som et eksempel på en generasjons monument over seg selv – på sin plass, men selvcentrert. Museets fokus ble lagt på det nasjonale, det

490) Morgenbladet, 18. april 2013.

491) Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen*. Pax forlag, Oslo 1995.

norske. Andre nasjonalitetsgrupper forsvant, godt hjulpet av den kollektive glemselen. Denne kollektive glemselen omfatter også et tema som grenselosenes innsats. Museets fokus på Nord-Norge i krigsårene inneholder skildringer av kampene i Nord-Norge i 1940 samt evakueringen og frigjøringen av Finnmark.

Innenfor rammene av norsk kultur forstås fortellingen om krigen som en kollektivtradisjon av mytisk viten som binder nordmenn til hverandre og til det nasjonale fellesskapet, ifølge Anne Eriksen.⁴⁹² I myten står okkupasjonstiden for kampen mellom det gode og det onde. I tradisjonen formidles det som faktisk skjedde, men i tillegg inneholder den et nasjonalt verdisygn og en spesiell forståelse av «det norske». På den ene side blir «hjemmefront» et synonym for forholdene i Norge i en viss historisk periode, på den annen side danner ordet et bindeledd mellom nordmenns erfaringer og verdenskrigen i alminnelighet. Derfor blir «vi» – de gode nordmenn – med som aktører i det store drama: Tradisjonen kan fortelle at krigen ikke bare var noe som skjedde *med oss*, i form av okkupasjon, fremmedstyre og avmakt, men noe vi tok del i som handlende og villende subjekter. Landet hørte til blant de allierte, og den enkelte nordmann kjempet på det godes side. Eriksen påpeker at det er en sammenheng mellom rikshistorien og vanlige folks historier fra okkupasjonsårene. Det er allment akseptert at den historien hver enkelt nordmann kan fortelle, utgjør en del av rikshistorien. Samlet refererer krigshistorien ikke bare hva som rent faktisk hendte gjennom fem år, den er i seg selv et uttrykk for en svært omfattende kulturell fortolkningsprosess der store deler av befolkningen har tatt del. På bakgrunn av den marginaliseringen og glemselen grenselosenes historie i Nordland har vært preget av, er de ikke blitt en del av denne kollektivtradisjonen i fortellingen om krigen i Norge.

Til tross for at de samiske grenselosene har vært et marginalisert tema innen norsk okkupasjonshistorie, har det likevel ikke manglet bidrag som har forsøkt å skildre deres innsats under krigen. Ragnar Ulstein satte så tidlig som i 1977 søkelys på de samiske grenselosene i Tysfjord og deres historie, i boka *Svensketrafikken* bind 3.⁴⁹³ Ulstein fremhever at ingen steder i landet opplevde flyktningene slike tilstander som i området mellom Sulitjelma og dalene i Nord-Troms. Nettopp disse forholdene og de dramatiske opplevelsene i dette området, både for grenseløser og flyktninger, resulterte i at dette ble en okkupasjonserfaring som ble negativt ladet. Noe av årsaken til dette ligger i den kritikken de samiske grenselosene fra Musken, Hellmobotn og Nordbukt i Tysfjord fikk fordi mange mente at de forlot flyktningene for tidlig ved grensen til Sverige.

Samene følte seg presset fra flere sider. De var ikke bare redde for den tyske okkupasjonsmakten, men også det svenske grensepolitiet. Grenselosene var godt oppmerksomme på at de som fulgte flyktningene for langt inn i Sverige risikerte å bli arrestert av svensk politi. Likevel var det spesielle tilfeller der barn var med i flyktningfølget at losene av hensyn til forsvarligheten ble nødt til å bli med langt inn i Sverige. Dette var mulig siden ikke alle svenske politimenn behandlet de samiske grenselosene like strengt.

492) Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen*. Pax forlag, Oslo 1995: 13-15.

493) Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktningar frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget. Oslo 1977.

For losene var det også svært risikabelt å oppholde seg i fjellet på nattetid på grunn av tyske patruljer som gjerne sjekket husene deres tidlig om morgenen. Hadde de vært borte, ble de som regel mistenkt for ulovlig virksomhet. Dette var en av årsakene til at losene som oftest førte flyktningene frem til noen gammer på svensk side noen kilometer fra grensen. En kan nærmest betrakte det som et sjansespill å skulle overlate flyktninger som kanskje hadde få forutsetninger for å klare seg selv i det svært utfordrende fjellområdet på svensk side, men det er feil å pålegge noen av grenselosene skyld for den videre skjebnen til den enkelte flyktning før disse var kommet i sikkerhet. En rekke tragiske og uheldige omstendigheter førte til at flyktninger døde under oppholdet i fjellet, men ansvaret for dette kan ikke legges på grenselosene. Med de strenge forordningene som ble gitt fra den tyske okkupasjonsmakten i krigsårene, visste flyktningene hvilken stor risiko det var å oppholde seg i fjellet nær grenseområdene. Det kunne være svært farlig å oppholde seg i grenseområdene, både på grunn av tyske soldater i grenseområdene, men ikke minst på grunn av værforholdene og det svært krevende fjellterrenget.

I denne boka har vi lagt vekt på å beskrive de samiske og norske grenselosenes historie i Nordland i 1940–45. Fremstillingen er i stor grad basert på intervjuer av tidligere grenseloser og familiemedlemmer som deltok i losarbeidet. Ved å bruke intervju som kilde kommer man tett innpå folks opplevelser under krigen, men det er også en viss risiko at en del er blitt glemt etter så mange år. Det er også lett å la seg påvirke av andres fortellinger.

Den danske historikeren Anette Warring påpeker at kollektiv erindring alltid vil ha elementer av seleksjon og eksklusjon. Den sosiale minneproduksjonen er ikke nødvendigvis entydig. En sterk og dominerende tradisjon kan innebære at andre marginaliseres og fortreges. Følgelig dreier historieproduksjonen seg ikke bare om sannhet og vitenskapelig metode, men også om sosiale relasjoner.⁴⁹⁴ Det er forskjell på selvopplevd erindring og formidlet erindring, og erindring kan inneholde vidt forskjellige betydninger og fortolkninger. Likevel vil det være vanskelig å opprettholde dette skillet mellom selvopplevd og formidlet erindring i praksis. Siden empatiske mennesker kan innhentes av slektningers eller andres traumatiske erindring, er det mest produktivt å betrakte forholdet mellom erfart og formidlet erindring som et sammenhengende hele.

Vi reviderer våre personlige erindringer slik at de passer med den kollektivt erindrede fortiden når vi forsøker å knytte diskontinuerte erindringer sammen i fortellinger, og endelig slutter vi å skjelne mellom hendelser som er selvopplevd og hendelser som ikke er det. Følgelig «husker» vi en hel del vi ikke selv har opplevd direkte, og vi kan ikke skille mellom erfart og formidlet erindring. Vi er så ivrige etter å bli en del av «historien», og forbinder av den grunn vår personlige historie med den store historien og den kollektive erindringen, slik at vi omfortolker vår egen erindring. Men, det faktum at erindring er sosialt konstruert, er ikke identisk med at erindring ikke kan være personlig. Erindring hører til hos individer, og er ikke rene kalkulerter kopier av den offentlige diskursen, men en kompleks blanding av historie og biografi. Eksempel på

494) Warring, Anette: «Kollektiv erindring-et brukbart begrep?», i Jensen, Bernhard Eric m.fl.: *Erindringens og glemslens politik*. Roskilde Universitetsforlag, Fredriksberg 1996: 215–217.

dette kan være individuelle erindringer om hendelser i lokalmiljøet i okkupasjonsårene. Rekonstruksjonen av erindringene og opplevelsene av disse blir imidlertid ofte påvirket av andre personers fortellinger og detaljer omkring det samme i lokalmiljøet. Med det blir andres opplevelser gjerne ens egne.

Men til tross for faren for at hendelser kan være glemt eller ens egne fortellinger har blitt påvirket av andre i nærmiljøet, vil intervjuene av de gjenlevende grenselosene alltid være viktige kilder til kunnskap for å forstå hva som skjedde og hvilke valg som ble tatt i ofte svært vanskelige situasjoner. Ved intervjuene av de gjenlevende grenselosene har vi erfart at mye viktig kunnskap er blitt overført til første og andre generasjons krigsbarn. En del av disse barna hadde selv dramatiske opplevelser knyttet til losvirksheten under krigen. Opplevelser knyttet til flyktninger, krigsfanger og frykten for å bli arrestert har satt varige spor i hukommelsen og uten tvil preget deres oppvekst etter krigen. Krigens påvirkning på de barna som opplevde traumatiske hendelser, er lite kartlagt og fortjener en undersøkelse. I en slik sammenheng vil det også være interessant å undersøke i hvor stor grad den manglende anerkjennelsen og oppreisningen av grenselosene har påvirket deres oppvekst i etterkrigsårene.

Et nytt og viktig bidrag i arbeidet med å synliggjøre barns innsats med å hjelpe flyktninger til Sverige under krigen, er Jarle Elvemos bok *Grensebarn i krig*.⁴⁹⁵ Boka inneholder mange spennende og dramatiske historier om barn som hjalp desperate flyktninger til sikkerhet i Sverige. Jarle Elvemo har med sin bok bidratt til at de som den gang var unge helter, nå får den oppmerksomheten og påskjønnelsen som andre krigshelter har fått.

Minnelund etter 2. verdenskrig på Tømmernes i Hamarøy kommune. Foto: Oddmund Andersen.

495) Elvemo, Jarle: *Grensebarn i krig*. Norgesforlaget, Porsgrunn 2012.

Et skritt på veien til en anerkjennelse og oppreisning for grenselosene kan være å etablere en egen fast museumsutstilling om losenes historie i Nordland, med særlig vekt på hva som skjedde i Tysfjord-området. For de gjenlevende grenselosene og deres etterkommere kan en slik utstilling bidra til å gi historien et løft, slik at de føler en anerkjennelse for sin innsats og med dette ser at deres historie er blitt tatt vare på og formidlet til neste generasjon. En utstilling kan ofte gi en bedre personlig tilknytning til historien enn en minnestein eller en beklagelse fra offentlige myndigheter om den urett som er blitt begått. Den amerikanske historikeren Susan Crane skriver at å bli *samlet*, betyr å bli *verdsatt* og *husket* institusjonelt, det å få sin historie utstilt betyr å bli *innlemmet* i det ekstrainstitusjonelle minnet til museumsbesøkende.⁴⁹⁶ En utstilling er også et mer varig og ikke minst synlig bidrag til å spre kunnskap om grenselosenes krigsinnsats.

Bevaringen i et museum organiserer erindringen ved å velge ut hva som er verdig å beholdes og minnes. Spesielt lidelseshistorier knyttet til okkupasjonsårene som ikke får materialisert seg, er seiglivete og kan være konfliktskapende i et samfunnsperspektiv. For de som overlevde tilværelsen som fanger i tyske leire under krigen, eller deres slektninger, er den største frykten at deres historie skal forsvinne og bli kollektivt glemt. Kollektivtradisjonen gir oss en innsikt som går utover det individuelle. Den setter de enkelte fortellingene inn i en større sammenheng og gir dem en økt betydning. I tillegg vil kollektivtradisjonen også kunne ha betydning for de som ikke har opplevd den tiden og de begivenhetene som tradisjonen refererer til, men som er medlemmer av den gruppa der tradisjonen finnes. I sammenheng med grenselosenes historie kan en utstilling bidra til å bearbeide vanskelige opplevelser fra den tyske okkupasjonstiden og kanskje gjøre det litt lettere å se den lokale historien i et større regionalt og nasjonalt perspektiv. En museumsutstilling kan spesielt være viktig og nyttig for de som opplevde grenselostrafikken som barn. Utstillingen kan bidra til en positiv oppmerksomhet for de som har vokst opp med dramatiske okkupasjonerfaringer som er blitt glemt av den bredere offentligheten.

I et fremtidig perspektiv vil det være interessant å opprette et samarbeid med svenske myndigheter i formidlingen av grenselosenes historie i Nordland. En felles registrering av krigsminnelandskapet i grenseområdene vil kunne gi et viktig bidrag til å synliggjøre grenselostrafikkens historie i både Norge og Sverige. Krigsminnene har ikke noe fredningsvern og er derfor sårbare når det gjelder bevaring for ettertiden, og en registrering vil kunne gjøre historien mer tilgjengelig for et bredere publikum. Eksempler her kan være en kartlegging av de viktigste fluktrutene over grensen til Sverige og merking av tyske vaktstasjoner i grenseområdene

496) Crane, Susan: *Museums and memory*. Stanford University Press, California 2000:4.

Litteraturliste

- Balstad, Jens: «Den flyktende hollender», i *Årbok for Sørfold*, 1995.
- Balstad, Jens: «Flyktingelos Karl Skar», i *Årbok for Sørfold*, 2010a.
- Balstad, Jens: «Flyktingelos Håkon Skar», i *Årbok for Sørfold*, 2010b.
- Barstad, Tor Arne: «Norske flyktinger i Sverige», i Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red.), *Broderfolk i ufredstid*, Universitetsforlaget, Oslo 1991.
- Bjørklund, Ivar: *Fjordfolket i Kvenangen*. Universitetsforlaget, Tromsø 1985.
- Brenden, Geir og Thomassen Arne Håkon: Hitlers norske skjegere. Norske SS-frivillige i Karelen 1941-1944. Forlaget Historie og Kultur AS, Oslo 2013.
- Broch, Theodor: *Fjellene venter*. Gyldendal, Oslo 1946.
- Corell, Synne: *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Spartacus forlag AS, Oslo 2010.
- Crane, Susan: *Museums and memory*. Stanford University Press, California 2000.
- Danielsen, Aina E.: Amund Nicolai Johnsen. Utrykt notat. 1995.
- Edvardsen, Edmund: *Den gjenstridige almue*. Solum forlag, Oslo 1996.
- Ellingsen, Kristoffer: udatert. Krigshistorier. Utrykt notat.
- Elvemo, Jarle: *Grensebarn i krig*. Norgesforlaget, Porsgrunn 2012.
- Engan, Torleif. Udatert: 2. verdenskrig i Nord-Norsk lokalmiljø. Motstandsarbeid, dagligliv, flukt. Utpublisert oppgave ved Bodø lærerhøgskole.
- Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen*, Pax forlag, Oslo 1995.
- Eriksen, Knut Einar og Niemi, Einar: *Den finske fare*. Universitetsforlaget, Oslo 1981.
- Erikson, Mauritz: *Flyktinger i fjellet*, Cappelen, Oslo 1975.
- Evjen, Bjørg: «Measuring heads: physical anthropological research in North Norway» i *Acta Borealia*, Vol 14, issue 2, 1997. <https://doi.org/10.1080/08003839708580465>
- Evjen, Bjørg: *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869-1950*. Utgitt av Tysfjord kommune 1998.
- Finne, Øyvind: *Krigen som aldri slutter: krigstraumer i et livstidsperspektiv: eksemplet Finnmark 1940-46*, Davvi Girji, Karasjok 2005.
- Fjellbu, Arne: *En biskop ser tilbake*, Gyldendal, Oslo 1960.
- Fjerde Bergenssymposium om krigstiden og etterkrigstid, 25. mai 2001, UiB.
- Fontander, Björn: *Flykten över Kölen 1940-1945*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1979.
- Fure, Odd-Bjørn: «Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering», i Stein Ugelvik Larsen (red.) *I Krigens Kjølvann*. Universitetsforlaget, Oslo 1999.
- Grimnes, Ole Kristian: *Et flyktningsamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940-1945*. Aschehoug, Oslo 1969.
- Grimnes, Ole Kristian: «Historieskrivingen om okkupasjonen.» *Nytt Norsk Tidsskrift*. 2/1990.
- Hanes, Gertrude: *Våjsáluokta under 100 år. Vaisa sameförening*. Kiruna 2001.
- Hansen, Lars Ivar og Olsen, Bjørnar: Samenes historie fram til 1750. Cappelen Akademisk Forlag 2004.
- Harstad Tidende 3. oktober 1941.

- Haugland, Magne: *Do svidanija- På gjensyn! Dokumentarberetninger om sovjetiske krigsfanger*. Commentum forlag as, Sandnes 2008.
- Hveding, Johan: *Tysfjord under krigen 1940-1945*. Utgitt av Tysfjord formannskap 1955.
- Jacobsen, Alf R.: *Nikkel, jern og blod. Krigen i nord 1939-1945*. Aschehoug, Oslo 2006.
- Jaklin, Asbjørn: *Nordfronten*. Gyldendal, Oslo 2006.
- Jubileumshefte. Jul i Hamarøy. 1980.
- Larsen, Stein Ugelvik (red.): *I krigens kjølvann*. Universitetsforlaget, Oslo 1999.
- Minde, Henry (red.): *Indigenous Peoples*. The University of Chicago Press, Eburon 2008.
- Nergård, Jens-Ivar: *Det skjulte Nord-Norge*. Ad Notam Gyldendal, Oslo 1994.
- Nergård, Jens Ivar: *Den levende erfaring. En studie i samisk kunnskapstradisjon*. Cappelen Akademiske forlag, Oslo 2006.
- Norges Nytt. Nr. 48. Stockholm 29. november 1944.
- NOU 1998: 12, Alta bataljon. 11. 6 Illegal motstandsvirksomhet, 11.6.6.2 Svensketrafikken.
- NOU 1998: 12, (1998). Alta bataljon. Vedlegg 11, Eitinger rapporten, del 1.
- Ottosen, Kristian (red.): *Nordmenn i fangenskap*. Universitetsforlaget, Oslo 2004.
- Pedersen, Palle: «Krigshandlingene i Sørfold våren 1940», i *Årbok for Sørfold*, 1984.
- Pettersen, Arvid: *Fortiet fortid*. Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms. Hammerfest 2008.
- Raaum, Trond: Krigsminner frå Sørfolda. Artikkel I – Etterretnings- og undergrunnsarbeid, i *Årbok for Sørfold*, 1980.
- Ringdal, Nils Johan: *Mellom barken og veden, politiet under okkupasjonen*. Aschehoug, Oslo 1987.
- Ryeng, Nils, Føre, Ole Chr. og Ravn, Olav: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge*. Orion forlag, Oslo 2009.
- Samisk skolehistorie 2.: Kaia Kalstad: Eit barn av mi tid. Fortalt til Svein Lund. Davvi Girji 2007.
- Seidler, Franz W: *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945*. Bernard & Graefe, Koblenz 1987.
- Skogheim, Dag og Westrheim, Harry: *Alarm. Krigen i Nordland 1940*. Tiden forlag, Oslo 1984.
- Steen, Sverre: *Norges krig*. Bd. II. Gyldendal, Oslo 1948.
- Strandskog, Børge: Anna i Makkvatnet. *Årbok for Hamarøy*, 7 årgang, 1994.
- Streit, Christian: *Keine Kameraden Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945*. Verlag J.H.W. Dietz Nachf., Stuttgart 1991.
- Sørensen, Øystein: «Forskningen om krigen i Norge», i *Nytt Norsk Tidsskrift*. Nr. 1 1989.
- Thorsen, Laila: *Heros*. Tiden Norsk Forlag, Oslo 1990.
- Thorsen, Laila: På flukt. *Årbok for Hamarøy*. 7 årgang 1994.
- Tvete, Baard: Skolebøker for samiske barn i Norge. Forlaget Land og Kirke, 1955.
- Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken. Flyktninger til Sverige 1940-43*. Bd. I. Samlaget, Oslo 1974.
- Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken III. Flyktninger frå Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940-45*. Samlaget, Oslo 1977.
- Urheim, Mikal: Grenselosene i Tysfjord under annen verdenskrig. Utrykt notat 1995. Distribuert til Stortinget og Sametinget. Arkivert ved Årran lulesamisk senter.
- Vik, Einar og Strandskog Børge: På flukt. En dramatisk hendelse høsten 1942. *Årbok for Hamarøy*, 3. årgang 1990.
- Warring, Anette: «Kollektiv erindring – et brugbart begreb?», i Jensen, Bernhard Eric mfl.: *Erindringens og glemslens politik*. Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg 1996.
- Årbok for Tysfjord*. Årgang 8. Utgitt av Tysfjord lokalhistorielag 1990.
- Årbok for Tysfjord*. Årgang 13. Utgitt av Tysfjord lokalhistorielag 1995.

Arkiv- og lydmateriale

Bundesarchiv, Koblenz:

R 50 I/94, R 70/bd. 17, R 70/bd. 31

Riksarkivet:

OT arkivet, OT-Abt. Bahn, E.46, mappe 2, E-OBL Fauske.

Utenriksstasjonene, Legasjonen i Stockholm, avhørsrapporter, RA/S-1725, eske 394.

Rikspolisjefen, FC Svenskearkivet, eske 279.

S-1560 Rikspolisjefen Fc, LO 287.

Norges Hjemmefrontmuseum:

Arkivet etter rettskontoret i Stockholm.

Arkivet etter Narvik politikammer.

Härnösand Landsarkiv, Jokkmokk, polisrapporter ang. flyktninger 1940.

National archive, Washington, T314, 1557.

Årran lulesamisk senter:

Brev fra Kolbjørn Varmann til politiet, datert 20. des. 1945. Om «lossaken» i Tysfjord. Deponert på Årran lulesamisk senter.

Krogh, Rolf forteller om flukten på kassett. En digital versjon av historien er i dag på på Årran lulesamisk senter

Nettsider:

Hentet 01.05.2010,

<http://www.an.no/nyheter/article1619660.ece>

Hentet 20.05.2010,

<http://www.nrk.no/video/grenseloseneitysfjord/874D2F4B96DA5885/>

Hentet 01.01.2011,

<http://smdb.kb.se/catalog/search?q=Flykten+%C3%B6ver+k%C3%B6len&x=20&y=11>

Hentet 20.04.2013,

<http://www.pax.no/index.php?ID=BokKategori&ID2=Serie&counter=6>

Hentet 02.05.2013,

<http://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/492dode-i-politisk-fangenskap>

Tv/Radioprogram

Urheim, Stig Gælok 1988: Rádja lávsá. NRK Radio.

Hansen, Finn Bjørnar 22/5 1979: Grenselosene i Tysfjord. Mikal Urheim forteller.

Michaelsen, Leif-Erik 1979: Grenseloser i Tysfjord, NRK-Nordland.

Westrheim, Harry. 23/4 1979: Grenselosene i Tysfjord. NRK Radio.

Intervju

Andersen, Kaja, Tysfjord. Intervju i 2008 av Marianne Neerland Soleim og Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Eliassen, Magda. Intervju på Innhavet i Hamarøy av Jens Ivar Nergård i 2009. Deponert på Universitetet i Tromsø.

Egan, Torleif, Fauske. Intervju i 2009 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Eriksen, Einar, Tysfjord. Intervju i 2010 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Fagerbakk, Ole Henrik, Sørfold. Intervju høsten 2010 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Frantzen Husjord, Sidsel, Beisfjord. Intervju 2008/2009 av Jens Ivar Nergård

Gabrielsen, Alf. Intervju i 2010 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Gunnare, Nils Henrik, Jokkmokk. Intervju i 2010 av Oddmund Andersen og Lis-Mari Hjortfors. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Gustafsson, Torstein 2001, Sverige. Intervju i 2001 av Karin Karkiainen og Britta Suorra. Porjus arkivkomité.

Gælok, Paul, Tysfjord. Intervju i 2008 av Marianne Neerland Soleim og Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Gælok, Paul, Tysfjord. Intervju i 2011 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Informant 1: Informanten ønsket å være anonym. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Informant 2: Informanten ønsket å være anonym. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Informant 3: Informanten ønsket å være anonym. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Informant 4: Informanten ønsket å være anonym. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Informant 5: Informanten ønsket å være anonym. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Informant 6: Informanten ønsker å være anonym. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Johnsen, Johan, Sørfold. Intervju høsten 2010 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Kalstad, Kaia og Anders, Tysfjord. Intervju i 2008 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Karlsen, Inga, Tysfjord. Intervju i 2008 av Marianne Neerland Soleim og Oddmund Andersen. Deponert på Universitetet i Tromsø.

Knutsen Susanna. Intervju i 2012 av Lis-Mari Hjortfors og Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Kvanmo, Kador, Ballangen. Intervju i 2008/2009 av Jens Ivar Nergård. Deponert på Universitetet i Tromsø.

Kvernmo, Agnar. Intervju av Jens Ivar Nergård i 2008, Deponert på Universitetet i Tromsø.

Kvernmo, Agnar. Intervju over telefon i 2013 av Oddmund Andersen.

Mikkelsen, Anders. Intervju i 1964 av Asbjørn Nesheim. Samisk Arkiv

Moksnes, Ragnhild Amind. Intervju i 2012 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Märak, Johan, Jokkmokk. Intervju i 2010 av Lis-Mari Hjortfors og Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Nikolaisen, Karl, Tysfjord. Intervju i 2008 av Marianne Neerland Soleim og Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Nyheim, Marie og John, Vassdalen. Intervju i 2008/2009 av Jens Ivar Nergård. Deponert På Universitetet i Tromsø.

Nymo, John, Lavangen. Intervju i 2008 av Jens Ivar Nergård. Deponert på Universitetet i Tromsø.

Nystø, Marta, Tysfjord. Intervju i 2008 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Nystø, Marta og Adolf, Tysfjord. Intervju i 2008 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Pedersen, Ivar, Tysfjord. Intervju 4. mars 1994 av Sigmund Johnsen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Päiviö, Henrik og Lindblom, Härje, Sverige. Intervju i 1999 av Karin Karkiainen. Porjus Arkivkomité

Raknes, Ingvald. Intervju 2008 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Skar, Håkon, Sørfold. Intervju høsten 2010 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Sletten, Edit, Sørfold. Intervju høsten 2010 av Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Stiberg, Jarle, Skjomen. Intervju 2008/2009 av Jens Ivar Nergård. Deponert på Universitetet i Tromsø

Unga, Lars, Sverige. Intervju i 2001 av Karin Karkiainen. Porjus arkivkomite.

Urheim, Mikal, Intervju 2001 av Karin Karkainen, Britta Suoraa och Barbro Nordgren. Porjus Arkivkomité.

Utsi, Olle, Sverige. Intervju 2009 av Lis-Mari Hjortfors og Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Öberg, Bill og Gittan Öberg, Jokkmokk. Intervju i 2010 av Lis-Mari Hjortfors og Oddmund Andersen. Deponert på Árran lulesamisk senter.

Tjoahkkájgæsos – Sammendrag på lulesamisk

Dáj maŋemus lågevjaŋij li moattes gudi lidjin maŋemus væråltdoaro áŋij vuosstálasstemín, oadtjumi ietjasa histávrråv tjáledum. Ulmutjij vuojnoŋ gáktui li dá gehtjaduvvam dagu vajálduhtedum almulasj vuona riŋkas. Sáme rádjáoahpestiddje li dáj vuosstálasstij siegen. Hæggavádájna ja balujn dujska haddudimijs, viehkedin rádjáoahpestiddje vuona ja álggoriŋkak báhtariddjiŋt gá-sjeliŋ viðurij sinna Sverigij. Rádjáoahpestiddjiŋ barggon liŋ báhtariddjiŋt váldet váraŋda moatten dásen. Divtasvuonan galggin siŋ suvdeduvvat vuonav sisi. Dáj siŋdájna vuonaŋ sinna galggin tjiehkáduvvat. Dánna aŋ oadtjun dárbulasj bierggasiŋt nav vaj váren riŋbadin ja dan maŋŋela de oahpestuvvin ráŋa rastá Sverigij. Dát viehkediŋme máhtiŋ buktet jábmemuobmov. Dujska njuolgasásadusá, gálgádismáno 12. bieŋves jagen 1942, mærrádusáŋ milta máhtiŋ ierit ietján Vuodnaŋ sisi boahtet jali riŋkav guodet loabe dagá, ja doarrofáŋgajt viehkedit jali fáŋŋgaj váldet ulmutjiŋt báhtarattiŋ, vaddet jábmemuobmov. Giehpeditdje bælláj haddon liŋ siŋ galggin nuktaluvvat fáŋŋgagoaden jali giddagisán tjáhkkaŋit.

Rádjáoahpestiddjiŋ histávrrå Nordlándan le áŋnas oasse vuona doarrohistávrrås, miŋ garra-sit guosská áŋneŋis ulmutjiŋda, ja miŋ la guoskadallam ulmutjiŋt moadda jage doaro máŋŋela. Rádjáoahpestiddjiŋ balodis viehkediŋbarggo ja siŋa miŋásvuohta gá lidjin ulmutjiŋt ráŋa rastá viehkedaŋ boahtet, sjattaj doaro maŋŋela jagen 1945, dalága siegestuvvan gáttoŋ jut rádjáoahpestiddje lidjin riŋkkabiehtten, ja siŋán lidjin iehpeguotto Vuonariŋkkaj læhkám. Dát buvtiŋ jut dav vaj Vuona oajválattja ettiŋ berusta siŋa bargos doaroŋ maŋŋela, miŋ vas dagáj nav vaj ulmutja ettiŋ vuojga ságasta dán birra, ja jagiŋt doarroájge maŋŋela ávddánbáhtiŋ moattelágásŋ guod-dalime duossta dássta.

Doaroŋ maŋŋela de moattes sáme rádjáoahpestiddjiŋs duostoduvvin gáttoŋ ja guoddalimiŋ gá siŋa miela milta liŋ siŋa viehkkebarggo buktám liŋ báhtariddjiŋda jábmemaŋ Sveriga ráŋa lahkusiŋ. Muhtem politiŋa rapportan vuona dievnastusálmmaŋs dagáj vuodov riŋkabehtulasj ássjen rádjáoahpestiddjiŋ vuosstáj. Dát dagáj nav vaj rádjáoahpestiddje gehtjaduvvin behtulattjan riŋka doarrosuŋtsasiŋ ja doarrohistávrráŋ. Dát buvtiŋ moatte jage rahtjamiŋt oattjotjit sáme rádjáoahpestiddjiŋ bargov dáhkkiđuvátjit. Dát dáhkkiđimbarggo vuona almulasj oajválattjaŋ gáktui gul-lui rádjáoahpestiddjiŋda allasiŋa ja siŋa lagámusájda. Moattes lagámusáŋs lidjin aŋ oassálasstám moatte láhkáj báhtariddjiŋ oahpestimbargon, ja dájnas siŋ aŋ oadtjun gierddat dajs nievres guottojs sáme oahpestiddjiŋ gáktui doarroájgiŋ maŋŋela. Guovtes rádjáoahpestiddjiŋs Divtasvuonas gudi rámmuobuvvin ietjas doarrobargos oanegis áŋge doaro maŋŋela, ettiŋ rámmuobuvá oahpestim-bargos, valla váksjombargos jagen 1940 jali váksjomdievnastusástis. Dát suŋtsas makkár doarrobarggo liŋ áŋnnasamos vuona almulasj ja militera oajválattjaŋs doaro maŋŋela. Dá lla e gávnnu állo diedo gáktu rádjáoahpestiddje riŋka ietjá báŋkiŋs rámmuobuvvin ietjasa rahtjamiŋs. Áŋge Aulie Nesŋs Romeriŋe'ŋn liŋ dássju låge jagák gá liŋ rádjáoahpestiddjen. Sáŋ ja suv famillja váŋvástuvvin psyŋkalasj váŋkkudusáŋ doaros moadda jage doaroŋ maŋŋela. «Akta le dal doaron riŋbadit, nubben le ráfeájgiŋ viessot», javllá Aunli. Sáŋ la nuoramus Vuonan gesi le doarro-oassálasstemmedállja

vatteduvvam. Sån ja suv viellja oattjotjoja osames ájge maññela doarrooassálasstemmedáljav ietjasa dagojs Glomma ja Vorma rávii gáktui. Diplávmå lij vatteduvvam váksjomdievnastusås ja vuollájtjåledum suodjalusoajves Olav V ja FO II-kåntåvrås. Goappátja lijga ájnas váksjodiddje doarrovuosstelasstij lihttui, ja oattjotjit báhtariddijit rájá rastá Svierigij. Dát vuoset jut váksomdievnastus lij dat mij vattij medáljajt doaroi maññela, ja rámmpo tjanáduvvam dákkár barggij, ja ij rádjáoahpestibmáj. Jarle Elvemo le ságastahtám Harald Weiseth:av guhti lij rádjáoahpestiddje 17-jahkåsattjan Selbu:n. Sån viettjaj moaddi báhtariddijit Værnes:as ja oahpestij sijáv Selbu:s Tydal:aj. Sån jáhkå lá viehkeda 50 gitta 100 báhtariddje. Ittij sån goassak dassta oattjo mávsov valla ávon lij gå nuppijt máhtij viehkedit. Ettjin gal aktak boade ruopptot viehkes jalik suv rahtjamasås gijttájit doaro maññela. Ájnna majt la oadtum le guokta diplávmå ja avtav kruvssa-gåhpáv ietjas rádjáoahpestime bargos. Gå dal ájadallap man várålasj lij rádjáoahpestiddijida ja dajt psykalasj vájkkudusájt ma sijån lulu li ja lidjin doaro maññela, de viertti javladuvvat sijá rahtjamaså lidjin vajálduvvam almulasj oajvålattjajs. Ietjá ulmutja ma aj vajáluvvinn lidjin nissuna ja sijá barggo báhtariddij. Vájku man álov sij báhtariddij barggin, de lidjin álu álmå gudi ávddånbuvteduvvin viehkeditidjen oadtjot báhtariddij Svierigij jasskavuhtaj.

Jagen 1945 lij rijkkaj állu dárbbi mujtalit mihtogis dagojt ja hievidit vuosteldiddijit doaroi rájes, ja rádjáoahpestiddij rahtjamaså ettjin vuoja hieba dán gávåv. Dát almulasj sjåvodiisvuoh-ta rádjáoahpestiddij rahtjamasås dujska doarofåmo vuostáj báhtariddijit hekkajt gádjot bisoj gitta jahkáj 1992, dallutij gå guovtes rádjáoahpestiddijis Divtasvuonas ánsidimmedáljav oattjo-ja gånågisparås. Dát mij máhtij buktet ánsidimev rádjáoahpestiddijida sjattaj ienni nuppe guovlluj gå dát medálja lij dakkár mij vargga juohkkahattajn le ja lij dagádum gånågispara buoris-sjivnnjedimmannuj Nuortta-Vuonan.

Jagen 1995 bádjij bájkålasj sávdus bajedit rádjáoahpestiddij rahtjamasájt doaroi sinna, ja stáhtastipendiáhta Mikal Urheim rahtjagádjij dájna barguin. Moaddi gæhtjaluváj rádjáoahpestidjeássje bajeduvvat guovlo ja rijkålasj stáhta oajvålattjajda, oattjotjit dárkkelis guoradallamav ja duodastimev sijá histåvrås ja duollitjit vierredagov oahpestiddij gáktui doaroi maññela. Duogásj dási lij tsuojgos dárbbi oattjotjit almulasj bajedimev ja ánsidimev rádjáoahpestiddij rahtjamasåda doaroi sinna. Ittij mige dagáduvå oajvålattjaj bieles, ja dajnas sjattaj rádjáoahpestiddij histåvrå ja aj sijá viessom dæssu tiebmån mij dæssu oattjoj bájkålasj doarjijagav ja ittij sajev oattjo rijkka doarrohiståvråj. Rijkka dåsen sjaddin rádjáoahpestiddje Nordlåndan vajálduhtedum, ja ettjin ga sijá rahtjamaså guoradalåduvå oattjotjit ábbålasj gávåv sijá bargos.

Sæmmi jage gå Vuonarijka doarrohiettema 60-åvvudallama lassáni lájttalime dassta man láhkáj sáme rádjáoahpestiddij ássje Divtasvuonan giehtadalåduváj doaroi maññela. Sámedikke ájras Anders Urheim javlaj biehtsemånon jagen 2005 jut sån ij la gal dudålasj vuona stuorrasebrudagå máhtukvuodajn duollitjit dav majt gáhtjoj doaro maññemus skåbmon. Urheim bargaj álov ássjijn, ja lij vájmmelis barguin mij dagáj nav vaj ássje galgaj nasjonåla stáhta oajvålattjajs giehtadalåduvvat. Urheim vuosedij dási jut vargga gájka sáme álmumus Divtasvuonan lidjin juoktå maññen rádjáoahpestime bargon, nissuna, álmå ja mánå oassålasstin sjåvo dán bargon. Urheim bajedij gatjålvisáv manen rádjáoahpestimåssje galgaj Sámedikke baktu mannat, gå suv mielas lij ássje vuona oajvålattjaj ávdåsvåståduus aktu.

Jagen 2007 álgij prosjækta duodastittjat sáme ja doaro oahpestimbargov Nordlåndan doarrojagijn majt Árran- julevsåme guovdås Ájluovtan jådet. Átsådidijida le ájnnasin oadtjot ássjev duodastum rádjáoahpestiddijis ietjastiså, sij gudi li viessomin ájn, ja sijá lagåmusås. Ságådahthema li vaddåm árvugis diedojt rádjáoahpestime birra Nordlåndan, gájt de jut oahpestibme buvtij ulmutjida gudi dási oassålasstin psykalasj ja rubbmelasj noadev. Sierralåhkáj sidij gejn lidjin

smávva máná báhtariddjen siegen Svierigij rastá, li maññela dábddám man váddásin dát jur lij. Mij lip aj guoradallam muhtem arkijvajt duodastittjat gáktu vuona ja svenska oajválattja rádjáoahpestiddij dahkin doaroj sinna ja maññela. Sihke ságájdahhtema ja arkijvvaguoradallama duodasti man gássjelis ja várálasj oahpestimbarggo lij. Sij gudi li ietjasa histávrvâv subtsastam, le ávdedam állo balov dassta jut iehtjáda sidjij e jáhke. Gássjelissan le aj mañep ággij læhkám sidjij gudi siva dagi sivádallin rudájt háhkuham rádjáoahpestimbargos.

Dat duohtavuodas gá álles 60 jage mannin desik gånågis vájvahij rádjáoahpestiddijda ja sijá lagámusájda dassta gá dav ánsidimev majt sij galggin oadtjot lij vajálduvvam ja gá ællim oadtjum rievtes sajev vuona doarrohistávrvân. Rádjáoahpestiddje ietja hiejjtin árrat subtsastimes vásádusájt doarroájges dan diehti gá garvvinnievres ságájt ietjasa birra, valla gånågisá vájvahibme lij vuostasj lávkken gávnatjit gæjnov sábadibmáj gasskala almulasj oajválattjaj ja rádjáoahpestiddij gudi ájnviessu. Vájvahibme le de sjaddam almulasj ándagisádnomin dassta majt rádjáoahpestiddje ja sijá lagámusá gierddin doarroájge maññela. Gatjálvis mij le gássjelis vásstedit, le jus dát vájvahibme báddij ilá mañnet váj ij. Rádjáoahpestiddij ietjasa subtsasa e vuojga ávddânbuvte jut gånågisá vájvahibme lij stuorra ávkken ja jus la sijáv viehkedam nav vaj giehep lij histávrvâstisá subtsastit.